

Списание за библиотечни и информационни науки,
книгознание и литературна история

БИБЛИОТЕКА

260 ГОДИНИ КНИЖНИНА, НАУКА И КУЛТУРА

Броят се посвещава на 125-годишнината на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и 135-годишнината на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

ГОДИНА XXI (LX)
1'2014

ГЛАВЕН РЕДАКТОР **АСЕН ГЕОРГИЕВ**

РЕДАКТОР **ПЕТЪР ВЕЛИЧКОВ**

КОРЕКТОР **НАДЯ КАЛЪЧЕВА**

ПРЕДПЕЧАТ **ГЕОРГИ ИВАНОВ**

СНИМКИ **ИВАН ДОБРОМИРОВ**

КОРИЦА **ХРИСТО КЪРДЖИЛОВ**

ПЕЧАТНИ КОЛИ 15,5. ФОРМАТ 70×100/16. ТИРАЖ 270

НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“. 1037 СОФИЯ,
БУЛ. „ВАСИЛ ЛЕВСКИ“ 88

ТЕЛЕФОНИ НА РЕДАКЦИЯТА: 9183 220, абонамент и продажби 9183 152

E-mail: a.georgiev@nationallibrary.bg; peturveli4kov@abv.bg

ПЕЧАТНИЦА НА НБКМ. СОФИЯ 2014

РЪКОПИСИ НЕ СЕ ВРЪЩАТ. ISSN 0861-847X

На корицата: автопортрет на поп Пунчо Куздин от село Мокреш. Поппунчов сборник от 1796 г. (НБКМ)

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. д.ист.н. Иван Илчев
проф. д.ф.н. Боряна Христова
проф. д.ф.н. Анка Гергова
проф. д-р Кирил Топалов
проф. д.изк. Симеон Недков
проф. д.ф.н. Красимира Даскалова
проф. д-р Александър Димчев
проф. д-р Ирена Петева
проф. д-р Стоянка Кендерова
доц. д-р Александра Дипчикова

РЕДКОЛЕГИЯ

гл. редактор Асен Георгиев
редактор Петър Величков
членове:
проф. д-р Алберт Бенбасат
проф. д.ф.н. Оля Харизанова
проф. д.с.н. Цветан Давидков
проф. д.ик.н. Желю Владимиров
проф. д.ф.н. Николай Аретов
доц. д-р Людмила Андреева
доц. д-р Владя Борисова
доц. д-р Антоанета Тотоманова
доц. д-р Цветанка Панчева
доц. д-р Елисавета Мусакова
д-р Калина Иванова
гл. ас. Анета Дончева
Росица Чернокожева

СЪДЪРЖАНИЕ

ИВАН ИЛЧЕВ

„СПИСАНИЕТО ДА СЕ ОТВОРИ КЪМ РАЗЛИЧНИ ОБЛАСТИ НА ЗНАНИЕТО“7

ВЕСЕЛИН ТОДОРОВ

„ЩЕ ПРОДЪЛЖИМ ДА РАБОТИМ ЗАЕДНО“ 10

БОРЯНА ХРИСТОВА

СЪВРЕМЕННИ АСПЕКТИ НА КУЛТА КЪМ СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ 12

ОЛЯ ХАРИЗАНОВА

СПИСАНИЕ С ДОБАВЕНА РЕАЛНОСТ: ПОРЕДНОТО ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО..... 19

АНИ ГЕРГОВА

НАЙДЕН ГЕРОВ – ВЪЗРОЖДЕНСКИ И СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКИ РАДЕТЕЛ
НА БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНОСТ И НА РОДНАТА НИ РЕЧ23

МИЛКАНА БОШНАКОВА

ИСТОРИОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ НА ТЕМАТА
„ЯВОРОВ И МАКЕДОНИЯ (1895–1914)“38

АЛБЕРТ БЕНБАСАТ

СОФИЙСКИЯТ УНИВЕРСИТЕТ – ПЪРВОПРОХОДНИК
НА АКАДЕМИЧНОТО КНИГОИЗДАВАНЕ..... 55

АЛЕКСАНДЪР ДИМЧЕВ, ТАТЯНА ЯНАКИЕВА

ПРОФЕСИОНАЛНА ОТДАДЕНОСТ75

АННА АНГЕЛОВА

НОВОТО ЛИЦЕ НА БИБЛИОТЕКАТА НА АЛМА МАТЕР83

АНЕТА ДОНЧЕВА

ХАРАКТЕРИСТИКА НА ВИДА „НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА“
И СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ В НЕГОВОТО РАЗВИТИЕ91

РОСЕН СТЕФАНОВ

ЕЛЕКТРОННИТЕ РЕСУРСИ И ОПАЗВАНЕТО
НА ПИСМЕНОТО НАСЛЕДСТВО НА СВЕТА И БЪЛГАРИЯ 103

КРИСТИН Л. БОРГМАН

ЗАГАДКАТА НА СПОДЕЛЯНЕТО НА ДАННИ ОТ НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ 112

АНА-МАРИЯ КРЪСТЕВА

ОБЩНОСТТА НА БЛАГОВЕСТИЕТО..... 154

МАРИНА МАРИНОВА

ИДЕЯТА „БЕРЛИНСКА СЕНА“ – ПРОПАГАНДНА ПЛАТФОРМА,
ИДЕЙНА НАТОВАРЕНОСТ И ТРАНСИСТОРИЧНА КОМУНИКАЦИЯ 162

ВАЛЕНТИНА МИТКОВА

ФОРМИРАНЕ НА АВТОРА И АВТОРСТВОТО В БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА 174

РУМЕН КОВАЧЕВ

ПАНАИРИТЕ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК 184

ТАТЯНА ДЕРМЕНДЖИЕВА

КНИГИ И ИЗДАТЕЛИ В СИСТЕМАТА ISBN ЗА 2013 Г.
ПО ДАННИ НА НАЦИОНАЛНИЯ РЕГИСТЪР
НА ИЗДАВАНИТЕ КНИГИ В БЪЛГАРИЯ 190

НОВИ СПРАВОЧНИЦИ В НБКМ 191

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ..... 197

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

ДНЕВНИЦИ 1933–1992 199

IN MEMORIAM..... 245

ТАЛОН ЗА АБОНАМЕНТ '2014.....248

Всеки автор получава по 1 брой от списание „Библиотека“, в който е поместен негов текст. Хонорари се изплащат само на поръчани материали.

Приемен ден за автори – сряда от 14 до 15 часа.

Списание „Библиотека“ се издава от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Действителен собственик – Министерство на културата на Република България.

КОЛОНКА НА РЕДАКТОРА

Трябва да сме доволни, че изпратихме една успешна година – Националната библиотека и Софийският университет отбелязаха своите юбилеи – и че сключиха договор за сътрудничество за съвместно списание „Библиотека“. Освен на хартиен носител списанието ще бъде достъпно и като интернет платформа, която скоро ще бъде готова. Първият брой ще бъде под наслов **„260 години книжнина, наука и култура“**, посветен съответно на 125-годишнината и 135-годишнината от тяхното основаване.

Надявам се с общи усилия да разширим тематично изданието – ненапразно подзаглавието гласи: списание за библиотечни и информационни науки, книгознание и литературна история. Не се отказваме и от общата история, нито от други интересни теми в областта на хуманитарните науки – например икономиката на културата, на която възнамеряваме да посветим втория брой. Разбира се, нашият стремеж ще бъде да запазим неговия характер на единствено професионално издание за библиотечната общност и да постигнем с общи усилия приемливо европейско равнище.

Асен Георгиев

ПРОФ. Д.ИСТ.Н. ИВАН ИЛЧЕВ, РЕКТОР НА СОФИЙСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“:

„СПИСАНИЕТО ДА СЕ ОТВОРИ КЪМ РАЗЛИЧНИ ОБЛАСТИ НА ЗНАНИЕТО“

– Софийският университет и Националната библиотека отбелязаха съответно 125-ата и 135-ата си годишнина. Първият брой на съвместното издание на СУ „Св. Климент Охридски“ и Националната библиотека „Св. Кирил и Методий“ е под наслов „260 години книжнина, наука и култура“. Как оценявате пътя, изминат от двете институции?

– Много интересна е тази пристрастеност на човека към цифрите и особено към кръглите цифри и стремежът му да приравнява сегашното положение с това, което е било в началото.

Преди 125 или 135 години все още нито Университетът е бил университет, нито Националната библиотека е била национална библиотека. Едното е било малка група от ученико-студенти, ръководени от седем преподаватели, а другото сбирка книги, която се побирала в една стая. Хубавото е, че тази сбирка от книги, която дава началото на Националната библиотека, се ражда веднага след Освобождението на България. По същия начин началото на Софийския университет е положено само десет години след Освобождението. А това са години, когато по време на Освободителната война са изгорени повече от една трета от училищата, имали сме период на държавно строителство, държавен преврат, Съединение, Сръбско-българска война... Сега ние за десет години не можем да ремонтираме сградата, в която е бил основан университетът. Нашите предци изглежда са имали за някои темелни неща в България по-сериозно отношение, отколкото донякъде имаме ние. Струва ми се, че през тези години и Софийският университет, и Националната библиотека на България са два от основните столба в духовното,

културно, интелектуално развитие на българския народ. И в това няма никакво съмнение.

– През тази година списание „Библиотека“ отбелязва своята 60-годишнина. Като съвместно вече издание на Софийския университет и на Националната библиотека то ще носи подзаглавието „Списание за библиотечни и информационни науки, книгознание и история“. Какво бихте пожелали на изданието?

– На първо място бих пожелал списанието да продължи да излиза и в бъдеще. На второ, то да допринесе за утвърждаването на българската духовна култура в Европа. Според мен една от задачите на списанието е да тръгне постепенно към излизане поне на по-важните статии на чужди езици, за да направим българската култура по-популярна в света.

– През годините сред най-стойностните и най-често четени и цитирани публикации в „Библиотека“ са на преподаватели и студенти от Катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика“. Какви са вашите виждания за тематичния обхват на съвместното издание?

– Никога не съм бил привърженик на тясно професионалното знание и никога не съм бил привърженик на кули от слонова кост, върху които седят и едва пазят равновесие интелектуалци с лудешки поглед в очите. Винаги ми се е струвало, че знанието би трябвало да бъде комплексно и би трябвало да бъде отворено към хората и да бъде за хората. Желателно е списанието да се отвори към различни области на знанието, особено хуманитаристиката. Още повече, че самото му заглавие е „Библиотека“ – това е кладенец на знанията. С други думи, библиотеката в никакъв случай не е институция, която е профилирана в една област, а би следвало по определение да бъде съкровищница на всички области на знанието.

– Подкрепата на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ позволява да се увеличи обемът и да се подобри визуалният облик на списанието. Какви са вашите препоръки за повишаване на информационната му стойност?

– Списанието и хората, които го списват, да съумеят да организират около себе си будни и интелигентни студенти, не само в катедрата по книгознание, но и в хуманитарните катедри. Защото в момента в Софийския университет излизат поне четири много добри списания, които обаче се издават само в електронен вид и се списват от студенти, без участие на преподаватели. Това са списанието по литературоведение „Клин“, по история „Анамнесис“ и други.

– Кои важни събития и проекти на СУ бихте искали да бъдат отразени на страниците на „Библиотека“?

– Бих искал и даже ще настоявам на страниците на списанието да бъде по-широко отразявана дейността на Университетското издателство, което в момента е най-голямото научно издателство в България. Да бъде отразявана по-широко дейността на Университетската библиотека, на нейните филиални библиотеки, това, което правим, за да предоставим на студентите и на преподавателите възможно най-добрия достъп до знанието. И на всяка цена да се обръща внимание на новите, не толкова традиционни източници, към които сега може да прибегваме,

от рода на световните бази данни и на достъпа, който имаме до тях. Да се обърне внимание, че в университета работим по три дигитализационни проекта, създаване на дигитални библиотеки по различни тематики. Работи се, доколкото зная, в Националната библиотека по дигитализирането на възрожденския печат. За мен много стара мечта е постепенно да започнем дигитализиране на печата след Освобождението.

Интервю на Петър Величков

ВЕСЕЛИН ТОДОРОВ, УПРАВИТЕЛ НА АСОЦИАЦИЯ „БЪЛГАРСКА КНИГА“ ПРЕД СПИСАНИЕ „БИБЛИОТЕКА“:

„ЩЕ ПРОДЪЛЖИМ ДА РАБОТИМ ЗАЕДНО“

– През 2014 г. списание „Библиотека“ ще излиза като издание не само на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, но и на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Как Асоциация „Българска книга“ приема този факт?

– Идеята за обединяване на усилията на две толкова авторитетни институции само може да бъде приветствана. Надявам се по този начин списанието да повиши популярността си и да достига до много повече читатели, особено сред студентската и младежката аудитория. Всички се нуждаем от повече информационни канали, където да се популяризират книгите и четенето. Друг въпрос е, че живеем във времена, в които успехът трудно се постига самостоятелно и трябва да се обединяват различни организации, фирми и отделни специалисти, за да се преодолее конкуренцията на множество други източници на информация и развлечение.

– Бихте ли разказали накратко за контактите на Асоциацията с двете институции?

– АБК работи по съвместни проекти с НБКМ от години. Ние сме партньори и в повечето начинания, свързани с насърчаването на четенето, в работата с Министерството на културата и с другите държавни и общински институции, отговорни за политиките в областта на четенето и книгите. От години партнираме и при връчването на най-голямата награда на АБК „Рицар на книгата“. А със Софийския университет имаме много допирни точки в областта на създаването и развитието на кадрите. Много от най-добрите служители в издателствата са завършили различни хуманитарни специалности в СУ, както и сравнително новата специалност „Книгоиздаване“ в Журналистическия факултет. Работим заедно по научно-приложни проекти и изследвания. Партнираме и при осъществяването на социологически проучвания. А наскоро завършилият първи Софийски международен литературен фестивал даде нови възможности за развитие на партньорството ни.

– Как виждате перспективите пред книгоиздаването през 2014 г.?

– Очакваме годината със смесени чувства. От една страна, някои индикации за излизане от кризата ни обнадеждават, че читателите ще имат повече средства

за купуване на книги. От друга страна, проблемите с нарушаването на авторското право в интернет, както и жестоката конкуренция с дигиталните медии, отклоняват и ще отклоняват все по-голяма част от времето на хората, отделяно за книги. Все пак, засега няма сериозна алтернатива на четенето като източник на знания, а и като уникална форма за развлечение.

– *Кои инициативи на Асоциацията могат да бъдат еталонни и за Националната библиотека, и за Софийския университет?*

– По-скоро АБК се опитва да възприема и развива творчески инициативите, които тези две институции са създали и успешно реализирали във вековната си история. Както вече споменах, ние имаме идеи за партньорство в Софийския международен литературен фестивал, Софийския международен панаир на книгата, наградите „Рицар на книгата“. Ще се радваме да осъществяваме успешни проекти в областта на издаването, дигитализацията, електронните книги и други модерни и високотехнологични продукти. Със сигурност всички издатели са много доволни от досегашното сътрудничество и ще продължим да работим с удоволствие и ентусиазъм заедно и в бъдеще.

Интервю на Петър Величков

СЪВРЕМЕННИ АСПЕКТИ НА КУЛТА КЪМ СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ

БОРЯНА ХРИСТОВА

Приключихме успешно честванията в юбилейната 2013 г. По случай 1150-годишнината от т. нар. Моравска мисия на св. св. Кирил и Методий и началото на старобългарската писменост. Повечето изяви бяха насочени към научната страна на събитието, което е неизбежно. На мене обаче ми се струва, че тези чествания са национални и им се придава такъв официален характер, защото трябва да обхванат максимално широка публика от различни възрасти. Подобни чествания трябва не само да припомнят за големите имена и събития в историята ни, но и да възпитават, да култивират у новите поколения вкус към духовните победи на българина. Една от тях е делото на нашите първоучители, които още от 50-те години на XVIII век са приети от дедите ни като национални символи на България и на нейния принос към световната цивилизация. Важно е да разберем как българското общество приема тяхното дело, как им оказва почитта си и благодарността си оттогава до ден днешен. Наблюденията в настоящия доклад обхващат периода от първите следосвобожденски години до сега, като акцентът пада върху два аспекта – честването на празника на солунските братя и кръщаването на различни институции с техните имена. Статистиката показва, че няколко години след Освобождението у българите се засилва желанието да кръщават училища, читалища и храмове на първоучителите. Пак тогава започва институционализирането на празника им, ако може така да се каже „одържавяването му“ и запълването му с различни идеи и символи в зависимост от конкретните нужди на момента. Още тогава обаче основното честване на двамата братя се съсредоточава към 11/24 май, а дните 14 февруари (Успение Кирилово) и 6 април (Успение Методиево) постепенно добиват второстепенно значение. Те не се включват като основни дори и в църковния календар, изпълняват се само тропар и кондак. Стига се дотам, че преди пет години с почуда установих, че на 14 февруари вече църквата не отбелязва официално деня на св. Кирил. По онова време искахме да направим по-тържествен празника му с посещение на службата в църквата „Св. София“ и бяхме неприятно изненадани от факта, че едва ли не самите свещеници не знаеха за какво става дума. Да не говорим, че често млади журналисти ме питат на 14.02. какво точно празнувам на този ден – св. Валентин или Трифон Зарезан. И когато им отвръщам, че почитам паметта на св. Кирил Философ, остават много изненадани. Връзката между Средновековие и Възраждане изглежда прекъсната. Но празникът набира скорост и за младата българска държава се превръща в един от основните. За да проследя как върви развитието му, прегледах четиридесет годишнини на няколко вестника от 1900 до 1940 г. и тук предавам накратко резултатите от това проучване.

През 1903, 1905, 1906–1908 – се наблюдава изключително тържествено честване на 11 май по два начина, според самите организатори – от селски и градски

тип. В празниците от „градски тип“ преобладават училищни тържества, речи, манифестации, състезания между учениците, представления. В празниците от „селски“ тип водещи са надпяванията, хората, ръчениците, виенето на венци и изработването и показването на носии от съответния край. И въпреки шумните целодневни тържества, интелектуалците не са доволни и считат, че празникът минава „глухо“, без всякакви възвишени чувства и без истински възторг. Тъгата по патоса на Възраждането все още не е отминала и от празнуващите се очаква да покажат повече всеотдайност и почит към делото на двамата първоучители. Така например в статия от „Църковен вестник“ (бр. 19 от 10 май 1903 г.) се описва как е отбелязан денят на св. св. Кирил и Методий през същата година, като е сравнен с начина, по който е бил отпразнуван в Шумен през 1861 г. Авторът, участник в тържеството от 1861 г., разказва с умиление как е бил посрещнат този ден някога, с каква дълбока почит и с какъв трепет учениците са слушали тогава словата на учителите и как равнодушно е преминал в настоящето, в което няма такова вълнение и вдъхновение на този „съдбоносен“, както е наречен, за българите ден.

Така или иначе от 1903–1904 г. започва възходът на празника и той заема все по-важно и по-централно място в народния календар. През 1910 г. например той се отбелязва особено тържествено с парад на площад Александър I пред Двореца, „грандиозна“, както отбелязва в „Дневник“, манифестация, огромен банкет за всички учители от столицата, представления от ученици, тържествено събрание пред храма „Св. св. Кирил и Методий“, спортни състезания и много други прояви. Официалното слово е произнесено от известния по-късно професор по стара българска литература Йордан Трифонов, тогава още учител в Първа мъжка гимназия, след което министър Мушанов собственоръчно връчва медалите на отличилите в състезанието се ученици. В Пловдив е наблегнато повече на фолклорната страна – хора, ръченици, надпяване, рецитиране на стихове, посветени на българския език и старата българска книжнина, в състезанието пред ученици и преподаватели от всички училища. Празникът е отбелязан със служба, тържествено събрание и банкет, даван от посланика Сарафов, и в Цариград. През 1911 г. пък се набляга на това, че България се „намира на кръстопът и вярата в старите идеали е угаснала“ (кога ли не се е мислело така?). Тъкмо затова на помощ трябва да дойдат светите братя, които да „освестят“ народа и да му помогнат да намери отново верния път (в. „Вести“, 10, 5, 1911 г.).

Всяка следваща година се търсят нови измерения на култа към светите Кирил и Методий, правят се опити делото им да се интерпретира през различни гледни точки, но винаги като повод за духовно упование и пораждане на „законна“ гордост у българина. Ето какво пишат двама автори във в. „Глас“ през май 1912 г.: *„В спомена за светите Кирил и Методий българинът всякога ще намира непресушими извори на национална енергия и като калява волята си със силата на техните велики замисли, никога няма да падне духом“*. И още: *„Днешният ден е священ и бележит за целия български народ“*. През тази година денят на първоучителите е тясно свързан с отбелязването на 150-годишнината от написването на Паисиевата „История славянобългарска“.

През 1914 г. Министерството на народното просвещение (МНП) с окръжно № 8551 обявява, че *„на празника трябва да се даде оная тържественост, която му подобава и която нашият народ по традиция от дедите ни винаги му е придал“*. Урежда се грандиозно тържество с над 34 прояви само в столицата, като има и състезание между отделни училища и читалища за най-добре направена програма (с обявени немалки парични награди за първите места).

Особено въодушевено празникът протича няколко години в Добрич по време на румънската окупация. Например през 1921 г., когато все повече и по-често се говори за „румънските жестокости“ и когато българският дух се нуждае най-силно от подкрепа, хората търсят упование и утеха в култа към св. Кирил и св. Методий, провиждани като закрилниците на българския дух. В тежки мигове и особено в сблъсъка с чужди окупатори българинът посяга тъкмо към неоспоримите българските символи, за каквито се възприемат съвсем естествено двамата солунски братя. Един култ, който вече няма нужда от доказване. Ето един пример – на първа страница на в. „Добруджанско знаме“, бр. 53 от 20 май 1921 г., освен описанието на това как е преминал денят на светите братя, е поместено слабо известното днес, но тогава особено популярно стихотворение на Стилиян Чилингиров „Хранители“, което завършва така:

*Език священ у тебе заговори.
И слушаеш стон от своя говор мил.
И виждаш там, в небесните простори
Хранители Методий и Кирил.*

Езикът, с който се описва Кирило-Методиевото дело в източниците от началото на XX век, е изключително приповдигнат, както може да проличи от един типичен за онова време цитат: *„Българският народ високо цени делото на легендарните просветители. И може би, защото тоя народ и днес, както и вчера, търска под ятагана на чуждата сатрапия, може би затова го празнува като истински народен празник, в който вижда своята неизчерпаема енергия към живота на свободата, независимостта, културата...“*. Ключовата, подчертана и в самия текст дума тук е „народен“, което до голяма степен обяснява защо е тъй близък този ден до най-широки кръгове от населението на страната ни и защо винаги се посреща с радост, без задни мисли и кроежи.

Полека-лека става естествено през празника да бъдат преосмислени всички поважни политически и обществени събития в България и силно да влияят върху начина на празнуването му. След Междусъюзническата и Първата световна война, след двете национални катастрофи, съвсем естествено празниците минават унило и не им се придава особено значение. *„Народът ни е болен, не го карайте насила да чества когото и да било. Почакайте, догде оздравее.“* Също така и през 1928 г., поради огромно земетресение, на 24 май се провеждат тихи шествия, без забави и увеселения и без духова музика. Така се изразява мъката по загиналите и пострадалите.

Едва от 30-те години на миналия век започва повече да се набляга на духовния характер на празника, на духовното водачество на българите спрямо останалите славянски народи, на културния месианизъм.

Разбира се, „свещеният“, както го наричат, ден се използва често и с политически подтекст. Така например през май 1930 г. „Вестник на вестниците“ (издание на Дружеството на столичните журналисти) излиза с водеща статия от проф. Стефан Младенов, озаглавена „Родната земя на славянските равноапостоли“, в която всъщност се говори не толкова за Кирило-Методиевото дело, колкото за Македонския въпрос и за това, че *„потомците на славянските апостоли не могат да четат и пишат на родния си език, лишени са от най-важните си книги. В Средна и Северна Македония на безумно преследване се подлага българската книга. Свещената земя на Кирила и Методия пъшка под двойно иго – гръцко и сръбско“*.

През годините до 1944 г. включително празникът на първоучителите върви на приливи и отливи, в зависимост от конкретната ситуация, от доминиращите настроения в обществото и от политиката на различните правителства, но никога не бива забравян, нито пък му се отрежда незначително място. Напротив – налице е една слабо забележима, но ясна тенденция към увеличаване на значението му. Така например през 1939 г. официално, с окръжно № 1975 от 26 април, се обявява тридневно честване на 24 май. Празнуването започва още на 20-и с пренасянето на свещени огньове от старите български столици и от местата, където след Първата световна война денят не е бил официален празник. Още по-тържествено е отбелязването му през 1941 г., когато освен обичайните шествия, манифестации, представления и състезания, се провеждат и множество тържествени събрания и сказки, които обглеждат от различни страни и с оглед на различна публика смисъла на Кирило-Методиевото дело. Денят на светите братя през 1942 г. е замислен от МНП като изключително събитие. Предвижда се огромно празнично шествие, придружено и с живи картини, организирани около четири основни момента – българска писменост и просвета; българска история, българско изкуство и наука и български бит. По-късно обаче, по неясни причини, тази програма е отменена, но денят е особено тържествено отбелязан, като същото става през 1943 и 1944 г.

След превратата на 9.IX.1944 г. се поставя началото на нова политика – повикът е *„да се превърне 24 май от празник капиталистически в празник социалистически“*. „Празникът, се казва в един партийен документ, *трябва да се огледа доста внимателно и да се приема като „заварено наследство“*. По тази причина неговите корени не бива да се отричат, но в него трябва да се вplete идеята за новото, т.е. той следва да се преосмисли идейно.“ Това идейно преосмисляне следвало да стане чрез повика за ограмотяване на населението. И – до тука – т.е. стеснява се значително смисълът на цялото празнуване, в което е вложено много повече от грамотността и най-вече в предишните години на този ден се подчертава българската роля за опазването и разпространението на славянската писменост.

През 1945 г. все още празнуването е пищно, със специално подготвени отрано програми и добре организирани тържества, на които се показват новоизлюпени комунистически партийни величия и говорят за това, че *„за първи път този голям ден се празнува свободно“* каквото и да означава това. Същото се наблюдава

и през 1946 г. Но от 1947 до 1956 г. започва известно „свиване“ на честванията, докато се стигне и до пълната им липса. Промененото отношение личи и от определянето на „неприсъствените дни“ от правителството през тези години, което характеризира 24 май като „неприсъствен ден само за училищата и други учебни заведения“, но не и като национален празничен ден. Той си остава един обикновен работен ден за по-голямата част от обществото, в който дори няма партийни събрания или някакви модерни за времето си „сказки“. Причината е основно страхът от „Големия брат“, недоволството на определени кръгове в СССР от изтъкването на българския характер на глаголицата и кирилицата, на Кирило-Методиевите преводи и първите произведения на старата българска литература. Запазени са доста спомени на съвременници от периода 1950–1954, които отбелязват, че на няколко пъти манифестациите на учаци се са били отменяни в последния момент. Така се случва например на 24 май 1951 г., когато на събралите се пред Софийския университет студенти половин час преди обявената манифестация е обявено, че тя се отменя и те трябва да се разотидат незабавно по домовете си. Настъпва смут, младите са недоволни, тъй като научават, че има протест от Съветското посолство. Назрява скандал. Тогава проф. Георги Цанев се осмелява, въпреки нарежданията, да оглави една малка манифестация. Студентите обикалят два пъти Университета и скандират „*Да живее делото на Кирил и Методий!*“. Като истински празник и официален ден денят на св. Кирил и св. Методий се възстановява тържествено едва през 1957 г., като за първи път след 9.IX.1944 г. честването е възложено на специално сформиран Юбилеен комитет, който прави извънредно богата програма, като обявява, че тя е посветена на 100-годишнината на празника.

Днес името на солунските братя носят 1329 училища, читалища и храмове, едно висше учебно заведение и един православен хотелски комплекс, построен в местността Траката край Варна, където наскоро при не съвсем изяснени обстоятелства загина Варненският и Преславски митрополит Кирил. Още 19 училища, храмове и читалища, както и Софийският университет са кръстени на седмочислениците – заедно и поотделно. Най-новият храм в България, който се намира в Добрич и бе осветен през септември 2013 г., носи името „Св. Климент Охридски“. Повечето от тези институции са кръстени на светите братя след Освобождението. Първите читалища, основани преди 1878 г., са носили предимно имена като „Пробуда“, „Просветление“, „Знание“, а едно от първите, това в Лом, основано от даскал Кръстьо Пишурка, носи името „Постоянство“, докато друго от най-ранните – това в Свищов – е кръстено на дарителите си Еленка и Кирил Д. Аврамови. Полека-лека обаче всички нюанси от делото на двамата братя започват да се осъзнават все по-ясно и по-силно и множество новопостроени храмове, читалища и особено училища започват да носят тяхното име. След 1944 г. никой не се осмелява да смени тези имена, което само по себе си, за времена, когато са сменяни с лека ръка имена на древни градове, говори, че в общественото съзнание те са достигнали величието си, а заедно с това и неприкосновеността си. След 1989 г. се пристъпи към някои промени сравнително предпазливо, но, по мое мнение, в правилната посока. Така например прочутото 7-о училище, моето училище (Първа девическа

гимназия), носило десетилетия наред името „Георги Димитров“, бе прекръстено на „Св. Седмочисленици“ с изключително тържествена и трогателна церемония.

Името на двамата първоучители носи и Националната библиотека на България, като историята за това как го получава е доста показателна за обществените нагласи и политическите процеси по онова време. Първоначално, след създаването си още през 1878 г. тя носи само името Софийска Народна библиотека. През 1950 г. обаче умира „видният съратник“ на Георги Димитров, както винаги го наричат Васил Коларов, и спешно се търси начин да се „увековечи“ името му. Честта се пада на библиотеката и тя набързо бива прекръстена на „Държавна библиотека „Васил Коларов“. Странното е само едно – не е известно на никого Васил Коларов да е имал някога лична библиотека и да се е интересувал от книги. Това не пречи пред прекрасната сграда на Националната библиотека да бъде побит набързо един некадърно направен паметник на великия комунистически деец. На всеки 24 май и на 9 септември чак до 1962 г. всяка година идват гвардейци с навирени пушки, които застават на почетна стража пред него, за да засвидетелстват почитта си към книгата и културата. През спомената 1962 г. обаче никой не идва. Става ясно, че модата му е минала. Вместо това на преден план излиза задачата да се поставят златни букви с името на библиотеката върху предния фриз. Тогава някои по-смели люде из университетските среди повдигат въпроса за това, че не е редно Народната библиотека да носи името на човек, който не е притежавал никога своя библиотека. ЦК на БКП веднага издава нареждане да бъде намерена личната библиотека на Васил Коларов, за да се защити даденото на библиотеката име. Но при всички усилия на търсещите из „разни сандъци“ (както е записано в протоколите) библиотека така и не била открита. Тогава започва едно по-сериозно мислене върху името на библиотеката и след двумесечно обсъждане са избрани имената на първоучителите и имената им са поставени със златни букви отпред в началото на 1963 г. Случката според мене е поучителна. Настъпило е изтрезняване, търсят се други внушения, съответно други, много по-древни имена. Разбира се, „св.“ „св.“ липсват пред имената им. За тях не е предвидено дори и място. Много пъти след 1989 г. граждани и граждански организации са ни питали кога ще „върнем“ тези букви пред имената им и винаги с болка на сърце сме отговаряли, че тях не ги е имало и не могат да бъдат върнати, а поставянето им би разместило некрасиво целия надпис. Няколко години след смяната на името пред библиотеката е поставен и паметникът на светите братя. Автор е скулпторът Владимир Гиновски, който допреди пет години дори не знаеше, че Кирил и Методий са светци и отказваше да приеме този факт. Когато го поканих да дойде на освещаването на паметника, направено за първи път едва през 2009 г., той ми отвърна, че това не бива да се прави, защото те са „само двама учители, а не светци“. Изглежда възстановяването на истинското значение на култа към солунските братя закъснява и живата връзка между минало и настояще е изгубена.

Тазгодишното честване на 1150-годишнината от Моравската мисия и началото на старобългарската писмена култура ме наведе на някои важни мисли. Например за това, че наистина до голяма степен празникът остава върху клишета. А най-прекият път към заличаването на истинския култ е да го засипеш с клишета и

банализми, повтаряни до втръсване и образували вече словоустойчиви съчетания. Познанието за истинската роля на солунските братя се губи все повече и повече. Една анкета сред 218 студенти от Философския факултет на СУ показва, че нито един от тях не знае, дори най-общо, какво съдържат житията на двамата братя. Тези жития вече не се учат в училище и очевидно почти нищо не се преподава по тази толкова важна тема. Необходимо е, ако искаме истинска приемственост, личностите и делото на двамата братя да се включат по-сериозно в общото образование на българите. И освен това да се преподава по подходящ начин, за да събужда интерес у децата, а не да е скучно и казионно, така че никой нищо да не запомня.

Имената на св. Кирил и св. Методий стават предпочитани и винаги актуални, тъй като не са политически обременени, носят хубавия спомен за богата и древна българска традиция, свързани са наистина с културната и духовната българска история и носят оттенъка на ясно изразеното регионално превъзходство на българите. Те носят в себе си спомена за общославянската традиция, толкова популярна някога. Днес обаче ни трябва ново осмисляне на делото им и на връзката им с България и то трябва да започне от новите учебници и новия начин на преподаване. Ще завърша с един пример как не трябва според мене да се опошлява нищо, свързано с имената им и с празника им, защото води до поевтиняването му. Преди няколко месеца, през август и септември 2013 г., в реклама за Българската национална лотария, водещият всеки път, широко усмихнат, заявяваше патетично пред зрителите „Напред, лотарията е слънце!“. Не знам за лотарията, но съм сигурна, че „науката е слънце, което във душите грей“. Това трябва да приемем за своя кауза днес.

СПИСАНИЕ С ДОБАВЕНА РЕАЛНОСТ: ПОРЕДНОТО ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО

ОЛЯ ХАРИЗАНОВА

Ефекти на информационната умора

С премрежен поглед, отпуснати на дивана, с усещането за умора от поредния напрегнат ден, често не се опитваме да разбираме какви послания излъчва виртуалният ни „гост“ – някакво телевизионно предаване, което просто звучи в стаята. След дългите часове, прекарани пред компютърния монитор, след многократните търсения в интернет и прочитането на множество съобщения, новини, статии, след поредицата телефонни позвънявания и връзки чрез скайп, след множеството създадени, отворени и затворени впоследствие файлове, имаме нужда от покой. Обяснимо е, нали?

И все пак... Една вечер, когато бях в същото състояние, нещо се случи. Подочух думата „уокмен“. Е, заслушах се!

Спомени

Преди време (не чак толкова отдавнашно) по улиците наперено се движеха хора със слушалки на ушите, някои и с ръце в джобовете, забързани и горди от това, че имат уокмен. Другите, нямащи такова устройство, в началото ги оглеждаха със зачуден поглед, а после престанаха да им обръщат внимание. Свикнаха със странната гледка.

Нека поясня за онези, които не си спомнят или няма как да си спомнят отминалото време. Уокменът (*Personalstereo*) е преносим аудиоплейър със сравнително компактни размери, чрез който може да се слуша аудиозапис върху касети. Първият плейър се нарича *Стереобелт* и е изобретен/патентован от Андреас Павел през 1977 г. Но първият комерсиален уокмен е пуснат на пазара след две години от фирмата „Сони“, а негови създатели са Акио Морита, Масару Ибука и Козо Охсоне. По-късно технологията се развива и уокмените се усъвършенстват – интегрирана е възможност за слушане на радио, в следващ етап вече работят с дискове (а не с касети)... И така до днес – нови устройства, нови възможности, нови технологии, ново качество. В резултат вече приемаме за ежедневие т. нар. мобилност – мобилни телефони, смартфони, таблети, МРЗ, мултифункционални устройства.

Може би се питате защо ви връщам назад във времето? Та днес хората със слушалки (макар и по-малки, почти незабележими) са много, много повече! Имам си основателна причина, защото ми се иска да споделя кратка-кратка история на „звучащата книга“ – днес не са малко читателите, които страстно „четат“ аудиокниги.

Под аудиокнига се разбира звукозапис на произведение. Интересното обаче е това, че аудиокнигата предшества днешната компютризирана дигитална вълна. Спомнете си! Преди години беше популярен т. нар. радиотеатър, слушахме в за-

хлас радиопиеси, слушахме записи и от плочи (винилови плочи за грамофон). После станаха достъпни аудиокасетите, след още няколко години се появиха CD-та, а неотдавна и MP3-ките. И така до днес – технологиите се променят, но аудиокнигите остават. Нещо повече, вече имаме избор – да слушаме дадено произведение (аудиокнига) или да четем електронен вариант на книга (като текст, оформление...).

Реалностите днес

Направих простицък експеримент. В търсачката Google (защото е най-популярната сред потребителите на интернет) изписах „*първите аудиокниги*“. За 0,32 секунди получих 474 000 резултата. И в това количество вече няма нищо странно. Интересен е обаче резултатът като проследяване на развитието на технологиите. Ето какво имам предвид (част от резултата):

1. Amazon представи **първите аудиокниги** за Kindle

www.digital.bg/www.joko5555.digital.bg › новини[†]

29.03.2011– Новини: Amazon представи **първите аудиокниги** за KindleAmazon обяви, че последният модел на Kindle вече може да възпроизвежда и...

2. **Първи** роман с добавена реалност у нас излиза за Хелоуин | Аз...

azcheta.com › Специални › От издателствата[†]

Оценка: 5 –[†]2 гласа

26.10.2013 – Аз чета » Специални » От издателствата » **Първи** роман с... След сканиране на корицата, без значение дали книгата е пред вас или...

3. 10 начина да направим **книгите** интересни за... – **Първите** седем

www.purvite7.bg/.../10_nachina_da_napravim_knigite_interesni_zha_det...[†]

21.06.2013 – 10 начина да направим книгите интересни за детето... средства – учебници, компютърни програми, **аудиокниги** и други материали...

Обърнете внимание най-вече на позиция 2 от горния списък: „*Първи роман с добавена реалност у нас излиза за Хелоуин*“ (26.10.2013 г.). Дааа! Вече става дума за добавена реалност, а не просто за аудиокнига, макар да ги има в изобилие – платени или безплатни. Има ги и с анимации. Ето, вижте резултатите от друго търсене – „аудиокнига“ (0,32 секунди, 3 400 000 резултата):

1. Аудиокниги–BooksBg.org– Портал за безплатни електронни...

www.booksbg.org/booksbg/component/remository/Аудиокниги/[†]

Част от **книгите** може да са предназначени само за хора със зрителни проблеми (в тях изрично предупреждаваме с текста „Предназначени само за...“)

2. 1. Бг **Аудио: Книга** за джунглата 2 * анимация * Уолт Дисни (2003...

vbox7.com/play:6f0eac9edb

25.09.2013

Бг **Аудио: Книга** за джунглата 2 * анимация * Уолт Дисни (2003) theJungleBook – WaltDisneyhd. За да може да гледате видеоклипове,...

3. **Аудиокниги** :: BG-Mamma

www.bg-mamma.com › Хоби[†]

24.05.2011 – 15 публикации –[†]10 автори

Не се бях замисляла досега какво удобство може да е за мен **аудиокнигата**. Не бих заменила общуването с хартиения ѝ носител и...

Забелязахте ли: „...Не бих заменила общуването (*разбирай с аудиокнига – бележка моя*) с хартиения ѝ носител...“. (Засега ще го оставя без коментар, макар да е повод за обширна дискусия.)

Ако към горното се добави поредното „ново“ – четците за електронни книги в многобройните им варианти, а така също мобилните устройства с постоянно увеличаваща се памет, скорост на връзка с интернет и качество на дисплея, може да се направи само един извод: днес са безгранични възможностите за четене. Всеки потребител, „въоръжен“ с някакво устройство (смартфон, таблет, стационарен компютър, МРЗ плейър, даже по-старичък уокмен) е изправен пред изобилие от алтернативни формати на разнообразни електронни продукти и информационни услуги, на електронни новини, електронни книги, електронни списания, включително с добавена реалност.

А сега накъде?

Драги читателю, горното е само скромен призив към размисъл относно измененията на обсебващото ни ново (реално или виртуално) и нуждата от устоите на доброто старо. Позволих си го, за да ви насоча към близкото бъдеще – нов, алтернативен формат на сп. „Библиотека“.

Повечето от вас, щом четат тези редове, вече са запознати със списанието в досегашния му вид. Вероятно отдавна. Някои от вас няма да се съгласят със следващите идеи. Други сигурно ще ги приветстват. Едно обаче е неоспоримо: нуждата от промяна, отразяваща новото общество – информационното, в което всичко динамично се трансформира – достъпът до информация и услуги, професионалното ежедневие, общуването във всичките му измерения. Желаем или не, професионално ангажирани или не, ние сме част от това общество, ние сме част от икономиката на знанието. Добре дошли в реалността!

Какво и как?

Списание „Библиотека“ е продължител на списание „Библиотекар“. То е единственото професионално издание до момента, поддържано от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) и Министерството на културата. Първоначално излиза в периода 1954 – 1991 г., след това неговото издаване спира за една година и се подновява през 1993 г. Практиката е да се издава в 6 книжки годишно. На сайта на НБКМ (<http://www.nationallibrary.bg/>) може да се направи справка за съдържанието на списанието в периода 2006 – 2008, а от 2009 г. са предоставени и пълните текстове на статиите. За периода до 2005 г. са достъпни тематични указатели.

През лятото на 2013 г., на заседание на обновената редакционна колегия на списанието, беше взето решение за разработване на онлайн платформа, чрез която сп. „Библиотека“ да се популяризира сред интернет потребителите, но също така да се осигури достъп до съдържашото се в списанието чрез съвременни електронни

технологии. То ще продължи да излиза на хартиен носител както до сега (в ограничен тираж) и заедно с това ще разшири тематичния си обхват в онлайн издание.

Онлайн платформата ще осигури поредица нововъведения, но най-вече три основни функционалности:

- достъп до безплатно съдържание (някои от рубриките и статиите в списанието от хартиения вариант);

- отворен достъп до онлайн предлагане на статии от по-широк кръг автори, които ще бъдат рецензирани от редколегията и, в зависимост от оценката, публикувани чрез електронната платформа;

- достъп до платени или частично безплатни статии на изявени български и световни автори – експерти в съответна тематична област.

Новият формат на сп. „Библиотека“ ще се поддържа от две ключови български институции – Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Броят на книжките ще се запази – годишно 6, но те ще бъдат тематично фокусирани. Надеждата е списанието да се превърне в професионално средище за библиотеки, книги, четене, култура.

На добър час и до нова среща!

НАЙДЕН ГЕРОВ – ВЪЗРОЖДЕНСКИ И СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКИ РАДЕТЕЛ НА БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНОСТ И НА РОДНАТА НИ РЕЧ

АНИ ГЕРГОВА

За да разсея недоумението, защо именно Найден Геров избирам като обект на разискване в сборната книжка на списание „Библиотека“, посветена на 135-годишнината на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и на 125-годишнината на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, още в началото ще подчертая, че той и неговите разностранни дела имат заслуги и към двете дълголетни и авторитетни български институции, а оттам – към историята на българската култура. През годините, докато е жив и след неговата кончина, те се оценяват и признават многократно от съратници на националната книжнина, просвета и литература, българи и чужденци. Дириите на неговата дейтелност се съхраняват и уважават и до днес. Във фондовете на националната ни книгохранилница и досега са прикътани ценни ръкописни и възрожденски печатни издания, събрани от книголюбивата му фамилия и от самия него. Повече от столетие са прелиствани и старателно обмисляни са съдържащите се в тях текстове. Българската наука, за която неизменно водещи са най-старият български университет и Българската академия на науките, се вира и оценява по достойнство приносите на Найден Геров в областта на обновяваната по възрожденски наша национална култура през XIX в.

Името на Найден Геров е включвано във всички български енциклопедии, като се започне от тази на братята Данчови от 1936 г. и се продължи с по-сетнешните нейни посестрими, затова всеки буден читател познава нещо за живота му, но за последващия съвкупен резонанс досега не е правена цялостна равностметка. В случая имам намерение да набележа важни събития от неговата битност, определящи средищната му позиция през близо век и половина българска история, да покажа как делата му интригуват мисленето на нейните изследователи.

На първо място ще открия поредно **неговото книголюбие**¹. От ранно детство Найдено е захранван с почитание към писменото слово от неговия баща хаджи Геро Добревич Мушек, известен копривщенски учител, обрисван преиначено от Любен Каравелов под името хаджи Генчо в повестта „Българи от старо време“. По свидетелство на родственика им Тодор Панчев той е от известен род – прадядото кир Добре и неговият син чорбаджи Геро в средата на XVIII в. строят параклис в двора на светогорския Хилендарски манастир.² Набожен и книжовен е самият Геро Добревич, който събира и сам пише ръкописни книги. В сбирката на сина му, налична в Софийската народна библиотека, има книга – дамаскин, на чиято корица собственоръчно е изписано „Сия книга Геро Добревич сам е писал“³. Други наличности във въпросната сбирка са: Молитвеник от Киев, печатно издание, „Буквар или началное учение“, по който Геро Добревич преподава в килийното училище. На един празен лист от него са записвани важни дати: „Лето 1808 Ноември 9 хаджи Георги годился тогожде месеца, сиреч ноември 21; венчался“. От 1809 г. насетне се изреждат рождените дати на тринадесетте му деца. Между тях: „1823: Февруари 23 ден родился Найдено: вечерта в час десятый, чедо осмое“. Тази осма рожба придобива грамотност в училището при баща си, изпратил го от 1834 г. до 1837 г. да продължи в гръцко училище в Пловдив. Когато създателят на взаимното училище в Габрово Неофит Рилски се премества в Копривщица, Найдено става негов ученик. Открил любознателност и способности у младежа, той му препоръчва да продължи образованието си в Одеса. Така през септември 1839 г. 16-годишният Найдено отпътува към града отвъд Черно море, където прочулият се с родолюбието си Васил Априлов става по молба на бащата Геро Добревич настойник на Найдено. В списъка на вещите, с които пристига в Одеса, са и четири „ръкописни тетради“: „Пасхална рука“, „Наръчна книжица за взаимоучителните училища“, „Посланик турский и житие Есопа“⁴. Вероятно още в първите разговори на новопристигналия българин с Васил Априлов се е говорило за книжовните интереси на Геро Добревич, затова той на 22 август 1840 г. му изпраща 9 ръкописа, придобити в Панагюрище: 3 осмогласника, 2 минея, 1 литургия, 1 евангелие, 1 дамаскин, 1 псалтир.⁵ Становището на М. Стоянов е, че неизвестна остава тяхната съдба и навярно са в някоя от одеските библиотеки.⁶ Бащата Геро Добревич е продължавал да прави преписи – на 12 юли 1841 г. той изпраща на сина си „Софрониево тълкувание“, собственоръчно преписано от „Неделник“⁷.

Биографите на Н. Геров отбелязват, че през 1842 г. той завършва в Одеса гимназия, а през 1845 г. с материалната помощ на вуйчо си Христо Стойкович – Ка-

¹ Гергова, Ани. „Прочул се Найдено граматик...“. – В: *Книжовни пристрастия*. документални очерци. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2000, с. 73–75.

² Панчев, Тодор. Сто години от рождението на Найдено Геров. къси черти от живота и дейността му. София, 1923. 4, 127 с.

³ Стоянов, Маньо. Ръкописната сбирка на Найдено Геров. по случай 140 години от рождението му. – В: *Известия на Института за литература*, 1965, т. 16, с. 135–146.

⁴ БИА–НБКМ, ф. 22, а.е. 624.

⁵ БИА–НБКМ, ф. 22, а.е. 634.

⁶ Цит. в т. 3, с. 136.

⁷ Из архивата на Н. Геров. ч. 1. София: Бълг. акад. на науките, 1911, с. 335.

мералния отдел на Ришельовския лицей. Там изучава науките, свързани с администриране, финанси и народно стопанство. Наред с непосредствените си учебни занимания, той установява трайни контакти с пребиваващите в Одеса будни съотечественици – не само с В. Априлов и Н. Палаузов, но и с младите от фамилията Мутеви – братята Димитър, Никола и Христо, сестра им Елена. В романизираната биография на Найдено Геров Емил Георгиев разказва: „Докато Димитър Мутев го респектирало с огромните си знания в областта на философията и обществознанието, Христо със своите познания на гръцки език, Никола със своя интерес към музиката, тяхната сестра Елена го оживявало със своята миловидност, със своята простота и искреност, със своя интерес към всички най-хубави неща в живота и културата“⁸. Този цитат е посветен на тяхна беседа по въпросите на поезията, руска и българска, на българския език и фолклор. В този дом Н. Геров, обожателят на миловидната поетеса Елена Мутева, прочита своята поема „Стоян и Рада“, радушно посрещната от присъстващите и публикувана в Одеса през 1845 г. Благоприятстваща за него е атмосферата, която създават и другите ученици и студенти с творчески пориви – Добри Чинтулов, Иван Богоров, Захари Княжески, Ботьо Петков, Никола Касапски.

Литературната история определя Н. Геров като родоначалник на българското поетично творчество. Такава оценка дава през 1923 г. и я утвърждава през 1969 г. Михаил Арнаудов⁹. Наред с детайлизираното наблюдение за първата редакция на Геровото непубликувано стихотворение „Есен“, направено от Илия Конев през 60-те години на XX в., са издадени обобщаващи анализи: Георги Гачев „Ускоренно развитие на литературата на материале българской литературы первой половины XIX век“ (1964) и академичната „История на българската литература“ (т. 2., 1966)¹⁰. В нея се отрежда внимание на единствената му публикувана творба „Стоян и Рада“, а за непубликуваните се правят изводите, че в тях „се забелязват първите по-уверени стъпки в силабо-тоническия стих“, и „на места се улучва верен ритъм“, но че „не успява да изгради докрай музикалните форми на стиха“. Заключениеето е, че Найдено Геров отделя „ограничено внимание на българската поезия – рано се отказва от нея, но въпреки отделни постижения той е на „на нейния праг“.

Библиографичното проследяване на възрожденската ни литературна история показва, че през 70-те години на XX в. темата за Геровото литературно творчество е разработвана от Кирил Топалов, Юлия Николова, Галина Минчева, Илия Тодоров. Като разполага и с техните разработки, Дочо Леков подготвя двутомника „Българска възрожденска литература. Проблеми, жанрове, творци“ (1988)¹¹, и го посвещава на 100-годишнината на Софийския университет. В анотацията на своя учебник, както сам го определя, той твърди, че са „поставени и изследвани непро-

⁸ **Георгиев**, Емил. Найдено Геров. книга за него и неговото време. София: изд. на Отечества фронт, 1972, с. 116.

⁹ **Арнаудов**, Михаил. Найдено Геров и наченките на българската поезия през XIX в. – В: *Училищен преглед*, 1923, № 10, с. 727–733; **Същият**. Творци на Българското възраждане – поети и герои. кн. 2. София: Наука и изкуство, 1969, с. 7–67.

¹⁰ **История** на българската литература. т. 2. София: Бълг. акад. на науките, 1966, с. 126–128.

¹¹ **Леков**, Дочо. Найдено Геров – първият новобългарски поет. – В: *Българска възрожденска литература*. т. 1. София: Наука и изкуство, 1988, с. 179–191.

учени или недостатъчно изследвани проблеми, свързани с литературно-историческия процес, с творчеството на конкретни писатели“. Като имам предвид заявените програмни намерения и специалния очерк за Найдено Геров, ще акцентирам на някои основни приноси на тази публикация:

– Предадена е атмосферата, в която вирее онзи кръг от цвета на българската интелигенция, установил се в началото на 40-те години в Одеса. Това е поколение с нов тип култура, обособило се и творчески разграничено от своите предшественици. То отхвърля дотогава установените критерии, обявява се против консерватизма на предходната генерация. Срещу водача на „старите“ Васил Априлов се изправя „пълномощникът“ на „младите“ Найдено Геров, обявил се против желанието му да опекуства над „разбудения младежки дух“.

– Одеският кръг от новатори в литературата напористо се налага: Иван Богоров се утвърждава като преводач, фолклорист и редактор на първия български вестник – „Български орел“, чиито 3 броя полетяват от Лайпциг, за да стигнат до продължение в Цариград; Добри Чинтулов става любимец на българите с политическия си революционен плам, запяван с въодушевление и тайно разпространяван ръкописно; Найдено Геров се насочил към поезията и започнал след 1841 г. да превежда басни, да пише вълнуващи интимни стихотворения, израз на бликнала любов, да споделя носталгия по родината, мила и китна, отдалечена от студения чужд град. Дочо Леков опонира на мненията, че Найдено Геров престава задълго да пише каквато и да била поезия, че „скъсва рано с поезията“. Той посочва съзряването му на поет-гражданин в редакциите, които прави на ранните творби след завръщането си на родна земя: изразът „за мене няма отрада“ заменя със „за роба няма тук отрада“, „утече прежня веселба“ с „познах, че съм бил азе роб“ и т.н.

Показателно за разисквания и в друг негов труд¹² е, че авторът обръща поглед към книжовните интереси на възрожденските дейтели. Дочо Леков е убеден какво чете и Найдено Геров. Изрежда любими негови руски поети: Гаврила Романович Державин (1743–1816) – поет, поразен от блясъка и отблъснат от разтлението на Екатерининската епоха; Александър Сергеевич Пушкин (1799–1837), родоначалник, стълб на руската класическа литература; Андрей Андреевич Кривов (1769–1844) – прочут баснописец, превеждан и на български език, включително и от Н. Геров; Алескей Хомяков (1804–1860), станал известен на българските читатели от превода на Йоаким Груев – учителят – колега на Найдено Геров, през 1858 г. в сп. „Български книжици“, през 1860 г. в „Цариградски вестник“, 1871 г. от Цани Гинчев и Евгени Петков. Дочо Леков установява, че в библиотечната сбирка на Н. Геров освен книги по поетика, наречена пиитика, има и по реторика: „Частная реторика Кошанскаго“ и „Общая теория Кошанскаго“.

От казаното дотук става ясно, че историята на новобългарската литература проявява траен интерес към творческите проявления на Найдено Геров, но не помалко значими са и проявите му в други житейски поприща. Завърнал се на родна земя като руски поданик, той открива в Копривщица едно от първите класни

¹² **Леков**, Дочо. Литература, общество, култура. литературно-социологически и литературно-исторически проблеми на Българското възрождане. София: Народна просвета, 1982, с. 46–47.

училища и учителства в него от 1846 до 1849 г.. От 1850 г. основава Пловдивското класно училище, в което по негова инициатива започва честването на празника 11 май (24), наречен „Св. св. Кирил и Методий“. Започва да събира материали за народно говоримия български език, пише и издава учебника „Извод от физиката“ (1849)¹³, а също обемната полемична статия против „Болгарский телеграф“, публикувана в „Цариградски вестник“ (1852)¹⁴. За да бъдат разкрити и проучени Геровите прояви в различните области на обществения живот, **най-голям принос имат библиографията и археографията.**

Ръкописното българско наследство през целия петвековен период на Османско владичество е съхранявано от самите книжовници и е пазено в храмовете и манастирите.¹⁵ Книгосъбирателството през ранното българско Възраждане продължава тази традиция, но се възприема и в домовете на светски ориентирани съотечественици наред с унаследените ръкописи да се придобиват и печатни издания на руски и други чужди езици, а също новоиздавани български. Те ги отразяват в списъци на книжовните притежания. Такъв е примерът, даден и от библиотеката на Найдено Геров. Когато в началото на Кримската война като руски поданик заминава към Петербург, той оставя заръка на своя по-малък брат Константин, поел занятията в Пловдивското класно училище, да се грижи и за фамилните книжовни притежания. Така през 1854 г. е подготвен техният списък, отбелязан в архивата на Найдено Геров¹⁶. В него са посочени „8 стари български ръкописа“, а също печатни издания – речници, учебници по етика, физика, математика, естествени науки и художествена литература. По мнение на Маньо Стоянов: „Никой друг български учител по това време не е разполагал с така богата и разнообразна по съдържание лична библиотека. Затова именно Геров е надминал и всички други в своята просветна дейност“¹⁷.

По време на руско-турските военни действия през Кримската война Н. Геров е в Санкт Петербург, където посвещава творческите си усилия на родината. Така са издадени книгите „Писма из Болгарий“ в превод от български на руски език от Никола Палаузов (Одеса, 1854). Те се оценяват като сполучливи пътеписи за български селища и като проникателни наблюдения на българската народопсихология. През 1856 г. в Санкт Петербург в известията на II отделение на Императорската академия на науките са публикувани предоставените от него „Болгарские

¹³ Геров, Найдено. Извод от физика. ч. 1. Белград: печатано в Правителствена книгопечатня, 1849. 6, 209, 17 с.; 4 л. табл.

¹⁴ Геров, Найдено. Няколко мисли за българския език и за образованието у българите. [написано по повод укорителния член въз българите, напечатани в 108, 109, 110 и 111 броеве на дневник „Босфорски телеграф“]. – В: *Цариградски вестник*, 2 ян.–22 март 1852.

¹⁵ Гергова, Ани. Книжовно-документално наследство. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006, с. 38.

¹⁶ Из архивата на Найдено Геров. кн. 1. София, 1911, с. 446.

¹⁷ Стоянов, Маньо. Библиотеката на Найдено Геров: по случай 140 години от рождението му. – В: *Библиотекар*, 1963, № 2, с. 38–39; също и в: *История на библиотеките в България от Средновековието до средата на 40-те години на XX век.* състав. Мария Младенова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003, с. 155–157.

народные песни“ и е издаден „Български речник: Свезка I. А–Влека“, за който обяви се печатат в „Български книжници“ и в „Цариградски вестник“.

Завръщайки се в България през 1857 г., Найден Геров става руски вицекомсул в Пловдив. Там разгръща широка обществена дейност и подпомага вноса на руски печатни книги, които да заменят в богослужението гръцките издания. Значителна част от тях са предназначени да задоволят потребностите на новостроящите се в Тракийско поле църкви. По сведения от кореспонденцията му само за Пловдивската епархия за периода 1830–1840 г. те са 19, за 1840–1850 г. – 46, за 1850–1860 г. – 84. С молба да се доставят книги, към Найден Геров се обръщат с писма от Хасково, селата Кара Орман, Гъдлево, от Панагюрище, Пещера, Перушица, Брацигово.¹⁸ През различни години от дипломатическата си кариера той прави обиколки из страната, за да се запознае с положението на манастирите и църквите, главно в южните региони – Тракия, западнобългарските земи, Пиринско, Родопите. Тревога и грижа за софийските черкви предизвиква земетресението през септември 1869 г., когато от 7 действащи черкви, годни за богослужение, остават 3. Богато документирана и интересна е преписката на Геров по въпроса за обновяването на един от манастирите в македонските земи: „Св. Йоаким Осоговски“ – Сарандопор¹⁹, в близост до Крива паланка. Неговото най-ранно споменаване е по времето на цар Калоян (1196–1207). Макар и силно пострадал от земетресение през 1585 г., пътешественикът Евлия Челеби през 1661 г. описва обителта като цветущо средище. Към средата на XVIII в. тя е запустяла, мощите на светеца са загубени, както отбелязва Пайсий Хилендарски в „История славянобългарска“. В народната памет е запазено предание, че манастирът е разрушен от еничари. Има вероятност възстановяването му да е започнало през първата половина на XIX в., а освещаването е извършено около 1845–1847 г., като във връзка с това Хилендарският манастир изпраща като дар препис от службата и житието на патрона св. Йоаким Осоговски, изготвен от книжовника Теодосий Леков. Найден Геров решава да издаде това житие, като за целта води кореспонденция с тогавашния игумен Аверий Стоянов и с именития художник Станислав Доспевски, заел се да изработи щампа. Получава и Хилендарския препис, по който прави редакторски поправки. На оригиналния лист, обвит около кодекса, Геров дава и обяснителен към изображенията на щампата текст.²⁰ Книгата била готова за отпечатване, но по неизвестни причини изданието не е осъществено. Най-вероятно широката ангажираност на Н. Геров е възпрепятствала осъществяването на тази негова идея.

Благодарение на високия си пост и на авторитета му като български книжовник Найден Геров установява преки контакти с ред дейци на старата книжнина от 1857 до 1876 г. В помощ на издирването ѝ е пазарджишкият общественик Стефан Захариев, който му съобщава за разни надписи по черкви от околията, където

¹⁸ БИА–НБКМ, ф. 22, а.е. 537.

¹⁹ Узунова, Елена. Историята на един новонамерен ръкопис. [Хилендарският препис на житието на Йоаким Осоговски-Сарандагорски от 1789 г.] – В: *Paleobulgaria/Старобългаристика*, 1996, № 2, с. 3–42.

²⁰ БИА–НБКМ, ф. 22, а.е. 624, л. 28.

живее.²¹ Някои лица от Батак намират книга в Черковище край селото и понеже не са успели да разберат писаното в нея, я препращат на Найдено Геров.²² Няколко ръкописа му изпраща неговият приятел, известният софийски учител Сава Филаретов.²³ Чуждестранни учени се обръщат към Геров с молба да им предостави сведения за ръкописи, преписи от тях и различни справки. Сръбският просветител Вук Караджич иска статистически и етнографски сведения за много български градове.²⁴ Руският славист Ал. Хилфердинг иска „выписки из некоторых рукописей Рильского монастыря“ и Геров му изпраща цял пакет.²⁵ Известният сляп руски книжовник Гр. Ширяев моли за преписи от житията на светите братя Кирил и Методий.

В официалната си дипломатическа кореспонденция до 1877 г. Найдено Геров включва молби за доставката на печатни руски издания, предназначени за български черкви. В писмата му до Руската комисия в Цариград, до Славянския благотворителен комитет в Москва, до Светия синод на Русия е поръчвана богослужебна книжнина. Тя най-често е пренасяна тайно, като се заобикалят контрола и митническите ограничения – разчита се на недоглеждането на турската администрация. След получаването им поръчителят сам извършва разпределянето им по предназначение. Със съдействието на Руската комисия в Цариград Найдено Геров получава от султана разрешение – ферман да се издирват археологически и други старини от областта, благодарение на което от различни краища на българските земи са му изпращани ръкописни стари книги и преписи от надписи на камък и градежи.

Името на възрожденския просветител става известно на представителите на славистичната наука. Найдено Геров получава множество ценни съчинения от Ал. Хилфердинг, Ив. Аксаков, В. Теплов, М. Погодин, П. Прайс, И. Срезневски, А. Хомяков и др. Както посочва М. Стоянов¹⁷, „много от тях са с автографи и са истинска библиографска рядкост“. Геров следи и си набавя и сръбска научна литература, особено сборници с фолклорни материали, полезни за работата му над българския речник на народния език. В библиотеката му освен руски и гръцки книги има и френски издания – получавал е френското списание *Revue de deux mondes*, съдържащо статии по Източния въпрос. Придобива също прочутото Реймско евангелие, глаголически паметник, на който френските крале са полагали клетва при коронясване, издаден от френския славист Луи Леже, почетен член на Българското книжовно дружество (1884). Като консул Геров следи икономическото развитие на Турция, информира се по всички въпроси, отнасящи се до българската кауза. Сътрудничи с дописки и статии на българските периодични издания „Българска пчела“ (1864), „Македония“ (1869–1871), „Ръководител на основното учение“ (1874), „Читалище“ (1874).²⁶ Получавал вестниците, издавани в Цариград

²¹ БИА–НБКМ, ф. 22, а.е. 138.

²² БИА–НБКМ, ф. 22, а.е. 35.

²³ Из архивата на Найдено Геров. т. 2. София, 1914, с. 449–627.

²⁴ Из архивата на Найдено Геров. т. 1. София, 1914, с. 739.

²⁵ БИА–НБКМ, ф. 22, а.е. 537–569.

²⁶ Стоянов, Маньо. Българска възрожденска книжнина. т. 1. София: Наука и изкуство, 1957, с. 57–59.

и в чужбина, събирал е техни годишници, а отделни екземпляри са пренасяни и преписвани в български пловдивски къщи. Той прави услуги и с книги от личната библиотека. Тя се преглежда още докато е жив притежателят от Феодор Успенски, директор на Руския археологически институт в Цариград.²⁷ Разширява поръчката си на руски книги, направени по молба на училища и читалищни настоятелства. „Учениците от Пловдивската гимназия не могли да се нарадват, когато през 1872 г. получили два вързопа отбрани руски книги, изписани по тяхна молба от Геров“²⁷. Той помага на много млади българи да се присъединят към заминаващите да се учат в Русия, включва се в борбата за българска църковна независимост, по време на Априлското въстание участва в кампанията в защита на българския народ.

Найден Геров участва в Руско-турската освободителна за българите война и е назначен за губернатор на град Свищов. В последвалите години на политически кипнеж се оттегля напълно от държавната администрация. Установява се в Пловдив и изцяло се посвещава на работа по своя „Речник на българския език с тълкувание на речити на български и руски“. В последния етап на своя живот той продължава да се грижи за книжовните притежания на новоосновените Народни библиотеки. Дейността му по уреждане съдбата на Венелиновата одеска библиотека, създадена от български ученици в Одеса през 60-те години на XIX в., се активира с писмо, което е изпратено през 1874 г. от директорите на пловдивската гимназия Димитър Н. Благов и Х. П. Павлов. В него се казва: „Ние, като се считаме основатели на тази библиотека, а и да служим на Пловдивското централно училище „Св. Кирил и Методий“, „предлагаме в това училище да се пренесе“²⁸. Найден Геров съдейства и библиотеката пристига в Руското посолство в Цариград, а след Освобождението странства, за да бъде изпратена на директора на Народното просвещение в Източна Румелия Йоаким Груев през 1880 г., а след това – в Народната библиотека в София. От първите отчети на Областната библиотека се разбира, че тя става притежателка не само на Венелиновите книги, но и на сбирка от старопечатни издания и ръкописи на български език. Това привлича вниманието на руски слависти, между които са ръководителят ѝ до 1883 г. Александър Башмаков, В. Качановски, а Т. Флорински съставя кратък опис на ръкописите, споменат по-късно от Беньо Цонев в опис от 1920 г.²⁹ На известното първо Пловдивско изложение през 1892 г. Найден Геров съобщава, че е изложил факсимиле от Реймското българско евангелие и други ръкописи, но не посочва кои.³⁰

За разглежданата Герова библиотека през 1896 г. Феодор Успенски отбелязва, че след Софийската и Рилската „трета по значение е колекцията Герова“ като допълва: „В этой коллекции не больше 30 рукописей, но между ними есть весьма важные“²⁷.

²⁷ Успенски, Ф. Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1896. – В: *Византийски временник*. т. 4. Санкт Петербург, 1897.

²⁸ Колева, Радка, Стоицов, Емил. Народната библиотека в Пловдив. архивни хроники 1879–1945. Пловдив: Нар. библ. „Иван Вазов“, 2008, с. 47 и сл.

²⁹ Цонев, Беньо. Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека. София, 1920, с. VIII.

³⁰ БИА–НБКМ, ф. 22, а.е. 155.

След кончината на Найдено Геров през 1900 г. неговата библиотека става притежание на неговия зет, известен общественик, адвокат и финансист Тодор Тодоров. Неговите наследници след 1944 г. я разпродават, но голяма част от книгите закупува по-късно Народната библиотека „Васил Коларов“ (през 1963 г. преименувана на „Кирил и Методий“).

В периода на втората половина на XX в. водещо място по отношение събиране на славянобългарски ръкописи и тяхната археография, а също за старопечатните български книги и тяхната библиография, заема д-р Маньо Стоянов (1903–1986). Завършил през 1925 г. Пловдивската духовна семинария, той продължава образованието си в Швейцария (1926–1931): завършва теология в Берн и философия във Фрайбург (Германия), където защитава и докторат по философия. Завръща се в България и до 1935 г. е преподавател в Пловдивската семинария, а след това е гимназиален учител по латински, гръцки и немски език. През 1945 г. става уредник, а две години по-късно и директор на Пловдивската народна библиотека. По покана на директора на Народната библиотека „Васил Коларов“ в София – Тодор Боров, става ръководител на обособилия се през 1948 г. в нея отдел „Ръкописи, старопечатни и редки книги“. Основна негова задача, определена от правилника на библиотеката, е: „да събира, съхранява, проучва и предоставя за използване всички български и по-важни чуждоезични ръкописи, български старопечатни книги и периодични издания и редки български и чужди книги“. В течение на четвърт век – от 1945 до 1973 г., Маньо Стоянов не само настоятелно следва посочените оперативни задачи, но успява да постави работата на отдела на научни основи³¹, като следва насложилите се традиции от следосвобожденските десетилетия. През 1954 г. в Юбилейния сборник той представя ретроспекция на библиотечните фондове с книжовно наследство, като ползва и историята на Велико Йорданов.^{32,33} Специално е отбелязана ролята за събирането им, за археографското и библиографското им отразяване от професорите Ал. Теодоров-Балан, Любомир Милетич и Беньо Цонев. За последния е припомнено, че се заема с проучването им и през 1910 г. публикува „Опис на ръкописни и старопечатни книги на Народната библиотека в София“. В него са описани „подробно и компетентно 451 славянски ръкописа и 45 старопечатни книги, църковнославянски и чуждоезични“. Във втория том, излязъл 1923 г., проф. Цонев „е описал 378 славянски ръкописа“ – общо в двата тома 829. През същата година е излязъл от печат и „Опис на старите печатни български книги (1802–1877)“, съставен от руския професор Валери Погорелов, командирован в библиотеката със задачата да ги проучи. Тези факти показват началната диференциация, настъпила между археографията и библиографията. Към края на 1939 г., когато бил съставен и отделен инвентарен списък на българските старопечатни книги, те били вече около 1200 заглавия в 5313 екземпляра (тома).

³¹ **Калайджиева**, Константинка. Материали за историята на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ 1944–1978. София, 2003, с. 292–293.

³² **Стоянов**, Маньо. Ръкописи, старопечатни и редки книги в Държавна библиотека „Васил Коларов“ – В: *Известия на Държавна библиотека „Васил Коларов“ за 1954 г. юбилеен сборник*, 1956, с. 91–100.

³³ **Йорданов**, Велико. История на Народната библиотека в София. София, 1930.

Нов период започва след 1948 г. М. Стоянов отбелязва, че „през 1947 г. постъпват наведнаж 25 подбрани и ценни ръкописа, събирани от Найдено Геров, между които и един препис от Паисиевата „История славянобългарская“. Оттогава редовно всяка година се набавят по 25 до 30 ръкописа и броят им достига в края на 1954 г. 1273. С тон на отчетност се сочи утвърждаването на старопечатните книги: „изтеглиха се от общия склад, подредиха се хронологично в отделно помещение, изработиха се и специални каталози: хронологично-топографски, азбучен, систематичен и няколко помощни картотеки – на печатниците, издателите и пр.“. М. Стоянов полага особени грижи за докомплектуването на сбирката: „Прибраха се всички старопечатни книги от прочистените обществени библиотеки, потърсиха се такива у антикварите и частните лица“. За 7 години съставът на колекцията достига 10 202 библиотечни единици. Нейната библиографска обработка служи като основа за самостоятелно изработения от него двутомен аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания „Българска възрожденска книжнина“, издаден 1957–1959 г.³⁴ Това колосално дело се ползва активно десетилетия наред.

Маньо Стоянов по същото време вече обмисля работата и с ръкописните притежания на страната. Във връзка с Петия международен конгрес по славистика той подготвя студия, в която информира за славянските ръкописи в българските хранилища, за постиженията по дотогавашното им проучване и описване. Съществена нейна част обхваща систематизацията на предстоящите задачи, набелязани концептуално, в близка и далечна перспектива.³⁵

Въпросната далновидно разработена студия е съпътстваща работата по „Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека“, томове III и IV, продължение на описите, изработени от Беньо Цонев.³⁶ Докато третият том представя новонабавените в периода 1923–1963 г. ръкописи, то четвъртият удължава периода до 1965 г. За да бъде оценена далновидността на М. Стоянов за развитието на българската археография, ще изброим конспективно целите, които той поставя в своята програмна студия:

- да продължи изработването на описи на неописани ръкописи;
- да се изработват библиографии на проучванията, които отразяват публикации и на български, и на чуждестранни учени, а също поселищни изследвания;
- с издаването на значими ръкописни паметници да се поднови поредицата „Български старини“;
- да се насочат изследванията не само поединично на паметниците, но и по групи: преписи и преработки на Паисиевата история; ръкописи на един книжовник; дамаскини, патерици, пролози, лекарственици, календари и т.н.;

³⁴ **Българска възрожденска книжнина.** аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806–1878. т. 1–2. състав. М. Стоянов. София: Наука и изкуство, 1957–1959.

³⁵ **Стоянов, Маньо.** Проучване на славянските ръкописи в българските книгохранилища. постижения и задачи. – В: *Известия на Народната библиотека и на Библиотеката на Софийския държавен университет*, 1963, т. 3(9), с. 43–60.

³⁶ **Стоянов, Маньо, Христо Кодов.** Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. т. 3–4. София: Нар. библ. „Кирил и Методий“ 1964–1971.

– да се изследват освен езиковите и литературните аспекти, писмото – старобългарско, гръцко, латиница (на павликянските и банатските българи);

– да се разширява външната характеристика на ръкописите: писмени материали, бои, инструменти за писане, водни знаци; място и начин на подготовка; украса, приписки и бележки, места на съхраняване, движение и т.н.

Чест прави на М. Стоянов усилието му сам да се заеме с поредица изследвания в предначертаните направления, да подготви свои приемници и последователи от всички по-сетнешни поколения. Те следват неговия пример като човек и учен, принадлежащ на „една генерация, която схващаше труда като насъщна необходимост и за когото научната работа не беше просто професия, а дълг към науката и обществото, изискващ пълно себеотдаване и отговорност“³⁷. Това са думи на приемника му Божидар Райков.

В случая поредно заслужава да се подчертае обвързаността на Маньо Стоянов с книжовните заслуги на Найдено Геров. Както беше вече посочено, на него принадлежи инициативата по повод 140-годишнината от рождението на възрожденица да публикува материали за неговата библиотека и ръкописната сбирка в нея.^{3,17}

За първи път М. Стоянов представя съвременен опис на лично притежавани ръкописи, разгледани групово, независимо от тяхното място на опазване до 1963 г.: в Софийската народна библиотека, в Народната библиотека в Пловдив, в БИА–НБКМ, фонд 22, арх. ед. 602. Във втората част на студията са описани Геровите ръкописи, подредени по векове на произхода им: от XIII до XIX в. Описанията са детайлизирани в съответствие с направените в програмната студия, посочена по-горе, препоръки. Дадени са характеристики на съдържанието, езика и писмеността, за материалите за писане и тяхната съхраненост, за съдържащи се приписки, за украсата. Описът съдържа и библиографски препратки към осъществени дотогава изследвания на български и чуждестранни учени, главно руски. Такова негово съдържание се превръща в образец, следван през годините от приемниците археографи. Те продължават и до съвременността да служат на своя дълг себеотдадено и отговорно.

През целия си съзнателен творчески живот Найдено Геров се посвещава на целта да създаде речник на българския народен език. Докато е руски вицеконсул в Пловдив, продължава да събира градиво за любимото си дело, а след Освобождението вниманието му изцяло е съсредоточено към това начинание.

Ако през Възраждането част от по-будните българи са гледали на него като на патриотична проява, която би накарала чужденците покрай богатия ни език да се заинтересуват и за съдбата на народа, то в първите следосвобожденски десетилетия общественият интерес към речника замира, идеята не е така популярна. **По въпросите на лексикографията** са загрижени само високообразованите филолози от Университета, които имат отговорност за градежа и правописа на българския книжовен език. На тях е известно, че речник на българския език по паметници на народното творчество и произведения на най-новия печат, подготвян от руския славист Александър Львович Дювернуа (1840–1886) е довършен от

³⁷ Райков, Божидар. Д-р Маньо Стоянов на 80 години. – В: *Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“*, 1983, т. 18(24), с. 599–602.

учениците му Лавров, Шчепкин и Ляпунов, а издаден в 2 тома през 1885–1889 г., но го оценяват като не българска лексикография, съдържаща 20 000 думи.

Найден Геров през 1892 г. взима решение да започне издаването на своя „Речник на българския език с тълкувание речити на български и руски“ и с малка държавна субсидия първият му том е отпечатан през 1895 г. Веднага след появата му започва критична „канонада“ от страна на водещите тогава филолози: Димитър Ап. Матов³⁸, Александър Теодоров–Балан³⁹, Никола Бобчев⁴⁰, Марин Дринов⁴¹. През 1897 г. излиза вторият том, но в следващата година Геров заболява тежко, затова самостоятелно е прегледал материала до думата „наливам“ в третия том – 1899 г. Племенникът му Тодор Панчев продължава работата на вуйчо си, починал на 9 октомври 1900 г. Така през 1901 г. е издаден четвъртият, а през 1904 г. – петият том. През 1908 г. Панчев предоставя свое допълнение към излезлия речник.

Минават петнадесетина години, през които България преживява три войни, но цялостна оценка за завършения речник не се появява. Повод да се припомни за Найден Геров е стогодишнината от неговото рождение. Тодор Панчев в „къси черти“ от живота и дейността му разказва, че е станал „цял сирак“ след смъртта на майка му Грудя, по-малката сестра на Найден Геров, който го прибира, отглежда, „изхранва ме, изучи ме като свое чедо“. Никога не е правил разлика между него и собствените 5 деца. Споделя впечатления за срещите си с Иван Вазов, който високо цени Геровия речник и редовно го ползва. Отбелязва и ласкавия отзив от Франция, публикуван в *Echoes d'Orient* през май 1909 г.²

Младият, току-що завършващ висшето си образование, автор на студия с обобщаващо становище, е Тодор Боров. Като студент от 1921 г. той работи заедно с Д. Б. Митов в седмичника за култура „Развигор“, където публикува десетки свои статии, посветени на важни теми, най-често за книги и събития в книжовния живот. В мемоарното си произведение „Моят университет“ (1991) той посочва: „...първата по-голяма работа, която написах при завършване на Университета („Речника на Найден Геров“), публикувах в списанието на Димо Кьорчев „Пролом“⁴². Това е студия, аргументирано разискваща съдбата на огромния Геров труд. В нея е припомнено, че след публикуването на първия том от речника критиката посреща неприязнено неговото съдържание, търси само недостатъците му. Доведения до крайност етимологически правопис на Геров, съобразен с филологическите му идеи; доста думи, използвани от народа, са нагодени така, че да отговорят на неговите езикови гледища; липсата на посочвания за лицата и мястото на получените сведения; не са ползвани публикуваните преди него приноси за българските говори. Целта на младия Т. Боров е да предизвика полемика, тъй като, „когато излезе вече целият речник, никой не се сети да се спре на достойн-

³⁸ Матов, Димитър. Речник на българский език. – В: *Български преглед*, 1895, кн. 6, с. 101–109.

³⁹ Теодоров–Балан, Александър. Речник на българский язык. – В: *Български преглед*, 1895, кн. 6, с. 109–111; кн. 8, с. 116–120.

⁴⁰ Бобчев, Никола. Речник на българский язык. – В: *Българска сбирка*, 1895, кн. 5, с. 530–536.

⁴¹ Дринов, Марин. Найден Геров. Речник на българский язык. – В: *Периодическо списание*, 1896, т. 54, с. 895–911.

⁴² Боров, Тодор. Моят университет. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, с. 61.

ствата му, да ги изтъкне и да го препоръча като един значителен и полезен труд“. За да обоснове своята защита и да го препоръча за ново издание, той цитира цифровите данни за съдържанието на Геровия речник: „...Ведно с допълнението влизат 76 620 заглавни речи (в речника на Дювернуа – 20 000 – бел. А. Г.) и при тях – за примери разни изречения до 3200, откъслеци от народни песни 5975, други изречения, които са особеност на българския език около 4300, пословици до 15 000, в това число и много клетви, гатанки, баяния и около 2000 кръстни имена“. Т. Боров подчертава, че голямото богатство на Геровия речник е удивително, а в същото време учените филолози „не само не направиха по-добър“ от него, ами изобщо не направиха никакъв речник“⁴³. До 1923 г. четирима от тях – Ст. Аргиров, Ст. Младенов, Ал. Теодоров-Балан и Б. Цонев – подготвят всичко на всичко 25 думи. За да убеди читателите в предимствата на сътвореното от Н. Геров, той прави поредица сравнения с академичния труд, оценен като „мъртва работа“, „речник от речници“, а не от живия народен език. Добавени от Т. Боров са примери от произведения на Иван Вазов и Пенчо Славейков, на младия Николай Райнов, за да се докаже, че Геров наистина е захранвал творческото им въображение и така обогатява книжовния български език. Отправеният в заключението призив е „държавата непременно трябва да издаде изчерпалия се по тираж речник на Н. Геров“. Нямало в онова време кой да чуе този зов. Едва 55 години по-късно – във връзка с подготовката за честване 1300-годишнината на българската държава – издателство „Български писател“ от 1975 до 1978 г. осъществи фототипно издание на „Речник на българския език“ от Найдено Геров.⁴⁴ То е снабдено с два предговора – на Пантелей Зарев за значението му – „общо културно народнопсихологическо, литературно фолклористично“, на Любомир Андрейчин за приносите в езика – до подчертано лексикографско, общо филологическо.

И в най-ново време речниковото творчество на Найдено Геров се радва на внимание от страна на научните среди. То намира заслужено място в обобщаващия труд за Възраждането, подготвен от Веса Кювлиева-Мишайкова и издаден през 1997 г.⁴⁵ Институтът за български език към БАН е инициатор на представителна Национална конференция с международно участие през ноември 2000 г. с надслов „Найдено Геров в историята на българската наука и култура“. Материалите от нея са издадени от Академичното издателство през 2002 г. и днес са на разположение във водещите у нас библиотеки.⁴⁶ Затова препоръчвам на всеки интере-

⁴³ **Боров**, Тодор. Речникът на Найдено Геров. за стогодишнината от рождението на Герова. – В: *Пролом*, 1923, кн. 9, с. 10, 223–299; също в: *Книга и литература*. София, 1981, с. 223–243

⁴⁴ **Пашов**, Петър. За второто фототипно издание на „Речник на българския език“ от Найдено Геров. 1875–1878. – В: *Найдено Геров в историята на българската наука и култура*. материали от Националната конференция с международно участие 13–15 ноември 2000, София. състав. Веса Кювлиева-Мишайкова. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2002, с. 56–62.

⁴⁵ **Кювлиева**, Веса. Българското речниково дело през Възраждането. София: Акад. изд. „Проф. М. Дринов“, 1997. 337 с.

⁴⁶ **Найдено Геров** в историята на българската наука и култура. материали от Националната конференция с международно участие 13–15 ноември 2000, София. състав. Веса Кювли-

суващ се от темите читател непосредствено да се запознае с текстовете на водещи чуждестранни учени – Григори Венедиктов (Москва), който заедно с Владко Мурдаров проследява връзките на Найден Геров с руските слависти и със *Archiv für slavische philologie*; Хана Гладкова (Прага), разисквала Речника в контекста на своето време; Збигнев Русек (Полша, Краков), разгледал фразеологичните съчетания в Речника на Найден Геров. Значителен брой са българските участия. Веса Кювлиева–Мишайкова изнася пленарния доклад „Пътят на Найден Геров в българската лексикография“. Любопитна е позицията на Зоя Барболова, която обосновава тезата за уникалността на Геровия речник: по начин за обясняване на словото – тълкуване, чрез дублети, латински названия при флората и фауната, почти задължителен превод на руски език – т.е. носи характеристики на тълковен, синонимен, двуезичен; включва лексеми, неотразени в съвременните речници – диалектни думи; посочват се турцизми и гърцизми – етимологичен принцип; с личните имена се въвеждат антропонимни черти; включват се устойчиви словосъчетания – фразеологични; огромният брой пословици, поговорки, описания на поверия, обичаи – етнологичен характер; тълкуват се митологични и религиозни термини. Енциклопедичността на Речника е видима и позволява да се прониква в българската култура от XIX в. Ще отбележа още доклада на Нели Запрянова-Пенева „Пловдив в кореспонденцията между Мария и Найден Герови“, който въз основа на архивни документи разкрива непознати сведения от бита на големия възрожденски град и интимните отношения между съпрузите и техните 5 деца. Това са малко познати детайли от живота на общественика дипломат, учения и човека с богата духовност – Найден Геров.

Има и друг повод да се дискутира неговата битност. Притежавал е изключително богат архив. Отново Тодор Боров откликва на изданията, които го представят. В статията си „Архивата на Найден Геров“ от 1931 г. той изразява задоволство от новоиздадения том на „Документи за българската история“.⁴⁷ Припомня неговата предистория – през 1911 и 1914 г. добросъвестният сестрин син Тодор Панчев вече е подготвил и Академията отпечатва „образцово издание в два внушителни тома (1047 и 1922 страници) голям формат“, включващи кореспонденцията на вуйчото с частни лица. Още тогава замисълът му е в трети том да се предостави и официалната преписка, която подготвя за печат, но кончината на Тодор Панчев осуetyава намерението. Петнадесетина години по-късно Академията възлага на руския професор Михаил Георгиевич Попруженко, трайно вписал се в българската наука, да редактира документите и да подготви за печат третия том на „Из архивата на Найден Геров“. Той приема задачата и добросъвестно работи по нея: редактира публикуваните документи и успява да отдели още писма от частен и полуофициален характер; разделя официалната кореспонденция на два обемисти тома – първият обхваща материали от 1857 до 1870 г., а вторият годините 1871–1876. Статията на Т. Боров започва с похвали и препоръки – „всеки интелигентен българин би трябвало наистина да се радва на такива публикации, като гледа как безмилост-

ева-Мишайкова. София: Акад. изд. „Проф. М. Дринов“, 2002. 301 с.

⁴⁷ Боров, Тодор. Архивата на Найден Геров. – В: *Мир*, 25 юни 1931; също в: *Книга и литература*: студии, статии, спомени. София: Български писател, 1981, с. 225–261.

но, варварски почти се рушат и унищожават всеки ден наоколо ни незаменими национални културни ценности“. Поздравена е Българската академия на науките, която „въпреки всички съкращения на нищожната и без това държавна помощ, пак успява да продължи своята работа и дори да създаде такива важни нови ре-дици...“. Отправена е благодарност за положения от проф. Попруженко труд, като се дават и някои конкретни препоръки. Дават се разяснения в какви области на знанието се съдържат сведения в над 500-те документа и писма от архива. Направена е оценка на Найдено Геров и неговото дело в стил, какъвто само на Т. Боров е присъщ: „Геров така всецяло е погълнат от мисията си, с такова въодушевление, с такава преданост и сериозност се посветява на работата си, че тя му става живот и смисъл и на неговия частен живот. И чрез своята всеотдайност, неуморна почти свръхчовешка дейност в полза на българския народ той осъществява жизнената си мисия: събужда и извежда до победа българщината в почти погърчения тогава, особено в градовете, пловдивски край. Днес архивата му е живо свидетелство за неговата величава дейност – най-трайният паметник, който един смъртен може да си пожелае“. Не може да се допълни такава характеристика на Геровото дело!

Но рояк въпроси бликват в съзнанието ми, когато трябва да завърша настоящето изложение. Колко от нас, негови и на приемниците му радатели на книжнината и родния език, могат да имат самочувствие за достойно изпълнен дълг? Дали съвременните ни култура, наука и литература са съответстващи на равнището на новата цивилизация, към която декларираме, че сме се устремили? Дали и доколко сме предани на българщината, завещана от предците? Само ако всеки си отговори честно на тези въпроси, ще имаме желания напредък!

ИСТОРИОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ НА ТЕМАТА „ЯВОРОВ И МАКЕДОНИЯ (1895–1914)“

МИЛКАНА БОШНАКОВА

Темата „Яворов и Македония“ не е била обект на самостоятелен научен анализ до момента. Разбира се, отделни важни въпроси от нея са изяснени в огромната по обем и разнообразна по съдържание литература за П. К. Яворов, появила се през вече цялото столетие, което ни отделя от деня на неговата смърт. Повечето от заглавията, засягащи отдадеността на поета на македонската освободителна кауза обаче представляват част от биографични проучвания или анализи на неговото творчество и са дело най-вече на литератори. За съжаление историческите изследвания се броят на пръсти и са съсредоточени върху няколко ограничени епизода – общата дейност и приятелството на поета с Гоце Делчев и Тодор Александров и участието му в Балканската война (1912–1913). Навярно заради изключителния ръст на Яворов като поет историците с лека ръка го „преотстъпват“ почти изцяло на своите литературни събратя и така, от една страна, не спомагат за цялостното изясняване на личността Пейо К. Яворов, а от друга – оставят празнина в историята на българските освободителни борби след 1878 г.

Всъщност липсата на достатъчно специализирани исторически изследвания върху делото на Яворов за Македония е донякъде парадокс, тъй като самият поет е един от първите сериозни историографи на освободителното движение чрез публикуваните две книги – спомените му от Македония и биографията на Гоце Делчев, която пише още през 1903–1904 г.¹ Бегли сведения по темата той споделя приживе и пред своя „психограф“ в отговорите на анкетата, проведена от младия тогава д-р Михаил Арнаудов².

Ако по отношение на обобщаващи изследвания историческата ни наука е в дълг към Яворов и неговите почитатели, не така стои въпросът с откриване и обнародване на документи по темата. За големия поет документи започват да се събират веднага след смъртта му и този процес продължава до днес. Неслучайно неговата племенница д-р Ганка Найденова-Стоилова още през 1983 г. определя Яворов като един от най-документираните ни поети.³ Към тази обнадеждаваща констатация е нужно да се прибави, че през последните двадесет и пет години изворовата база за „Яворов и Македония“ се попълни с нови, изключително ценни материали. В следващите страници проследявам как се развиват двете страни на

¹ **Яворов**, Пейо К. Гоце Делчев. (с четири портрета и два снимъка от писма). София: изд. на Олчевата книжарница, 1904; **Яворов**, Пейо К. Хайдушки купнения. спомени от Македония. 1902–1903. София, Солун: изд. на Ив. х. Николов. 1909.

² **Арнаудов**, Михаил. Към психографията на П. К. Яворов. (съобщения на поета и наблюдения). – В: *Годишник на Софийския университет. ИФФ*, 1916, кн. 16, с. 1–100; по-късно: **Арнаудов**, Михаил. Яворов. Личност. Творчество. Съдба. София, 1961.

³ **Найденова-Стоилова**, Ганка. Лора-Яворов. писма и документи. София, 1983, с. 5.

историческото знание за темата през столетието – обнародването на документалните източници и анализите и обобщенията, направени на тяхна основа, също и открояващите се проблеми в този процес.

Първите публикации по темата „Яворов и Македония“ са журналистически и принадлежат на личности, свързани с Македония. Така в годините между двете световни войни при чествания на годишнини на поета се появяват десетки статии в периодичния печат, посветени на отдадеността на големия български поет на освободителната кауза, сред чиито автори са хора на перото като Димитър Талев⁴, Георги Константинов⁵, Йордан Бадев⁶ и др. Някои от тях обнародват през посочения период по няколко материала на тази тема. Общото между всички тях е, че главният им предмет на анализ е присъствието на Македония в творчеството на Яворов, много по-слабо е вниманието върху реалните заслуги на поета като деец на освободителното дело.

Революционерът Яворов е често срещан персонаж в спомените на ръководните дейци на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО), записани от бележития български учен и общественик Любомир Милетич непосредствено след Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., но обнародвани чак в края на 20-те години на XX в. в единадесетте книжки на поредицата „Материали за историята на македонското освободително движение“⁷. Лазар Димитров, Георги Попхристов, Борис Сарафов, Гьорче Петров, Иван Анастасов-Гърчето и Яне Сандански свидетелстват за издаваните от Яворов вестници на ВМОРО в София и в Македония, за участието му в борбата срещу Върховния Македоно-Одрински комитет (ВМОК „Михайловски-Цончев“), за сражението в с. Голешово през пролетта на 1903 г. и пр. Историците винаги (и с основание в повечето от случаите) гледат на спомените като допълнителни, „втора ръка“ извори, но относно „Материалите...“ са единодушни, че представляват основен източник за революционното движение в Македония и Одринско от възникването на Вътрешната организация през 1893 г. до 1903 г. Откритите и обнародвани по-късно автентични документи от този период потвърждават сведенията на посочените дейци за дейността на поета Пейо К. Яворов в движението.

През тридесетте години на миналото столетия се появяват и първите публикации на документи на Яворов, свързани с дейността му в освободителното движение, при това направени професионално, с точно разчетен текст, а някои дори и с приложено факсимиле от оригинала. Началото на „извороведската“ поредица

⁴ Талев, Димитър. Яворов и Македония. – В: *Македония*, 19 окт. 1929, с. 1.

⁵ Константинов, Георги. Яворов и Македония. – В: *Нови дни*, 4 ноем. 1934, с. 12.

⁶ Бадев, Йордан. Македония и Яворов. – В: *Илинден*, 7 ноем. 1924, с. 2; *Същият*. Македония и Яворов. – В: *Български народен театър*, 12 май 1941, с. 1–2.

⁷ *Материали* за историята на македонското освободително движение. Кн. 1–11. София: Македонски научен институт, 1927–1931. (Десета и единадесета книжка от поредицата са дело на Стефан Аврамов и Боян Мирчев.) Второ издание: *Освободителното движение в Македония и Одринско. спомени и материали*. фототип. изд. Т. 1–2. София, 1983.

е поставено през 1931 г. от големия журналист и близък съратник на поета в освободителната борба Данаил Крапчев. До 1939 г. Крапчев публикува в изданията от него информационен всекидневник „Зора“ статиите „Пейо Яворов предчувства катастрофата през 1913 г.“, „В една редакция с Пейо Яворов“ и „С Яворов на война“⁸. В тях не само споделя свои спомени и оценки за приноса на поета в борбата на Македония, но и прилага като доказателствен материал факсимилета на писма на Яворов от 1912 и 1913 г.

Друг интересен автор – езиковедът Иван Хаджов⁹, близък приятел на семейството на Христо Матов, също оценява силата на автентичния документ и обнародва през 1939 г. четири писма и телеграми, разменени между Яворов и Матов в дните преди обявяването на Балканската война.¹⁰ Заслуга на Хаджов е, че пръв обръща вниманието на обществеността у нас върху взаимоотношенията Яворов–Матов. До този момент почти нищо не се знае за голямото взаимно уважение, доверие и синхрон в работата, които съществуват между поета и идеолога на ВМОРО.

Съществен извор на материал по темата „Яворов и Македония“ се натрупва постепенно с издаването на томове с избрани и събрани съчинения на поета. От 1924 г. до днес са налице седем многотомни издания (или опити за такива) на творчеството на Яворов с подчертаната тенденция всяко следващо издание да е по-богато от предишното. Началото поставя в средата на 20-те години на 20 в. „старият“ издател на поета Александър Паскалев. През 1924–1925 г. той обнародва три тома съчинения на Яворов, в които са включени неговата поезия, драма и проза („Хайдушки копнения“ и „Гоце Делчев“)¹¹. Паскалев планира и следващ четвърти том със заглавие „Статии, писма, неиздадени произведения, биография и други материали“, но той така и не излиза. По същото време още един издател – Иван К. Божинов, има амбицията да направи обществено достояние „Пълното събрание“ на съчиненията на Яворов. За съжаление от проекта се реализира само началото, през 1926 г. Божинов успява да издаде единствено първи том с „Поезия“ на П. К. Яворов.¹²

30-те години на миналия век спокойно могат да бъдат наречени „Яворови“ в книгоиздаването, защото тогава на четяща България са представени няколко нови и значими издания, свързани с името му. Преди да акцентирам на тях обаче, ще подчертая, че Яворов получава високата оценка на Христо Силянов в известния му труд „Освободителните борби на Македония“, чийто първи том е публикуван през 1933 г.¹³ Силянов обективно, без преувеличение се спира на дейността на поета като деен участник в освободителното движение, но друго впечатлява в

⁸ Вж. в: *Зора*, 7 дек. 1931, с. 8; 28 окт. 1939, с. 6; 29 окт. 1939, с. 6.

⁹ Иван Хаджов (1885, Струга–1956, София) – български езиковед и общественик. Автор на книгата (под псевдонима Veritas) „Македония под иго“ (София, 1931), както и на „Братя Константин и Димитър Миладинови“ (София, 1944).

¹⁰ Хаджов, Иван. Яворов в борбата за освобождението на Македония. документи из архивата на Христо Матов. – В: *Просвета*, 1939, кн. 2, с. 222–228.

¹¹ Яворов, П. К. Съчинения. Т. 1–3. София: книгоизд. „Ал. Паскалев“, 1924–1925.

¹² Яворов, П. К. Съчинения. Т. 1, Поезия. София: изд. „Ив. Божинов“, 1926.

¹³ Силянов, Христо. Освободителните борби на Македония. Т. 1, Илинденското въстание. София: Илинденска организация, 1933. 454 с.

неговото изследване – признанието и доверието, което отдава преди всичко на историографа Яворов, цитирайки многократно и пространно двете му книги за Македония.

Несъмнено най-важното събитие за явороведите в средата на 30-те години е появата на поредицата от събраните съчинения на П. К. Яворов. Професионално направените пет тома, които служат и днес за ориентир на изследователите, са дело на Владимир Василев¹⁴ и са обнародвани през 1934–1936 г. от издателство „Хемус“.¹⁵ Прозата на Яворов (т. 2, „Хайдушки копнения“ и „Гоце Делчев. Биография“) е допълнена от съставителя много удачно със спомените на живите през 30-те години съратници на поета в македонското дело, които Василев сам издирва и моли за съдействие: Михаил Чаков, Йонко Вапцаров, Александър Радославов, Любен Казаски и Лазар Колчагов. Читателите сами могат да съпоставят разказаното от тях с това от Яворов по отношение на едни и същи събития и да си направят изводи за достоверността на „Хайдушки копнения“. Спомените на Яворовите другари по оръжие са ценни и заради съдържащото се в тях, макар отразено на втори план, отношение към човека Яворов, те изобилстват и с редица конкретни сведения за освободителното движение и за епохата като цяло.

Владимир Василев е първият, който отделя специален том в изданието (т. 4) с публицистика на Яворов и неслучайно го озаглавява „Статии по македонския въпрос“. Негова безспорна заслуга е също, че обособява и отделен том (т. 5) с неиздадени до момента произведения на поета. Там присъстват неизвестни или слабо известни стихотворения, но и Яворови статии, преводи, рецензии, биографични бележки, писма. Като пазител по същото време на важни документи от архива на Яворов, Вл. Василев публикува в изданието отделни ръкописи от личните му бележници, завещанията на поета и почти всичките му предсмъртни писма до близки и приятели. С впечатляваща ерудиция Вл. Василев пише уводната студия към петте тома, с висока научна стойност са и поместените негови спомени за Яворов, в които се чувства обичта му към поета.

Въпреки подчертано приносния характер на изданието и огромния труд, който влага в него, Вл. Василев допуска един сериозен „грех“ спрямо приятеля си Яворов, оценявайки участието му в македонското освободително движение. Според него то е вдъхновен и силен, но кратък епизод от живота на поета, просто „един жизнен случай“: „...*посвещението си на македонската революция той [Яворов] запази духовната си сложност на човек, който живее с хиляди връзки и отношения към живота. Тя остана за него един от многото му „жизнени случаи“*“¹⁶.

Оценката не е вярна, от включването си в освободителното дело през 1901 г. Яворов остава активен участник в него до последните си дни и по въпроса съществуват многобройни доказателства. Големият авторитет на Вл. Василев като

¹⁴ Владимир Василев Матеев (1883, Бургас–1963, София) – български литературен и театрален критик, близък до кръга „Мисъл“ и верен приятел на П. К. Яворов, създател и редактор на списание „Златорог“ (1920–1944).

¹⁵ Яворов, П. К. Съчинения. Т. 1–5. под ред. на Владимир Василев. София, 1934–1936.

¹⁶ Василев, Владимир. Яворов. (уводен очерк). – В: Яворов, П. К. Съчинения. Т. 1, Подир сенките на облаците. под ред. на Вл. Василев. София, 1934, с. 8.

яворовед обаче оказва силно влияние за разпространението и постепенното утвърждаване на неговата теза от поредица литературни историци. Тя влиза в широко научно обръщение и по нея се формира за дълги години представата на българите за революционера Яворов. Владимир Василев е проникновен изследовател на Яворовата поезия и верен приятел на поета, но той не се увлича в освободителните борби и остава чужд на кръга от македонски дейци около Яворов, на трудностите, на „възходите“ и „паденията“ в движението. С други думи, не е специалист по проблема, по който изказва мнение.

Първото петтомното издание на Яворови творби получава с основание висока оценка от българската общественост, изчерпано е веднага и само след три години Вл. Василев го преиздава отново.¹⁷ Последният, пети том от него при обнародването си през 1940 г. почти се „застъпва“ с началото на новата петтомна поредица на съчинения на Яворов, дело на племенницата му Ганка Найденова¹⁸. С незначителни промени тя повтаря изданието на Вл. Василев, издателството отново е „Хемус“, затова няма нужда от специален коментар.

Племенницата на Яворов издава по същото време обаче още един том с интересни извори – писмата на Лора до Яворов.¹⁹ Те предоставят първостепенни сведения не само за широко и дълго обсъжданата в обществото ни тема за семейната драма и смъртта на Яворов, но и за участието му в двете Балкански войни. Всъщност в почти всички писма и телеграми на Лора, които тя пише вече като съпруга на поета през 1912–1913 г., има данни, макар и индиректни, за бойния му път в Македония и на западната граница. Появата на този неподправен изворов материал е от голямо значение за историци и биографи на Яворов, жалкото е само, че съставителката не посочва искиви данни за всеки публикуван документ, тъй като тогава писмата са част от т. нар. „Яворов архив“, притежание на семейството на поета.

Публикуваните извори в събраните съчинения на Яворов и писмата на Лора почти веднага стават основа за качествен изследователски труд – още през 1940 г. литературният критик Малчо Николов издава книгата си „П. К. Яворов – човекът и творецът“, където отделя и специално внимание на въпроса как освободителната кауза слага своя отпечатък върху живота и творчеството на Яворов.²⁰ Николов вярно посочва и мястото на Яворов в системата на Вътрешната организация: „*Може да се каже, че Яворов е бил между първите ръководители на Централната организация, но не е ламтял за предно място, не е показвал честолюбиви намерения и възжеления*“. Анализирайки творчеството на поета, Николов отделя особено място на спомените „Хайдушки копнения“, като подчертава, че без тях човешкият и писателският облик на Яворов не би бил пълен. Интересно е наблюдението му за духовния облик на революционера Яворов: „*В героизма на Яворов има нещо пасивно, но не по-малко силно и решително – героизмът на мъчениците*“²¹.

¹⁷ Яворов, П. К. Съчинения. Т. 1–5. под ред. на Владимир Василев. 2. изд. София, 1939–1940.

¹⁸ Яворов, П. К. Събрани съчинения. Т. 1–5. под ред. на Ганка Найденова. София, 1942–1946. Особено на изданието е, че първи том от него излиза последен през 1946 г.

¹⁹ Лора до Яворов. състав. Г. Найденова. София, 1935. 190 с.

²⁰ Николов, Малчо. П. К. Яворов човекът и творецът. София: Хемус, 1940.

²¹ Пак там, с. 111–123.

Така до 1944 г. са поставени основите в издаването на изворите и се появяват първите изследвания, в които е засегната темата „Яворов и Македония“. След тази година работата и в двете направления продължава, но с някои ограничения, наложени от новите управляващи в България.

Българската социалистическа яворовистика прави нещо неестествено и вредно – разделя живота и творчеството на Яворов на два периода: първият до 1903 г. е „добър“, защото тогава поетът „се слива с участва на народа“, увлича се в социалистическите идеи, приятел е с Гоце Делчев и се бори против политиката на Върховния комитет в София; вторият, след 1903 г. до края на дните му е „лош“, защото тогава Яворов „попаднал в чуждата буржоазна среда“ на сп. „Мисъл“, се насочва към индивидуализма и символизма, „бяга от обществения живот“, а по отношение на македонския въпрос „застава на официално държавно гледище“²².

Още в началото на социалистическия режим в България е обнародвана известната книга на литературоведа Георги Цанев „Пътят на Яворов“, в която основен обект на анализ е духовното, идейно развитие на поета.²³ За решаване на задачата авторът обръща специално внимание на участието му в освободителното движение и се ангажира с редица неверни твърдения. Някои от тях: че един от мотивите на Яворов да се посвети на Македония е социализмът и че той отива там като социалист, могат да се обяснят с времето, в което излиза книгата.²⁴ Поддържайки обаче тази теза, на Г. Цанев се налага да отиде в другата крайност, за да обоснове дейността на Яворов след 1903 г. – и той го прави, оценявайки я като преминаване към „десницата с реакционери като Тодор Александров“, с „мрачни реакционери и великобългарски шовинисти като Данаил Крпчев“²⁵.

Спирам се така подробно на твърденията на Г. Цанев, защото те не само предизвикват дългогодишна дискусия, но и остават водещи в българската литературна критика и историопис почти за целия социалистически период, а в наши дни продължават да се тиражират от историците и литературните критици в Република Македония.

В унисон с постановките на Г. Цанев са обнародваните през 1949 г. спомени на Иван Харизанов, близък родственик на Яне Сандански, посветени на неизяснения проблем за взаимоотношенията между Сандански и Яворов.²⁶ Те са написани изцяло в духа на налагащата се апологетика в историографията ни към Мелнишкия войвода и не е чудно, че като главен виновник за разрива между двамата известни дейци е посочен Яворов. Въпреки този недостатък мемоарите на Харизанов са важен извор, отразяващ в известна степен другата, неизвестна до момента гледна точка към събитието.

²² Цанев, Георги. Пътят на Яворов. София, 1947, с. 122.

²³ Пак там, с. 6.

²⁴ Пак там, с. 108, 115.

²⁵ Пак там, с. 122–123.

²⁶ Харизанов, Иван. Защо човекът на делото не се помири с любимеца на музите – В: *Земеделско знаме*, 22 апр. 1949, с. 4.

В разцвета на социализма в България обаче се появява основополагащ за явороведението труд: „П. К. Яворов. Летопис за живота и творчеството му“, дело на племенницата на поета Ганка Найденова-Стоилова.²⁷ Основа на труда са документите на т. нар. „Яворов архив“, дълго събиран от семейството на Яворов, съдържащ над 800 писма от поета и до него, множество лични документи, снимки, записки и др., представляващ тогава „80 % от цялото налично архивно богатство на поета“²⁸. За съжаление Г. Найденова цитира в Летописа само избрана част от притежавания от нея „Яворов архив“, като не допуска други изследователи да го ползват. Независимо от това, изследването е от изключително значение за по-нататъшното развитие на знанието за Яворов. След появата му всички изследователи, независимо дали анализират живота или творчеството на големия поет, задължително „сверяват“ изводите си с обнародваните данни в него.

Относно изворите за темата „Яворов и Македония“ в Летописа впечатлява следното обстоятелство – широко е представена дейността на поета в освободителното дело до 1903 г., четничеството му в Македония, приятелството с Гоце Делчев, но след това изворите секват и читателят неволно остава с впечатлението, че Яворов преустановява участието си в македонската борба. Името на Тодор Александров, с когото поетът има почти ежедневна писмовна връзка през 1912–1913 г., например, се споменава само два пъти в труда, при това във връзка с въпроси, нямащи нищо общо с националната кауза.²⁹ Възможно е през 50-те години на XX в. Г. Найденова да не е била запозната с многобройната съхранена документация, отразяваща истинската роля и място на Яворов във ВМОРО, но много по-вероятно е тя да си е наложила автоцензура, съзнателно да премълчава част от изворите по темата, съобразявайки се с отрицателното отношение на управляващите тогава към оповестяване на подобна историческа информация.

От 1944 г. до 1989 г. събраните съчинения на П. К. Яворов се обнародват два пъти от издателство „Български писател“ – във вече традиционно установилия се петтомник. Важен принос и за двете издания е публикуването в отделен том на голяма част от писмата на Яворов до негови близки, съмишленици и литературни дейци, при това снабдени с научен коментар и обяснителни бележки. Към общата характеристика на изданията съм длъжна да открия не толкова наложената идеологическа рамка при поднасяне и коментиране на произведенията, колкото необоснованото от научна гледна точка раздуване на творчеството на П. К. Яворов, без да има сигурни доказателства относно авторството му за редица творби. Твърдението ми се отнася най-вече за томове с публицистични статии по Македонския въпрос.

Първото петтомно издание е от 1959–1960 г. с редактори Пенчо Данчев, Лилия Кацкова, Милка Марковска и др.³⁰ и е осъществено с голям стремеж към

²⁷ Найденова-Стоилова, Ганка. П. К. Яворов. летопис за живота и творчеството му. София, 1959. 744 с.

²⁸ Пак там, с. 5.

²⁹ Пак там, с. 393, 692.

³⁰ Яворов, П. К. Събрани съчинения. Т. 1–5. ред. П. Данчев, Л. Кацкова, М. Марковска. София, 1959–1960.

научна достоверност. В уводната студия към изданието П. Данчев бегло засяга участието на Яворов в освободителното движение и обичайно за тогавашната историография, го свързва „неразделно със социалистическите му убеждения“. Авторът напълно приема и вече утвърдената теза, че Яворов „принадлежи изцяло на революцията“ само до 1903 г.³¹

Забележителното в това издание е, че с новоиздирени творби са обогатени всичките пет тома на поредицата, като най-впечатляващо са уголемени тези с кореспонденцията и с публицистиката на поета. Огромна заслуга на съставителите и редакторите Лиляна Кацкова и Милка Марковска е значението, което отдават на кореспонденцията на П. К. Яворов като исторически извор, обособявайки том с 675 на брой писма на поета.³² В нелеката си работа те са подпомогнати от вече направените публикации на Яворови писма от Вл. Василев, Христо Недялков, Иван Хаджов, Петър Динеков и Г. Найденова-Стоилова.³³ Както споменах вече, публикуваните в тома документи са снабдени с богат научно-справочен апарат: обяснителни бележки за лица и събития, данни за датировката на материалите и точно място на съхранението им. Този научен подход на поднасяне на информацията за Яворов е нов, по-висок етап в развитието на явороведението и въпреки някои грешки, бележките влизат изцяло и в следващото издание на съчиненията.³⁴

Скоро след обнародването на толкова много автентични документи излиза голям сборник с друг тип извори: „Пенчо Славейков, П. К. Яворов и П. Ю. Тодоров в спомените на съвременниците си“, приет тогава като истинско събитие, а днес превърнал се в библиографска рядкост.³⁵ От поместените спомени за тримата поети най-много, над 70, се отнасят за Яворов – за него пишат литературни дейци, учени, театralи, съученици, телеграфисти, приятели и роднини. Сподвижниците на поета в освободителните борби на Македония обаче присъстват едва забележимо само със спомените, известни вече от изданието на Вл. Василев отпреди четвърт век, допълнени от тези на Лазар Томов и на Георги Пеев. Добре е, че сведения за участието на Яворов в освободителното движение могат да се извлекат и от разказите на Неделчо Топалов, Константин Мутафов, Петър Нейков, Димитър Бабев, Мара Белчева и други интелектуалци. Те прибавят своите малки, но ценни шрихи за разкриване истинския образ на общественика Яворов. След броени

³¹ Данчев, Пенчо. П. К. Яворов. – В: *Яворов*, П. К. Събрани съчинения. т. 1. София, 1959, с. 31–32.

³² Яворов, П. К. Събрани съчинения. Т. 5, Преводи. Писма. Материали. ред. Л. Кацкова, М. Марковска. София, 1960. 864 с.

³³ Яворов, П. К. Съчинения. Т. 5, Неиздадени произведения. ред. Вл. Василев. София, 1936, с. 288–292; Недялков, Христо. Пейо К. Яворов. Чирпан, 1939; Хаджов, Иван. Яворов в борбата за освобождението на Македония. – В: *Просвета*, 1939, кн. 2, с. 222–228; Динеков, Петър. Писатели и творби. София, 1958, с. 141–158; Найденова-Стоилова, Ганка. П. К. Яворов. летопис за живота и творчеството му. София, 1959. 744 с.

³⁴ Грешка например е допусната в биографичната бележка за Христо Матов, където са му приписани трудове на езиковеда Димитър Матов, вж. Яворов, П. К. Събрани съчинения. т. 5. София, 1960, с. 764.

³⁵ Пенчо Славейков, П. К. Яворов и П. Ю. Тодоров в спомените на съвременниците си. под ред. на Борис Делчев. София: Български писател, 1963. 796 с.

години към тях се „присъединява“ и Боян Пенев, с изданието, обединяващо неговите спомени и дневникови записки.³⁶

В монографичното изследване на Стоян Илиев „Противоречивият свят на Яворов“³⁷ основният акцент е върху творчеството и психологическия облик на поета и там са интересните нови виждания и обобщения на автора. В анализите си той няма как да избегне темата „Яворов и Македония“ и бегло я засяга, но било поради липса на достатъчно извори, било поради предоверяване на чужди становища, тук самият Илиев изпада в противоречия. В началото твърди, че Яворов се потапя в революционната борба, заради себе си, заради творчеството си, *„заради търсенето на нови идейни стимули, нови жизнени впечатления“*³⁸. След няколко страници обаче заключава, че *„При него [Яворов], поетът не се е стремил към самозадоволяващо се самоусъвършенствувание, а подчинява себе си на революционните закони на живота“*³⁹. Примерът показва за пореден път необходимостта от обстойно научно изследване на въпроса за участието на Яворов в освободителното движение на македонските българи, изградено на автентични свидетелства.

Сериозно проучване на началния период в освободителните борби прави историкът Константин Пандев в своя труд „Националноосвободителното движение в Македония и Одринско. 1878–1903“⁴⁰. В изследването с респектираща точност се разкрива картината на възникването, характера и целите на освободителното движение и макар да не е посветено специално на П. К. Яворов, поетът „присъства“ на много от страниците му. Преди всичко отново широко са използвани като изворов материал Яворовата биография на Гоце Делчев и спомените му за Македония. К. Пандев обаче въвежда в научно обръщение и много нови документи, предимно от големия архивен фонд на Върховния комитет, и на тяхна основа очертава в общи линии ролята на Яворов като агитатор на ВМОРО, публицист и член на ВМОК „Станишев“ през 1902 г. По-късно историкът издирва и публикува няколко новооткрити писма на Яворов до задграничните представители на ВМОРО в София по това време.⁴¹

100-годишнината от рождението на Яворов е отбелязана с няколко значими издания. Институтът за литература при БАН обнародва сборника с изследвания „Яворов. Раздвоеният и единният“, в който са поместени две, според мен, интересни и новаторски статии, посветени на малко познатата Яворова проза и публицистика.⁴² В първата – „Прозата на Яворов през погледа на критиката“, Йордан Василев задълбочено проучва въпроса как се отнасят литературните критици и литературните историци към двете произведения на П. Яворов „Хайдушки копнения“ и „Гоце Делчев. Биография“ през изминалите около 70 години. Устано-

³⁶ Пенев, Боян. Дневник. Спомени. ред. Иван Сарандев. София, 1973. 253 с.

³⁷ Илиев, Стоян. Противоречивият свят на Яворов. София, 1976. 283 с.

³⁸ Пак там, с. 242, 251.

³⁹ Пак там, с. 254.

⁴⁰ Пандев, Константин. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878–1903. София, 1979. 346 с.

⁴¹ Пандев, Константин. Документи на македоно-одринското националноосвободително движение от архива на Димитър Стефанов. – В: *Исторически преглед*, 1982, кн. 6, с. 104–105.

⁴² Яворов. Раздвоеният и единният. състав. Ст. Илиев. София, 1980. 391 с.

ява, че с редки и плахи изключения, отношението е пренебрежително. Самият той обаче високо оценява прозаика Яворов като изпреварил времето си и като „*предшественик на някои насоки в съвременната проза*“, „*утвърждаващ терена на документалната литература у нас*“⁴³.

Втората статия – „Затруднения при установяване авторството на Яворов в публицистиката“, на Елена Фурнаджиева⁴⁴, е с практическа насоченост и представя първи опит в нашата историография да се посочат съществените проблеми при изследването на публицистичното дело на поета, наричано скромно от него самия „вестникарство“. Много удачно Фурнаджиева акцентира върху големия обем на Яворовата публицистика, свързаността ѝ с Македония и нейното значение за историята на освободителното движение. Освен главната трудност пред изследователите, състояща се в недоказаното авторство на Яворов върху част от публицистичните му творби (поетът не подписва в повечето случаи статиите си в издаваните от него вестници), тя посочва и други от по-късно време – унищожените от недобросъвестни ползватели екземпляри на Яворовите вестници в Националната ни библиотека.⁴⁵

По повод стогодишнината е обнародвано и голямото издание на събраните съчинения на П. К. Яворов в пет тома (1977–1979), което се ползва широко и днес.⁴⁶ Редакторската отговорност на поредицата се носи от Севелина Гьорова, Тончо Жечев, Васил Колевски, Милка Марковска и Кръстьо Куюмджиев, общият предговор е на Пенчо Данчев и е взет от предишното старо издание, а като служебни редактори са включени Милка Спасова и Михаил Неделчев. В работата си екипът от специалисти естествено „стъпва“ на вече постигнатото от Владимир Василев през 30-те години и на предишната поредица на събраните съчинения от 1959–1960 г.⁴⁷ Новото издание обаче не е просто сбор от направеното преди 1977 г. за Яворовото творчество, то отразява и гледната точка на споменатите явороведи. Те издирват редица нови творби на поета и в резултат почти всички томовете от поредицата са обогатени с неизвестни или малко известни материали. Границата е мината единствено в тома с публицистика, където са включени почти целите течения на вестниците, в които работи поетът през лятото на 1903 г. Томът с кореспонденцията на поета също е допълнен с около 70 новооткрити писма и така общият им брой нараства на 744, несъмнен успех за съставителите.⁴⁸

В този – засега последен том с писма на Яворов в негови събрани съчинения обаче не е включена и съзнателно е скрита от обществото значимата му кореспонденция с изявените личности на освободителното движение в Македония след

⁴³ **Василев, Йордан.** Прозата на Яворов през погледа на критиката. – В: *Яворов. Раздвоеният и единният*. София, 1980, с. 231.

⁴⁴ **Фурнаджиева, Елена.** Затруднения при установяване авторството на Яворов в публицистиката. – В: *Яворов. Раздвоеният и единният*. София, 1980, с. 355–365.

⁴⁵ **Пак там**, с. 359.

⁴⁶ **Яворов, П. К.** Събрани съчинения. Т. 1–5. ред. П. Данчев, В. Колевски, М. Марковска. София, 1977–1979.

⁴⁷ **Яворов, П. К.** Събрани съчинения. т. 1. София, 1977.

⁴⁸ **Яворов, П. К.** Събрани съчинения. Т. 5, Писма. Автобиографични материали. ред. М. Марковска. София, 1979. 630 с.

1903 г. Тодор Александров, Христо Матов, Тодор Лазаров, Данаил Крапчев и др. В изданието например присъства само прощалното писмо на поета до Тодор Александров от 1914 г. и част от друго от 1913 г. с коментар по творчески въпроси, до Христо Матов – само известните телеграми от старата публикация на Ив. Хаджов, до Данаил Крапчев е поместено също само едно писмо.⁴⁹ Трябва да е ясно, че по това време богатата кореспонденция на Яворов с водачите на ВМОРО и ВМРО е известна на изследователите, тъй като в значителната си част постъпва в българските архиви до средата на 60-те години на XX в., т.е. повече от десетилетие преди обнародването на поредицата.⁵⁰

Длъжна съм да подчертая, че поради политическите ограничения на управляващите, съставителите на тома Лилия Кацкова и Милка Марковска не носят цялата отговорност за големия „пропуск“ в изданието, защото на практика те нямат творческата свобода на действие. Върху документите на поета по Македонския въпрос и преди всичко над кореспонденцията на Яворов с водачите на освободителното движение тегне тежката възбрана на ЦК на БКП от тези години: *„Не бива светлият лик на поета да се свързва с такива неща и с името на Тодор Александров“*⁵¹. Само след няколко години ледовете се пропукват и част от интересуващите ни документи излизат на бял свят.

Пробив в забраната прави в началото на 80-те години Златана Хлебарова с поредица от публикации за участието на П. К. Яворов в Балканските войни, в които основен градивен материал са издирените от нея писма между поета и известни дейци на ВМОРО в този период.⁵² През 1985 г. тя обнародва и книгата си *„След Илинден“*, където темата е разширена и обект на изследване вече е обществената дейност на Яворов в периода след Илинденско-Преображенското въстание – от 1903 до 1913 г. Трудът на Зл. Хлебарова е новаторски по тема и с него тя целі да осветли обществото ни върху дълго премълчаваната истина за съществувалото голямо приятелство между Яворов и Александров и за действителната роля на поета в дейността на ВМОРО след 1903 г.: *„Дълги години се е поставяло едно странно, необявено „ембарго“ над този жителски период и ние съзнателно съкращавахме и без това трагично краткия живот на поета още с десет години и без да искаме го приравнявахме с възрастта на Ботев“*⁵³.

Още същата година и почти едновременно с появата на *„След Илинден“* архивистите Ц. Билярски и Кр. Гергинов правят отделна, научно издържана публикация на 43 писма, разменени между Яворов и Александров, придружени с нужния

⁴⁹ Пак там, с. 253, 256, 258.

⁵⁰ Документите на Ф. 10 к. (П. К. Яворов) в ЦДИА (днес ЦДА), опис № 1, 2 и 3, постъпват през 1952 и 1962 г.; в НБКМ–БИА документите от Ф. 229 (П. К. Яворов), опис № 1, постъпват в края на 50-те години на XX в.

⁵¹ Билярски, Цочо. Пейо Яворов и Тодор Александров. приятели в живота, съратници в борбата. София, 2004, с. 160.

⁵² Хлебарова, Златана. Войводата – драматург. (П. К. Яворов в Балканската война). – В: *Народна култура*, 1 окт. 1982, с. 7; *Същата*. Дейността на Яворов през Балканската война. – В: *Пламък*, 1983, кн. 2, с. 162–179; *Същата*. Яворов през 1913 г. – В: *Литературна мисъл*, 1985, кн. 4, с. 145–153.

⁵³ Хлебарова, Златана. След Илинден. София, 1985, с. 5.

исторически коментар и бележки.⁵⁴ Ганка Найденова-Стоилова веднага ги включва във второто преработено издание на Летописа за живота и творчеството на поета и с тях вече видимо се откроява дейността на Яворов в освободителното движение, особено за периода 1908–1914 г.⁵⁵

Обобщавайки развитието на знанието за революционера Яворов през четирите десетилетия на социалистическо управление, трябва да посоча, че е свършена огромна работа по запазване и публикуване на изворовата база по темата, най-вече с издаването на томове със събраните съчинения на поета и на Летописа за живота и творчеството му. Специализираните исторически и литературно-критически анализи през тези години обаче са ограничени съзнателно до участието на поета в движението през 1903 г., сякаш след въстанието Яворов престава да се интересува от Македония. Постепенното преодоляване на забраната на ЦК на БКП да не се популяризира дейността на Яворов за Македония след Илинденско-Преображенското въстание и особено близостта му с Тодор Александров става през осемдесетте години най-напред с публикуване на документи.

През 90-те години на миналото столетие интересът на професионалните историци към темата продължава да нараства. В самото начало на десетилетието Тодор Петров публикува неизвестни документи за участието на Яворов в Балканската война (1912–1913), съхранявани в три български архивохранилища – в Централния военен архив, в Централния държавен архив и в Български исторически архив при Националната библиотека.⁵⁶

В обнародваните след 1989 г. томове на многотомната „История на България“⁵⁷ е отразена бегло дейността на Яворов за освобождението на Македония, при това в използваната в миналото оценъчна рамка, акцентираща върху периода до въстанието, когато „...*той харамия-четник продължавал Христо Ботев и с творчеството си, и с революционните си скитания из планините на Македония*“⁵⁸. Обяснението се съдържа в голямото забавяне на готовите за публикация томове от поредицата. Приносът на поета в следващите периоди на освободителното движение е споменат в обобщаващия труд „Националноосвободителното движение на македонските и тракийски българи“, дело на водещи историци от Македонския научен институт в София.⁵⁹

След 1989 г. заслуга на изследователя Цочо Билярски е, че продължава да популяризира кореспонденцията на Яворов с Тодор Александров и други „забранени“

⁵⁴ **Гергинов**, Кръстьо, Билярски, Ц. Из кореспонденцията на Пейо Крачолов Яворов с Тодор Александров (1911–1914 г.). – В: *Военноисторически сборник*, 1985, кн. 3, с. 196–219.

⁵⁵ **Найденова-Стоилова**, Ганка. П. К. Яворов. летопис за живота и творчеството му. София, 1986. 744 с.

⁵⁶ **Петров**, Тодор. Непубликувани документи на П. К. Яворов за участието му в Балканската война 1912–1913 г. – В: *Военноисторически сборник*, 1990, кн. 2, с. 159–163.

⁵⁷ **История** на България, т. 7, 1991, с. 436, 468, 478; т. 8, 1999, с. 346, 435, 437 и др.

⁵⁸ **Пак там**, т. 8, с. 438.

⁵⁹ **Националноосвободителното** движение на македонските и тракийски българи. Т. 1–4. София, 1994–1997; т. 3, 1997.

преди от БКП дейци на освободителното движение. Многобройните му публикации по темата са обобщени в документалния сборник „Пейо К. Яворов Между стиха и куршума. Кореспонденция“⁶⁰. В тази наглед малка книжка са поместени 312 писма от и до П. К. Яворов, значителната част от които са посветени на Македонския въпрос. Най-многобройна и значима е обнародваната кореспонденция между Яворов и водача на ВМОРО Тодор Александров (около 60 писма) в навечерието и по време на войните (1910–1914). Кореспонденцията между Т. Александров и Яворов е един от най-достоверните извори за историята на ВМОРО по време на Балканските войни и същевременно първоизточник за биографите на двете ярки личности в историята на България.

Ц. Билярски публикува още неизвестни до момента писма и материали, свързани с началните и с крайните години от участието на Яворов в освободителното движение в документални сборници, посветени на дейността на видните водачи на ВМОРО Гоце Делчев и Христо Матов⁶¹. Част от тях преиздава в наскоро отпечатаната първа част на двутомника „Истинският роман на Яворов“, обхващащ документалното наследство на поета и изпратените до него послания (до ноември 1910 г.) от широк кръг личности – културни и обществени дейци, революционери, любими жени, приятели и роднини.⁶² За съжаление съставителят помества в сборника немалко документи само частично, както са представени от Г. Найденова-Стоилова в Летописа за живота на Яворов от 1986 г., а не ползва в цялост оригиналите, съхранявани в архивния фонд „П. К. Яворов“ в БИА–НБКМ, пуснат свободно за читатели още от 2003 г.

През 1993 г. под съставителството на Михаил Неделчев излиза двутомник с избрани произведения на Яворов. Втори том съдържа прозата: „Хайдушки копнения“, „Биографията на Гоце Делчев“, писма и публицистични материали. Публицистиката, посветена на Македонския въпрос, присъства с 20 Яворови статии, едно интервю и отговорите на една анкета. Съставителят включва материали с доказано авторство на Яворов.

В стойностната поредицата от обявени нови документи за поета през последните години се нарежда и факсимилното издание с разчетен текст и коментар на неговите девет лични бележници⁶³. Част от тях представляват исторически извор, създаден от Яворов в самия „център на събитията“, в Македония, а цялостното обнародване на документите позволи „откриването“ за историческата наука на писмата на поета до Серския РО на ВМОРО от пролетта на 1903 г., както и някои

⁶⁰ Билярски, Цочо. Пейо К. Яворов. между стиха и куршума. кореспонденция. София, 2003, 182 с. Вж. и Билярски, Цочо. П. К. Яворов и Тодор Александров...

⁶¹ Из архива на Гоце Делчев. задграничното представителство на ВМОРО в София до 1902 г. състав. Ц. Билярски. София, 2003. 432 с.; Архив Христо Матов. (към историята на културно-просветните и революционни борби на македонските и тракийски българи в края на 19. и началото на 20. век). документален сборник. състав. Ц. Билярски. София, 2004. 480 с.

⁶² Истинският роман на Яворов. (из документалното наследство на П. К. Яворов). т. 1. състав. Ц. Билярски, В. Билярска. София, [2013].

⁶³ Личните бележници на П. К. Яворов. състав., разчетен текст, увод и бележки М. Бошнакова. София, 2008. 430 с.

подробности от дейността му като войвода на чета по време на Балканската война 1912 г. По същото време излизат и автентичните спомени на войводата Милан Матов, в които на Яворов е отделено специално място.⁶⁴

Издателство „Захарий Стоянов“ започна от 2010 г. обнародването на ново седемтомно издание на произведенията на П. К. Яворов. Първите два тома, под съставителството и редакцията на Михаил Неделчев, са налице и са посветени на поетичното творчество и на прозата на П. К. Яворов⁶⁵. В уводната студия към втория том литературният критик представя своята гледна точка към темата „Яворов в националната революция“ и посочва неоспоримите достойнства на двете книги в проза на Яворов едновременно като сериозен научен труд, действена публицистика и лична изповед.⁶⁶ Изключително важните за темата „Яворов и Македония“ томовете от поредицата, включващи Яворовата кореспонденция и публицистика, предстои тепърва да бъдат публикувани и коментирани.

В последните месеци преди привършването на изследването ми, в електронен вид излезе и статията на акад. Иван Радев за откритите от него документи за Яворов във Военноисторическия архив във Велико Търново.⁶⁷ Те допълват по-раншна публикация на Тодор Петров на материали от същия архив и по категоричен начин потвърждават факта за присъденото на Яворов и още няколко войводи на ВМОРО подофицерско звание в българската войска по време на участието в Балканската война през 1912–1913 г.

В съвременна Република Македония Яворов е сравнително добре познат като поет⁶⁸, но научният интерес към революционната му дейност е слаб. Едва в последните десетилетия са налице няколко публикации в тази насока. Те се отличават с общо позитивно отношение, от една страна, към личността на Яворов, но от друга – със съзнателното представяне в изопачен вид на революционното му дело. Манипулирането на читателите е придружено и с нарочна намеса и промяна на изворовия материал по темата. Най-общо: като подбуди за включването на младия Яворов в освободителното движение се изтъква само неговият хуманизъм и свободолюбие, идейната му позиция след въстанието от 1903 г. е окачествена

⁶⁴ За премълчаното в историята на ВМОРО. спомени на Милан Матов. състав. М. Бошнакова. София: Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2007. 356 с.; 2. изд. 2011, 372 с.

⁶⁵ Яворов, П. К. Съчинения в 7 тома. Т. 1–2. предг., комент, състав. и ред. М. Неделчев. София, 2010–2011.

⁶⁶ Неделчев, Михаил. Яворов в националната революция. – В: Яворов, П. К. Съчинения в 7 тома. т. 2. София, 2011, с. 17–18.

⁶⁷ Радев, Иван. Старши подофицер Пейо К. Яворов. (страници за участието му в Балканската война) [онлайн]. [прегледан 5.02.2014]. http://spisanie.liternet.bg/13_02.htm

⁶⁸ През 1983 и през 2009 г. в Р. Македония са публикувани негови избрани стихове и други творби: Яворов, Пејо К. Одбрани творби. избор, превод и предговор Гане Тодоровски. Скопје, 1983. 264 с.; Яворов, Пејо К. Одбрани песни. (стиховете ги помакедончил Гане Тодоровски). Скопје, 2009. 130 с.

като заблуда, а участието му в Балканската война – като наивност.⁶⁹ В стремежа за доказване с всички възможни средства на тезата за съществуването на отделна „македонска нация“, историците в западната ни съседка избягват обективното, професионално проучване на „неудобните“ теми, пряко свързани с България, а посвещаването на поета на Македония е една от тях.

В Република Македония не е издадена и не се знае в пълен вид дори Яворовата биография на Гоце Делчев – отделни части и извадки от нея се публикуват многократно от 1948 г. до днес, но цялата творба е непозната.⁷⁰ За изследователите на Гоце Делчев в Скопие очевидно е по-удобно да цитират само избрани от тях места на биографията от първото българско издание (1904), където не се споменава изрично думата „българи“. Яворов не присъства и като автор в многотомната „Историография на Македония“, обхващаща историческата книжнина, издавана в Скопие от 1965 до 1995 г.⁷¹ Същият извод може да се направи и за неговите спомени от Македония – само малка част от тях е обнародвана.⁷²

По-голямо внимание македонските историци обръщат на публицистичната дейност на Яворов до 1903 г. в издаваните от него вестници на ВМОРО – „Дело“ и „Право“, заради насочеността им срещу дейността на Върховния комитет „Михайловски–Цончев“ в София през 1902 г., както и на списвания през 1903 г. в нелегални условия в Серско хектографски вестник „Свобода или смърт“. Сборникът „Македонскиот революционен печат“⁷³, публикуван в Скопие през 1979 г., почти изцяло е съставен от Яворови статии в споменатите вестници, макар съставителят да посочва авторството му конкретно само за една публикация във в. „Дело“.⁷⁴ Същият съставител си позволява грубо погазване на професионалните критерии за публикуване на автентични извори, намесвайки се в текстовете на поета и целенасочено орязвайки от тях всяко признание за българския етнически характер на населението в Македония в началото на XX в. Привеждам само един показателен пример, но всъщност те са повече: в последния брой на в. „Свобода или смърт“ Яворов категорично заявява: *„И ний обичаме своята българска народност, ала с една възвишена обич, която не допуска завист и омраза към другите“*⁷⁵. В „Македонскиот революционен печат“ същият текст е представен по следния начин: *„И ние ја сакаме својата народност, но со една възвишена лубов, која не допушта за-*

⁶⁹ Вж. напр. **Радически**, Наумче. Поетот Пејо К. Яворов и македонското национално-революционно движење. – В: [Сто] 100 години Илинден 1903–2003. прилози од научниот собир, одржан на 6–8 мај 2003. т. 2. Скопје, 2005, с. 454–455.

⁷⁰ **Яворов**, Пејо К. Гоце Делчев. (извадоци). – В: *Нов ден. (списание за уметност, наука и друштвени прашања)*, 1948, бр. 5, с. 64–67.

⁷¹ **Историографија** на Македонија. Т. 1–4. ред. Петар Стојанов, Ал. Трајановски. Скопје, 1982–1997.

⁷² **Яворов**, П. К. Со Гоце. Гоце Делчев во спомените на современите. [избор, редакција и коментари Христо Андонов-Полјански]. Скопје, 1963, с. 176–196.

⁷³ **Македонскиот революционен печат**. избор, прев. и предг. д-р Боро Мокров. Скопје, 1979. 270 с.

⁷⁴ **Пак там**, с. 16

⁷⁵ *Свобода или смърт*, Македония, 21 апр. 1903, с. 3.

вист или омраза кон другите“⁷⁶. Ясно е, че при подобно отношение към изворите сборникът не може да служи на обективния изследовател.

В по-късни документални сборници и обобщаващи исторически изследвания, издавани в Скопие и посветени на предилинденския период в освободителните борби, поетът се споменава като съратник и пръв биограф на Гоце Делчев.⁷⁷ В сборника, публикуван през 1985 г., макар и в бележка под линия, Яворов е представен като голям български поет, поместено е и цялото писмо на Г. Делчев до него от 25 март 1903 г.⁷⁸

В най-ново време е налице стремеж от страна на македонските учени да анализират и оценяват цялостното дело на Яворов за освобождението на Македония. Въпреки това те не излизат извън отдавна очертаните рамки в скопската историография. Пример за това е статията на Наумче Радически – поет, литературен критик и философ, поместена в сборника на Македонската академия на науките, издаден по случай 100-годишнината на Илинденската епопея.⁷⁹ Авторът представя Яворов като голям български поет и македонски революционер, който без да има генетични връзки с Македония, е искрено привързан към „македонската земя и народ“⁸⁰. Широко използвайки оценките в труда на Г. Цанев⁸¹, оповестен преди повече от половин век, Радически проследява сравнително подробно революционната и публицистична дейност на Яворов до 1903 г. и маркира проявите му в движението до 1913 г. Радически твърди, че след 1903 г. са налице промени „во психата на Яворов“, изразени както в поетичен план, така и в отношението му към македонското революционно движение, изразявайки се в липса на ясна позиция и в политическа наивност. Поетът е обвинен също, че не „съзрява“ до идеята за националната обособеност на македонците.⁸² Материалът завършва със заключението, че независимо от всичко, с искреното си отношение към Македония българският поет Яворов потвърждава „колко е наши“ в най-хубавия смисъл на думата.⁸³

Засега македонската историография не се заема да изследва сериозно публицистичната дейност на Яворов след 1903 г., която е свързана почти изцяло с Македо-

⁷⁶ **Македонскиот** революционен печат..., с. 269.

⁷⁷ **Историја** на македонскиот народ. ред. Ал. Стојановски. Скопје, 1988, с. 169; **Лапе**, Лубен. Македонија во 18., 19. и 20. век. одбрани трудови. Скопје, 1992, с. 408–409, 413; **Документи** за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава. т. 1–2. уред. Христо Андонов-Полјански. Т. 1, Од населуването на словените во Македонија до крајот на Првата светска војна. Скопје, 1981. 455 с.; сборникът излиза и на руски език: **Документы** о борбе македонского народа за самостоятельность и национальное государство. ред. Христо Андонов-Полянский и др. т. 1. Скопје, 1985.

⁷⁸ **Документи** о борбе..., с. 393, 397–399.

⁷⁹ **Радически**, Наумче. Поетот Пејо К. Яворов и македонското национално-революционно движење. – В: [Сто] 100 години Илинден 1903–2003. прилози од научниот собир, одржан на 6–8 мај 2003. т. 2. Скопје, 2005, с. 445–461.

⁸⁰ **Пак там**, с. 445.

⁸¹ **Цанев**, Георги. Пътят на Яворов. София, 1947. 207 с.

⁸² **Радически**, Наумче. Поетот Пејо К. Яворов и македонското..., с. 454–456.

⁸³ **Пак там**, с. 460.

ния, както и участието на поета в Балканската война, а за съвместната му работа с Тодор Александров в ръководството на ВМОРО през 1912 и 1913 г. македонските историци не споменават изобщо.

В продължение на един век (1914–2014) българските явороведи обнародват над сто изследвания, всяко със свой принос, посветени на дейността на П. К. Яворов в освободителните борби на Македония. За „Яворов и Македония“ споделят свои спомени много съратници на поета в македонската епопея, оставят оценките си биографи, литературни критици и някои историци. Благодарение на техния труд съществени моменти от темата са точно и ясно очертани от фактологична гледна точка. Това се отнася най-вече за четничеството на поета в Македония през 1902 и 1903 г. и участието му в Балканската война през 1912 г. Сравнително добре е изследван и въпросът за присъствието на Македония в творчеството на твореца.

Направеният преглед показва убедително, че най-големи и безспорни успехи в своята област постигат извороведите с издирването и издаването на автентични документи по темата и това е много важно, особено за бъдещите поколения. До момента са обявени над 300 документа – на самия Яворов, подписани от него или пряко отразяващи дейността му в освободителното движение, като в това число не влизат многобройните Яворови публицистични статии по Македонския въпрос. Малко са значимите фигури в нашата история изобщо, които могат да предоставят толкова богат изворов материал само за една част от обществената си дейност. Освен това съществува възможност, макар и малка, тези документи да се попълнят в бъдеще с още – става дума за неясната съдба на голям брой материали на Яворов, взети от дома му на 30 ноември 1913 г. от д-р Иван Дренков, първият съпруг на Лора, и съхранявани днес по всяка вероятност от неговите наследници.⁸⁴

От изложеното до тук става ясно, че въпреки явните успехи на българското литературознание и историопис по темата „Яворов и Македония“, съществуват и редица неизяснени въпроси. Те засягат преди всичко Яворовата публицистика по Македонския въпрос, идейното израстване на поета в движението, ръководната му роля във ВМОРО по време на войните (1912–1913). Липсва и отделен обобщаващ труд, посветен на изключителната отдаденост на Яворов на каузата за освобождението на Македония.

⁸⁴ НБКМ–БИА, Ф. 229, оп. 2, а.е. 1, л. 43–44.

СОФИЙСКИЯТ УНИВЕРСИТЕТ – ПЪРВОПРОХОДНИК НА АКАДЕМИЧНОТО КНИГОИЗДАВАНЕ

АЛБЕРТ БЕНБАСАТ

Според световната традиция на академично живеене, чието начало е поставено в XI–XII в., университетът се мисли като единство на устна и писмена (печатна) комуникация – между преподаватели и студенти, от една страна, и между университетската институция и останалия свят, от друга. Тоест, собствено издателската дейност на един университет се схваща като неотменима част от процеса на неговото обществено легитимиране и интегриране. В този контекст напълно закономерен изглежда фактът, че първите печатници в Европа след Гутенберговото откритие се създават или към самите университети, или на тяхна територия; че най-старите издателства са тъкмо университетските в Кеймбридж (1534) и Оксфорд (1586).¹

Българското висше училище, по-късно Софийският университет „Св. Климент Охридски“, се открива десет години след Освобождението (1 октомври 1888 г.)² и цели осем века след първите европейски университети. Така, като част от общото държавно и обществено строителство, и родното ни висше образование автоматично е поставено в позицията на „догонване“ спрямо трайно установените в други европейски страни модели. За новата академична институция е нужна както нормативна уредба, финансов и научно-преподавателски ресурс, така и печатна книжнина, свързана с образователния процес. Изключително важна стъпка към решаването на тия проблеми е незабавно гласуваният Закон за Висшето училище, влязъл в сила от 1 януари 1889 г. Длъжни сме да подчертаем, че инициативата за неговото изготвяне е на бъдещия университетски професор Иван Шишманов, тогавашен съветник на министъра на народното просвещение Никола Живков.

На Висшето училище ще са необходими няколко години, за да осмисли глобалната взаимозависимост между наука, образование и комуникации и да предприеме „догонващи“ действия в съответната посока. Разбира се, първоначално

¹ Тези две университетски издателства си оспорват правото да бъдат най-старите издателски институции в света. Cambridge University Press се позовава на кралския указ на Хенри VIII от 1534 г., с който е основано. Първата му книга обаче е отпечатана доста по-късно – през 1584 г. Аргументите на Oxford University Press са, че Оксфордският университет е упълномощен да издава книги от крал Чарлз I през 1586 г., но първата отпечатана в Оксфорд книга е през 1478 г. Вж. <http://www.cambridge.org>; <http://www.oup.com>.

² Първоначално под наименованието *Висш педагогически курс* (с цел да подготвя преподаватели за средното училище), а от следващата година като *Висше училище*. През 1904 г. то е преименувано със закон в *Български университет братя Евлогий и Христо Георгиеви от Карлово*, а през 1938 г., пак със закон, става *Университет „Св. Климент Охридски“*.

родният университет е трябвало да реши не издателските, а устройствените си проблеми, с които ние тук няма да се занимаваме детайлно. Що се отнася до академичното знание и книгоиздаване, основният му проводник е възстановеното след Освобождението Българско книжовно дружество, което поддържа свое „Периодическо списание“ и няколко поредици („Български старини“, „Български художествени старини“, „Българска библиотека“ и др.). Но големият издателски почин на онова време представлява т.нар. *Министерски сборник*, станал възможен пак благодарение на инициативата на Иван Шишманов и Никола Живков. На 16 март 1888 г. Министерството на народното просвещение приема „Временни правила за научни и книжовни предприятия“³, в чийто чл. 28 се регламентира издаването на периодичния „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“. Първият том на „Сборника“ излиза през 1889 г. и амбицията му е да се превърне в най-авторитетния печатен орган на българската хуманитаристика, по-специално историческа, археологическа, етнографска, фолклорна, литературна наука.

До началото на XX в. са издадени 20 тома от „Сборника“, но успоредно с тях Просветното министерство ще продължи да подкрепя финансово научното ни книгоиздаване, както и да продуцира собствен издателски продукт – например сп. „Училищен преглед“, излизало в продължение на 57 години. И още един пример само: по доклад на И. Шишманов и В. И. Стоянов през 1894 г. министерството отпуска 35 000 лева на Найдено Геров за публикуването на неговия шесттомен „Речник на българския език“⁴ (1895–1904), съдържащ 78 620 думи и с общ обем 2740 страници. Това е не само най-крупното лексикографско начинание у нас през втората половина на XIX и началото на XX в., но и една от емблематичните прояви на родното книгоиздаване.

Междувременно Висшето училище е конституирало своята управленска и академична структура, разкрити са първите три факултета (Историко-филологически, Физико-математически и Юридически), както и съответните катедри и специалности. Естествено, с разрастването на обучението и обема на научната продукция се явява и необходимостта от собствена печатна книжнина, която да ги направи обществено достояние. Университетската общност тепърва ще узрява за подобен широкомащабен проект, ала идеята за печатен орган на Висшето училище вече витае в пространството.

1. Годишникът на Софийския университет – едно продуктивно начало

В края на 1895 г. за първи път издателският проблем влиза в дневния ред на Алма матер. На 2 декември в изказването си пред заседанието на Академическия съвет председателят проф. Димитър Агура задава въпроса „полезно и своевременно“ ли ще бъде да се започне издаването на „списание на Висшето училище“, където да бъдат обнародвани научните трудове на преподавателите. „Излизането на списанието може да почне скромничко: две книги в годината и подразделено

³ *Държавен вестник*, 19 март 1888.

⁴ **Панчев**, Т. Предисловие. – В: *Герв*, Н. Речник на българския език. допълнение. Пловдив, 1908, с. XIII.

на две части, официална и неофициална; когато се види, че това списание може да се уголеми“⁵.

Изявлението на ректора предизвиква необичайно широка дискусия сред членовете на Академическия съвет. Изказани са различни и понякога противоречиви мнения (които за съжаление не са персонифицирани в наличните сведения). Според част от преподавателите във Висшето училище съществува голям научен потенциал, чиято продукция обаче се разпръсва из различни печатни издания и академичната дейност не може да се види в нейната цялост. Едно бъдещо списание би обединило силите на преподавателите и би демонстрирало необходимостта от подобна научно-образователна институция. Според един от изказващите се „Висшето училище трябва да се представи на обществото не само с лекции, но и с научни издирвания“. Въпросът бил да се „повдигне достойнството на Висшето училище и да се създадат научни традиции в него, за което не трябва да се скъпят жертви“⁶. Привеждат се примери от сродни чужди университети, какъвто е Загребският, който вече е създал свое научно списание.

В дискусията веднага се намесва и финансовият проблем. Понеже липсват средства за издаването на списанието, явява се предложението Министерството на народното просвещение да прехвърли на Висшето училище издаването на „Сборника за народни умотворения, наука и книжнина“⁷, още повече че огромната част от приносните публикации в него са дело на университетските учени.

Противоположните мнения също заслужават отбелязване. Според някои от тях на Висшето училище *не е необходимо собствено списание*, тъй като преподавателите безпрепятствено биха могли да се изявяват в други издания (специализирани и не специализирани), от което техните трудове нямало ни най-малко да пострадат. В друго изказване пък се твърди, че само в Русия⁸ университетските преподаватели сътрудничат вкупом в собствените си издания, докато в Европа

⁵ Арnaudов, М. История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през първото му полустолетие 1888–1938. София, 1939, с. 184. Сведенията за историята на годишника са твърде разхвърляни и се съдържат както в цитирания труд, така и в други източници – „История на Софийския университет „Климент Охридски“ (1988), „Алманах на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (1940), „Речник на българската литература“ (Т. 1, 1976), „Университетът“ (1999) и др. Тук сме се постарали да ги систематизираме, доколкото е възможно, и да ги подчиним на логиката на ретроспективния анализ. Което не изключва да сме допуснали известни непълноти.

⁶ Пак там, с. 185.

⁷ Това ще стане през 1903 г., само че министерството ще го прехвърли не на Висшето училище, а на Българското книжовно дружество (от 1911 г. – БАН).

⁸ Очевидно изказващият се е имал предвид „Ученые записки Московского императорского университета“, което излиза с прекъсвания от 1833 до 1836 и от 1880 до 1917 г. Изданието има пет отдела: естествено-исторически, историко-филологически, медицински, физико-математически, юридически. Трябва да отбележим обаче, че докато родното Висше училище все още не е имало свое печатно издание, с емблемата на Московския университет (който тогава е с над 150-годишна история) и в собствената му печатница вече са излезли десетки периодични издания в различни научни области, както и стотици отделни книги, включително повести и разкази на Л. Каравелов („Страницы из книги страданий болгарского племени“, 1878) и „Словарь болгарского языка“ (1886–1889) на А. Дювернуа.

това ставало в специализираната периодика, каквато вече у нас съществувала за юридическите и филологическите науки, а би било оправдано единствено да се създаде списание и за физико-математическите, каквото до момента няма. Явява се и предложение вместо списание Висшето училище да издава свои *анали*, където да се документира неговото минало развитие, други съществени събития и проблеми, както и да се печатат статии на чужди езици.

Казано обобщено, у университетското ръководство и въобще у академичния ни елит липсва все още единство както за необходимостта от собствено издание, така и относно евентуалната му структура и съдържание. Академическият съвет взема решение да отнесе въпроса до трите факултета и да го разисква отново след получаване на техните мнения. Отлагането във времето трае 6 месеца. На 9 май 1896 г. Академическият съвет изслушва докладите на факултетите и решава – да предприеме издаването на собствен *академически журнал*. Уточняването на детайлите обаче се възлага на специална шестчленна комисия, съставена от по двама членове, избрани от всеки факултет (решение от 3 юли 1896 г. на Академическия съвет).

Следва нова пауза от около осем месеца. На 7 март 1897 г. Академическият съвет изслушва доклада на комисията, председателствана от проф. Любомир Милетич (Историко-филологически факултет). В него се казва, че Висшето училище трябва да издава свой *алманах*, който да включва: сведения за академичния персонал, за лекциите, за научната дейност на преподавателите, темите на студентите, годишен отчет на Академическия съвет и др. текущи сведения.

И тук в доклада на комисията се появява нов и особено важен момент. Предлага се Висшето училище да издава „*отделни научни ръководства и монографии по разните клонове на науката, приготвени за печат от преподавателите*“, които „*ще служат като допълнение и разширение на лекциите и ще дадат основа на една социално-научна литература*“⁹. Книгите могат да бъдат както оригинални, така и преводни, но издаването им ще бъде възможно само след предварително одобрение от съответните факултети.

Очевидно изложеното в доклада е резултат на съгласувания и един предварителен консенсус между факултетите, защото този път дълги дебати няма. Обсъждането приключва с решение за започването на *Годишник на Висшето училище*, като подробностите около самото му структуриране и издаване трябва да се обсъдят на отделно заседание на Академическия съвет. Второто важно решение е да се пристъпи към издаването на *отделни научни ръководства и монографии*, което ще става след предварително одобрение от факултетите.

В тези решения правят впечатление два факта:

– за първи път се появява наименованието „*годишник*“ на Висшето училище (забележете колко наименования са „проиграни“ в дебатите – „списание“, „академически журнал“, „анали“, „алманах“, докато се намери най-адекватното решение на проблема);

Вж. [Двеста двадесет и пет] 225 лет издательской деятельности Московского университета. 1756–1981. летопись. Москва, 1981, с. 67, 88, 90.

⁹ Арнаудов, М. История на Софийския университет..., с. 186.

– предприема се решителна крачка към *собствено книгоиздателска дейност* на Висшето училище, отделно от периодиката.¹⁰

Обстоятелственото излагане на тази предистория не е от нездрава пристрастеност към фактите и подробностите, а с убеждението, че тук става дума за изключително важен, исторически, основополагащ акт, чрез който се установява принципно нов модел на академична институционализация. Събирането, обнародването и съхраняването на информацията „под един покрив“, на траен хартиен носител, нейното тиражиране, сиреч свободен достъп, както и строгата периодичност на поднасянето ѝ – всичко това предполага формирането и на нов тип комуникативно съзнание у университетската колегия. Самият процес на „узряване“ означава и преодоляване на една предохранителност спрямо (не)ценността на предлаганите научни разработки. В университетския печатен орган авторът излиза от анонимност, минава от полето на устната (лекционна, семинарна) в полето на печатната комуникация. Което, от своя страна, неимоверно увеличава обществената му ангажираност и отговорност. Неговото име стои в обкръжението от имена на редица други учени, не само български, но и световни, т.е. формира се среда, контекст, в който текстовете диалогизират помежду си, но и изпъкват с индивидуалните си качества, съизмерват се в качествено отношение – така че става безпроблемно да се различи оригиналното и приносното от квазинаучното и компилативното. Последното е още по-валидно в днешната глобализирана информационна среда, когато можеш сърчно да сгловиш „научна“ публикация от добити чрез Интернет чужди идеи и дори готови текстове...

Решението на Академическия съвет от 7 март 1897 г. не е приведено веднага в действие. Макар всичко да изглежда готово, едва на 13 май 1898 г. управленският орган на университета решава „Годишникът на Висшето училище да се издава сега за сега във вид на годишен отчет и то в края или преди началото на всяка учебна година“. Той трябва да се урежда от редакционен комитет, включващ трима преподаватели (по един от факултет, избран от самите тях), които поемат задължението да събират материалите и да следят за навременното отпечатване на всеки отделен том. Решено е също, че Годишникът ще се финансира от Фонда за научни изследвания на Висшето училище.¹¹

За първия том е възприета структура, съдържаща пет отдела:

I. Основаване, развитие и сегашно състояние на Висшето училище, включително и статистически данни за персонала, студентите и имота на училището.

II. Подробно изложение на изтеклата 1897–1898 учебна година.

III. Разпис на лекциите за зимния семестър на учебната 1898–1899 г.

¹⁰ Тази дейност ще се реализира през 1913 г., когато започва да излиза поредицата „Университетска библиотека“, за която пишем по-долу.

¹¹ Този фонд се формира от студентски такси, от други такси за различни студентски книжа, от продажбата на лекционния разпис, от продажбата на Годишника, от завещания и др. Фондът се управлява от Академичния съвет на Висшето училище. На заседание от 26 февруари 1899 г. Академичният съвет приема правилник на Фонда, където се казва, че от средствата му могат да се отпускат помощи за научни трудове, без значение дали ще бъдат публикувани в Годишника или в други списания.

IV. Встъпителни речи на ректора и новоназначените доценти през изтеклата учебна година.

V. Научни статии от преподавателите.

Този добре отработен план обаче не се реализира. Както ще стане ясно, причините не са само от организационен, а и от финансов характер¹². От летописеца на университета проф. М. Арnaudов научаваме, че в бюджета за 1901 г. са предвидени 2500 лв. за издаване на Годишника. Но и тогава няма отпечатан том. Ще трябва да минат още три години, за да се вземе решение (15 януари 1904 г.) за изработването на *правилник* за Годишника и за Известията на семинарите при Висшето училище. Избраната комисия е в състав: Марин Бъчеваров (Физико-математически факултет), Беню Цонев (Историко-филологически факултет), Стефан Киров (Юридически факултет). Когато правилникът бива приет на 24 април 1904 г., вече е факт преименуването на Висшето училище в Университет, носещ името на братята Евлоги и Христо Георгиеви.

Ето и по-важните положения на този правилник:

Годишникът на Софийския университет трябва да излиза в края на декември всяка година, като отделният том ще има обем от 10 печатни коли (160 страници). Изданието се редактира от тричленен комитет (по един за всеки факултет), избран за тригодишен мандат. Печата се в тираж 1000 екземпляра. За всяка публикувана статия се плаща хонорар по 80 лв. на печатна кола.

Стигаме най-сетне до заветния първи том на Годишника (пълното му наименование е „Годишник на Софийския университет“, изписано на български и френски език, а под него са посочени номерът на тома и годините, които обхваща: „I, 1904–1905“). Той излиза едва в края на 1905 г., отпечатан е в София, в „Придворна печатница Бр. Прошекови“ и е под редакцията на Беню Цонев (Историко-филологически факултет), Георги Колушки (Физико-математически факултет) и Стефан Киров (Юридически факултет). Съдържа VIII + 288 страници – близо двойно според приетия в правилника обем, което може би е оправдано, имайки предвид както забавянето му, така и факта, че обхваща по-дълъг период от време.

На стр. III е поместен следният „Предговор“:

„Преподавателите на Софийското Висше Училище, сега Университет, отдавна желяеха да имат свой научен орган, както прилича на Академическо тяло; ала по бюджетни и други причини това хубаво желание се отлагаше от година на година и оставаше неизпълнено. Едвам за изтеклата първа университетска година (1904/5) биде разрешен исканият кредит и първото наше университетско издание, наречено „Годишник“, може да начене своя живот. Изработи се нужният за това правилник и се избра особен редакционен комитет, в който влязоха представители и от трите факултета.

Името „Годишник“ бе дадено с цел да се съедини в едно официалната част с научната. Но както ще се види от тая му първа книга, „Годишник“ съдържа несравнено повече научни работи, отколкото официални; па и самите научни ра-

¹² Вж. предговора към том първи на Годишника.

боти, печатани в него, не стоят в никаква връзка с годишния живот на Университета. Затова с време научната част, когато бъде вероятно още по-голяма, ще може да се отцепи съвсем от официалната и да се издава в отделни книги.

Като поднасяме на учения свят у нас и на чужбина тия скромни приноси от преподавателските сили на първия български Университет, надяваме се с време да подобряваме се повече както външно, тъй и вътрешно това издание, за да можем полека-лека да го дигнем до степен, на каквато стоят подобните академически издания.

София, I.VII.1905 год.

Редакционен комитет:

Б. Цонев

Г. Колушки

С. Киров.“

Ето съдържанието на „Официалния дял“:

Проректорска реч на А. Теодоров-Балан „Из историята на Висшето училище“, четена на 25 ноември 1903 г.; Годишен отчет на заместник-ректора М. Бъчеваров за учебната 1903–1904 г.; Закон за Университета; Общ правилник за Университета; Правилник за дисциплината в Университета; Разпис на лекциите за учебната 1904–1905 г. В „Научния дял“ са публикувани статии от преподавателите в трите факултета: П. Нойков, Г. Кацаров, Б. Цонев, Ан. Иширков, Й. Иванов, Г. Златарски, Г. Бончев, Н. Добрев, Ст. Петков, Сп. Ганев, К. Попов, М. Поповилиев, Ст. Киров, Й. Фаденхехт.

В академичния живот много от нещата се извършват бавно, но веднъж станали, добиват траен характер и значими за обществото измерения. Така е и в приведенния тук случай. Годишникът на Софийския университет не само *слага началото на университетското книгоиздаване в България*. С времето той се утвърждава и разширява своя обхват в пространството на науката и образованието, усъвършенства своята структура и функции. Важни в това отношение са промените в правилника, които Академическият съвет приема на 22 декември 1909 г. Новото е, че томовете ще се издават вече в 500 екз. (очевидно ръководството е отчело, че тираж от 1000 бр. е твърде голям за нуждите на академичната общност). Променя се и хоноруването – за научни трудове вече се плаща по 100 лв. на печатна кола. Другото съществено решение е Годишникът от 1910 г. нататък да се раздели на части, като всеки факултет получава правото да издава отделен том. С това се слага край на критикуваната практика преподавателите да публикуват „вкупом“ и отделните томовете да имат еkleктичен характер. С основаването на новите факултети, всеки от тях също придобива правото да издава ежегодно собствен том.

Следващите изменения и допълнения на правилника се приемат на две заседания на Академическия съвет (26 март и 14 май 1924 г.). Изключително важно е решението трудовете на преподавателите да се печатат вече с *резюме на чужд език* (или ако са на чужд език – с резюме на български). Въвеждането на това изискване многократно повишава стойността и комуникативността както на отделните публикации, така и на изданието като цяло, тъй като Годишникът вече влиза

в световен научен оборот – възможно е неговото търсене и ползване от всички чуждестранни учени, невладеещи български език. Останалите допълнения в правилника засягат процедурни и технически въпроси. Така например, решено е трудовете на асистентите да се публикуват в Годишника след доклад от титуляра на съответната катедра. По отношение на обема на отделните томове – определя го всяка година редакционният комитет за всеки отделен факултет.¹³

В „История на Софийския университет“ М. Арнаудов дава статистика на Годишника, отнесена към края на учебната 1937–1938 г. От нея се вижда броят на томове, които са издали всичките седем факултета през периода 1905–1938 г. Ето го:

Историко-филологически факултет – 34;

Физико-математически факултет – 34;

Юридически факултет – 33¹⁴;

Медицински факултет – 17;

Астрономо-лесовъден факултет – 16;

Богословски факултет – 15;

Ветеринарно-медицински факултет – 14¹⁵.

Повече от 30 години след излизането на първия том на Годишника проф. М. Арнаудов ще заключи: „Така се постига най-сетне едно отдавна жадувано издание, което бързо крепне и се развива, за да стане *главен периодичен орган на домашната научна мисъл* (курс. мой – А. Б.), покрай изданията на Българската академия на науките“¹⁶. След още 70 години ние бихме могли да добавим, че за целия си вековен жизнен цикъл Годишникът на Софийския университет остана най-дълготрайното периодично издание в България, съществуващо и до днес.¹⁷ На своите десетки (ако не и стотици!) хиляди страници той съхрани своя институционален авторитет и защити авангардните си позиции в полето на науката, без да промени съществено нито своята структура, нито художественото и техническото си оформление. Към днешния момент всеки един от факултетите и другите научни звена на Университета има право ежегодно да издава свой собствен том на Годишника¹⁸ (с емблемата на Университетското издателство „Св. Климент Охридски“). Някои от по-големите факултети могат дори да издават по няколко книги за

¹³ **Правилник** за издаване Годишник на университета, приет на 6.07.1923, изм. на 26.03.1924. – В: *Правилници* на университетския фонд за научни цели, за университетски издания и за помощи от фонда за научни цели. София, 1924, с. 5–7.

¹⁴ Следва да се има предвид, че до 1910 г. Годишникът е общ за всички факултети, въпреки че Историко-филологическият, Физико-математическият и Юридическият факултет ги смятат всеки за себе си.

¹⁵ Вж. *Годишник на Софийския университет*. Т. 1, 1904–1905. София, 1905, с. V, VII.

¹⁶ **Арнаудов**, М. История на Софийския университет..., с. 188.

¹⁷ И това е валидно не само в академичен план – единственият му „съперник“ е сп. „Читалище“, което обаче излиза с доста прекъсвания.

¹⁸ Тук трябва да отбележим и Годишника на Факултета по журналистика и масова комуникация. Неговият първи том (номерацията обаче е т. 80, кн. 1) излиза през 1982 г. В периода 1982–1990 г. излизат 6 тома (книги), след което има прекъсване от 10 години. През 2000 г. Годишникът на ФЖМК подновява своето излизане със собствената си номерация, започвайки от седми том.

отделните специалности (например: Философски факултет – 4, Исторически факултет – 2, Факултет по славянски филологии – 2, Факултет по класически и нови филологии – 2, Биологически факултет – 4 и др.). Така общият брой отпечатани тела на Годишника за една година е около 22, но ако всички факултети регулярно представят за публикуване полагащите им се томове, ако добавим към тях и т.нар. *Официален дял* на Годишника, числото би нараснало до 28.¹⁹ Взета сама по себе си, подобна печатна продукция покрива обем колкото за едно средно голямо съвременно българско издателство.

2. „Университетска библиотека“ – институционализация на университетската книга

Нека припомним – за първи път идеята за издаването на академична книжовна поредица на Висшето училище е лансирана на едно от многото заседания на Академическия съвет (7 март 1897 г.), на които се обсъждат проблеми, свързани с уредбата на бъдещия Годишник. По този повод още през предходната година (3 юли 1896 г.) била назначена шестчленна комисия, оглавявана от проф. Любомир Милетич, със задача да координира действията на трите факултета и разработи нужните детайли. И тъкмо в разгледания осем месеца по-късно доклад на комисията между другото се предлага Висшето училище да започне издаването и на *„отделни научни ръководства и монографии по разните клонове на науката, приготвени за печат от преподавателите на Висшето училище“*. Тези книги, подчертават докладчиците, *„ще служат като допълнение и разширение на лекциите и ще дадат основа на една социално-научна литература“*.²⁰

В резултат на разискванията по цитирания доклад Академическият съвет решава, първо, да се пристъпи към издаването на *Годишник на Висшето училище*, второ, да се пристъпи към издаването на *научни ръководства и монографии, които предварително трябва да се одобряват от съответния факултет*. За съжаление, докато първата част от решението, макар и бавно, все пак е реализирана, втората му точка е изоставена или просто забравена. Трябва да изминат повече от десет години, за да ѝ дойде отново редът – време, през което със Софийския университет се случват и добри, и лоши събития. Сред лошите (несъмнено повлияли върху забавянето на замислената издателска поредица!) най-важното е университетската криза, инициирана от протеста на студентите срещу политиката на правителството и личния режим на княз Фердинанд. Освиркването на Особата, станало на 3 януари 1907 г., при откриването на Народния театър и последвалите безредици, довеждат до драстични репресивни мерки срещу академичната автономия: правителствено постановление и указ на княза за затваряне на университета, уволнение на академичния състав и разпускане на студентите.²¹

Разрешаването на кризата настъпва едва в началото на 1908 г. – след оставката на кабинета на Д. Петков и назначаването на нов, начело с Ал. Малинов. Възста-

¹⁹ Горните сведения са предоставени от Университетското издателство „Св. Климент Охридски“, за което авторът изказва благодарност на редакторката Татяна Джокова.

²⁰ Арнаудов, М. История на Софийския университет..., с. 186.

²¹ *Държавен вестник*, 5 ян. 1907.

новено на работа в предишния си състав, преподавателското тяло и академическото ръководство²² започва усилена работа по наваксването на изгубеното време, включително и в полето на книжовността. И тъй, на 1 юли 1908 г. деканът на Историко-филологическия факултет докладва пред Академическия съвет *подновеното старо решение*, а именно да се пристъпи към издаването на *Университетска библиотека*, „в която да влизат предимно съчинения, монографии, преводи и изобщо трудове, които да подпомагат и улесняват университетското образование на студентите“²³.

Този път по доклада няма оживени дебати, нито скептицизъм или даже отрицание, както преди години (1895 г.), когато е трябвало да се реши учредяването на собствен печатен орган на Висшето училище – бъдещия Годишник. Очевидно през изминалия немалък период управителното тяло на Алма матер вече е узряло за ползите, които би допринесла подобна издателска инициатива, както за професионално-научното израстване на преподавателските кадри, така и за подобряването на обучението, а не на последно място и за възмогането на нацията – като ѝ се даде „основа на една социално-научна литература“. Не бива да забравяме, че по онова време заемащите ръководни длъжности в катедрите и факултетите на Университета преподаватели доскоро са били възпитаници или специализанти на лайпцигски, парижки, пражки, виенски, загребски, женевски и пр. европейски висши училища, всяко от които във вековната си история е вписало книжовно-издателската дейност и като интегрална част от своята структура, и като неотменимо условие за своя просперитет.

Нужно е да се отчете и още един момент. За двайсетгодишния следосвобожденски период в културното пространство на страната ни издателската институция е завоювала подобаващо авторитетни позиции. В зоната на литературно-художествената и учебникарската книжнина успешно работят авторитетни имена на издатели: Иван Г. Игнатов (от 1890 г.), Т. Ф. Чипев (от 1891 г.), Александър Паскалев (от 1908 г.), както и основаните още преди Освобождението издателства „Христо Г. Данов“ и „Драган Манчов“. Ала в научната област нещата стоят по-иначе, академично профилирани издателства направо липсват и единствено Българското книжовно дружество поддържа няколко поредици – „Български старини“, „Български художествени старини“ и „Българска библиотека“, – които са с твърде ограничена продукция. Най-много усилия, разбира се, полага Министерството на народното просвещение, което субсидира важни книжовни инициативи и осъществява крупния издателски проект – периодичния „Сборник от народни умотворения, наука и книжнина“. Всичко това прави естествена и крайно наложителна намесата на Университета, който да оглави институционализацията на книжовната научна продукция и сам да поеме моторната роля за практическото ѝ осъществяване.

Не трябва да пропускаме и факта, че кръщаването на поредични непериодични издания с името *Библиотека* отдавна е възприета практика по света. У

²² Подробности за двата указа, с които се освобождават назначените от падналото правителство преподаватели и се връщат на работа предишните, се съдържат във в. „Пряпорец“, бр. 12, 28 ян. 1908.

²³ Арnaudов, М. История на Софийския университет..., с. 311.

нас в началото на XX в. вече имаме „Универсална библиотека“ (изд. „Знание“ на Г. Бакалов), „Всемирна библиотека“ (изд. „Александър Паскалев“), както и споменатите по-горе „библиотеки“ на Българското книжовно дружество. Съществува и едно списание, наименувано „Библиотека“, което всъщност е книжна поредица с литературнообществен характер, издавана от Иван Х. Генадиев. По-сетне ще се явят още десетки поредици с такова название, едни по-стойностни, други не толкова, но като специализирани и сериозно допринесли за науката и образованието заслужават отбелязване издаваните от Министерството на народното просвещение („Библиотека „Българска книжнина“, „Българска библиотека“), Военното министерство („Походна войнишка библиотека“), както и от частните издателства „Хемус“, „Игнатов“, „Славчо Атанасов“. Можем, следователно, да заключим, че още с названието си „Университетска библиотека“ е мислена като част от една издателска традиция, утвърждаваща се и в България.

И тъй предложението на декана на Историко-филологическия факултет за основаването на *Университетска библиотека* е принципно одобрено от Академическия съвет, но се решава да бъдат изслушани и тъждествените мнения на другите два факултета. Което става – след характерното академично забавяне – едва на 23 март 1909 г. (Физико-математически факултет) и на 4 май 1909 г. (Юридически факултет). На последната дата именно е сформирана тричленна комисия от представители на трите факултета в състав проф. Любомир Милетич, проф. Стефан Юринич и доц. Венелин Ганев, чиято задача е изготвянето на *правилник* за издаването на поредицата.

Видно е, че и тук също се върви по отъпкан път – както и при Годишника, най-напред се пристъпва към уреждането на правно-икономическия статут на бъдещата поредица, а сетне към реализацията на самото начинание. Правилникът на „Университетска библиотека“ обаче е представен и приет след нова пауза – на 16 януари 1910 г. Но за сметка на това със своите десет параграфа той представлява образец нормативен документ, от който бихме се поучили и днес.

Ето по-важните му клаузи.

В § 1 целта на „Университетска библиотека“ се определя така: „За да улесни развоя на нашата научна литература и, особено, за да се обогати тя със специални ръководства по всички отрасли на знанието, застъпени в нашия университет, урежда се със средства на българския университет, издаването на серия научни публикации под общо име „Университетска библиотека“.

Според § 3 библиотеката се печата в 1150 екземпляра, като разходите по издаването се покриват от *общия университетски фонд*.

В § 4 се казва: „Трудовете, предназначени за „Университетска библиотека“ се внасят в досежния факултет на одобрение, което се утвърждава от академическия съвет“.

В § 7 се урежда заплащането: „На авторите се плаща хонорар по 100 лв. на печатна кола за оригинални трудове и по 50 лв. за преводи“.

По проблема за авторските права също е предвидена клауза. За отбелязване е при това, че по онова време у нас няма закон, който да урежда тази материя –

първият Закон за авторското право ще бъде приет едва през 1920 г.²⁴ Правилникът (§ 8) постановява след изчерпване на изданието авторът да стане собственик на труда си, т.е. той може да го издаде другаде. Ако до пет години трудът не се изчерпи (т.е. не бъде продадена книгата), авторът може да го преиздаде на свои разходи. За второ университетско издание се плаща същото възнаграждение, както за първо (*ако първото е изчерпано* – б.м., А. Б.).

Според § 8 авторът получава 50 екземпляра от своите трудове безплатно (ето къде отиват последните 50 броя от предвидения тираж!). Предвидено е и къде да отиват приходите от продажбите на поредицата – „в полза на общия университетски фонд“ (§ 10)²⁵.

Въпреки нормативно уредените правно-финансови положения, както може да се очаква, реализацията на начинанието ще се проточи още дълго във времето. Първата книга от новата издателска поредица излиза едва в края на 1913 г., при това не е оригинална, а преводна – „История и система на римското право“, т. 1, от френския професор Пол Ф. Жирар. Преводачът е редовен преподавател от университета – доц. Симеон Ангелов²⁶.

По-важното е, че началото вече е сложено. Оттук насетне „Университетска библиотека“ постепенно ще набира скорост и ще се разраства – особено след основаването на новите факултети. До края на учебната 1937–1938 г. тя достига внушителната юбилейна цифра от 200 тома, между които преобладаващи са учебниците и лекционните курсове по изучаваните дисциплини, но важен дял заемат и оригиналните монографични издания.

Книгите от университетската поредица се печатат във формат 21,5x15 см (близък до днешния 70/100/16). Кориците им нямат специален дизайн; те са шрифтови (типографски), като на лицевата им страна се дава факсимиле на университетския печат (сменяван неколkokратно). За издател първоначално се посочва „Университетът в София“, а по-сетне се изписва „София“ и името на печатницата или „Издание на Софийския университет“. През годините номерата на „Университетска библиотека“ се печатат в различни печатници, между които Държавна печатни-

²⁴ **Закон** за авторското право. – В: *Държавен вестник*, 20 юли 1921 г.

²⁵ Вж. целия правилник в: *Годишник на Софийския университет*. Т. 7 (1910–1911). Официален дял. София, 1912, с. 98–99. Що се отнася до „общия университетски фонд“, става дума за *Общия фонд за научни цели*, който се формира от студентски такси, от други такси за студентски книжки и други студентски книжа, от продажбата на лекционния разпис, от продажбата на Годишника, от завещания и др. На заседание от 16 юни 1904 г. Академическият съвет приема правилник на Фонда. На 25 юни 1910 г. е приет *нов* правилник, според който Фондът поема издаването на „Университетска библиотека“. Вж. **Арнаудов**, М. История на Софийския университет..., с. 337–338.

²⁶ Симеон Ангелов (1881–1925) – юрист, редовен и хоноруван преподавател в Софийския университет, превежда от френски следните трудове на проф. Пол Ф. Жирар, включени в „Университетска библиотека“: История и система на римското право. Ч. 1, История, лично и вещно право. София, 1913. 558 с. (Унив. библ., № 1); Ч. 2, Облигационно право. София, 1915. 561–1135 с. (Унив. библ., № 5); Ч. 3, Наследствено право. Дарения и разпореждания с оглед към брака. Гражданско съдопроизводство. София, 1915. 1137–1611 с. (Унив. библ., № 7).

ца, Придворна печатница, печатниците „Художник“, „Съгласие“, „Графика“, „П. Глушков“. От 1939 г., когато след дълги дебати в Академическия съвет и след щедро дарение на Придворната печатница университетът се сдобива със собствена полиграфическа база, изданията на „Университетска библиотека“, в зависимост от обема и сложността им, се изработват както в нея, така и в други столични печатници.

През учебната 1923–1924 г. Софийският университет приема няколко нови правилника, един от които е този за издаването на „Университетска библиотека“ (утвърден на 12 март 1924 г.)²⁷. Редица от параграфите му дословно повтарят предишните клаузи, но има и някои съществени изменения, на които се налага да обърнем внимание.

Изрично се посочва, че трудовете от поредицата излизат безсрочно (т.е. не се предвижда определена периодичност, както е при Годишника) и се печатат в тиражи, съответно 1050 екземпляра, или 550 екземпляра. Решението какъв да е тиражът на всяка отделна книга се взема от съответния факултетен съвет, и се одобрява от Академическия съвет на Университета. Определена е процедурата по издаването на отделните заглавия от „Университетска библиотека“: трудът се приема първо от факултета, след това се утвърждава от Академическия съвет и накрая се редактира от редакционния комитет на Годишника. Трудовете на преподавателите чужденци се преглеждат в ръкопис от компетентни лица (*рецензенти* – б.м., А. Б.), избрани от факултета. По решение на факултета в изключителни случаи могат да се разглеждат и приемат за издаване и други трудове, което става от нарочна комисия, назначена от самия факултет.²⁸ Одобреният труд се печата „под надзора“ на редактор, пак назначен от факултета, който в „особени случаи“ получава известно възнаграждение, определено от Академическия съвет по предложение на редакционния комитет (*на Годишника* – б.м., А. Б.). Според новия правилник счетоводството на „Университетска библиотека“ се води от специално лице; сметките се контролират въз основа на правилника за управление на университетските фондове. По нов начин е организирано и заплащането. Авторите на оригинални трудове и преводачите на чужди получават хонорар, определен от Академическия съвет, докато преди заплащането им беше фиксирано (100 и 50 лв. на печатна кола).

Важно изменение представлява и лимитирането на обема на книгите от поредицата. Отделните томове вече не могат да надвишават 40 печатни коли (640 печатни страници). Все пак предвидено е „в особени случаи“ да има арбитраж от страна на Академическия съвет, извършван въз основа на доклад от редакционния комитет.²⁹

²⁷ Арнаудов, М. История на Софийския университет..., с. 486–487.

²⁸ Явно се имат предвид трудове, които не са на университетски преподаватели или такива, които нямат пряка връзка с учебния процес, но имат отношение към историята или дейността на Софийския университет.

²⁹ Вж. **Правилник** за издаване на Университетска библиотека, приет на 12.03.1924 г. с протокол № 18. – В: *Правилници* на университетския фонд за научни цели, за университетски издания и за помощи от фонда за научни цели. София, 1924, с. 9–10.

С този правилник, действащ до закриването на „Университетска библиотека“, се установява една работеща система, бих казал дори модел за университетско книгоиздаване. Моделът е основан на принципа на самофинансирането и на вътрешните човешки ресурси (автори, преводачи, рецензенти, редактори, печатница), които са организирани и управлявани по максимално рационален начин, така че да обезпечават пълния цикъл по създаването и реализацията на крайния книжен продукт. Така, без да е създад самостоятелна издателска институция, чрез Годишника и поредицата Софийският университет съумява в крайна сметка да реализира една солидна издателска програма, представителна за целия корпус на образователно-научната и изследователската му дейност. Всичко това, естествено, гради позитивния публичен образ на родната Алма матер в национален и международен план.

„Университетска библиотека“ спира през 1949 г., като последната ѝ излязла книга носи пореден номер 389. С акта на закриването ѝ почти изцяло се прекратява издателската дейност на Софийския университет. До 1986 г., когато е създадено Университетското издателство „Св. Климент Охридски“, остава да излиза само Годишникът на СУ, а малко по-сетне, по изключение, отделни учебни помагала (лекции, записки), изработвани в нищожни тиражи и на крайно ниско полиграфическо ниво в Университетската печатница.

Не е трудно да се отгатнат причините за прекратяването на поредицата – настъпващият тотален контрол върху книжно-медийния сектор и унищожаването на свободата на словото; ликвидацията на частното, пазарно ориентирано, книгоиздаване и подмяната му с планова държавна издателско-полиграфическа и разпространителска система. От друга страна, извършващите се на идеологическа основа радикални реформи в сферата на науката, средното и висшето образование, отхвърлят огромна част от книжовното наследство на университетския преподавателски състав отпреди 9.IX.1944 г., запазено в стотици томове от „Университетска библиотека“. Да не забравяме, че мнозина от тези заслужили личности са „разкритикувани“ от „марксистки позиции“, че катедрите са подложени на тотална „чистка“, като мнозина преподаватели са уволнени или пенсионирани, а някои, виновни или не, са осъдени от Народния съд, включително и на смърт. С една дума, ликвидирала плурализма във всички публични сфери, новата власт решава да започне „на чисто“ и в науката, тъй че занапред всички книги на българските учени и университетски преподаватели е трябвало да излизат в новосъздадените (съответно през 1947 и 1948 г.) Издателство на Българската академия на науките и Държавно издателство „Наука и изкуство“.

Петдесет години по-късно, в 2000 г., по инициатива на Университетското издателство „Св. Климент Охридски“ и по решение на Академическия съвет поредицата „Университетска библиотека“ е възстановена. Нещо повече, запазена е предишната ѝ номерация, като под № 390 през 2001 г. излиза том с „Избрани съчинения“ на проф. Гаврил Кацаров. Така, в духа на академизма и в условията на демокрация, традицията е съхранена и продължена. Ново обаче е коричното оформление на поредицата, което е по проект на художничката Красимира Михайлова, а книгите вече са с твърда подвързия и формат 70/100/16. Отделните

заглавия, както и техните тиражи, се определят от Академическия съвет на Софийския университет по предложение на факултетите. В подновената „Университетска библиотека“ е предвидена и подсерия „Университетска класика“.

Към момента, за около 12 години, Университетското издателство „Св. Климент Охридски“ е пуснало нови 115 тома от тази най-представителна своя поредица и тя е отворена във времето за нови и нови заглавия както от съвременни български и чужди университетски учени, така и от класици на българската университетска наука.

3. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Въпреки наличието на собствена полиграфическа база през 50-те–70-те години на XX в. Софийският университет „Св. Климент Охридски“ почти не извършва издателска дейност. В Университетската печатница се изработва акцидентията на Алма матер, някои от томовете на Годишника, отделни учебни помагала с ниски тиражи, размножавани и на циклостил. Тази книжна продукция не притежава добро типографско и полиграфическо качество, трудно би могла да се определи като издателска и не прави чест на най-авторитетната ни университетска институция. Не се спазват дори задължителните изисквания за художествено оформление на кориците – с незначителни изключения те са шрифтови.

Що се отнася до преценката на заявените ръкописи (в т.ч. Годишника, учебните помагала и някои научни сборници) и решението за тяхното издаване, за целта функционира Университетски редакционен съвет (УРС), в който на квотен принцип участват представители на отделните факултети, избрани от Академическия съвет. В това звено работят също щатен секретар и редактор, които изпълняват предимно организационно-технически функции. Всъщност задачата на УРС е по-скоро административна, отколкото научно-творческа: следи се дали представените трудове притежават задължителната документация, необходима за издаването им: две рецензии от хабилитирани лица, протоколи с решения на катедрите и факултетните съвети, предложение за тираж и др. Независимо от това УРС има решаващата дума относно приемането или отхвърлянето на представените за публикуване ръкописи.

През 1986 г. Алма матер започва подготовката за своя 100-годишен юбилей. Обширната програма на честванията включва и редица печатни издания („Алманах на Софийския университет“, „История на Софийския университет“, „Спомени за Университета“ и др.), рекламни и пропагандни материали, които трябва да се осъществят на представително ниво и при върхов професионализъм. Възползвайки се от ситуацията, Академическият съвет взема решение за създаването на собствено издателство на Университета, в чиято структура да бъде включена и Университетската печатница.³⁰ Длъжни сме да отбележим, че по това време ректор е покойният проф. Минчо Семов (1935–2006) – основател на академичната ни политология, а председател на УРС е проф. Филип Панайотов, виден историк на родната журналистика. Техните имена – без преувеличение – трябва да се запишат със златни букви в историята на университетското ни книгоиздаване. Самата

³⁰ **Правилник** за издаване на Университетска библиотека, приет..., с. 70.

процедура по основаването на ново издателство е сложна и изисква съгласуване с ЦК на БКП, след което и приемане на постановление на Министерския съвет. В самото постановление (май 1986 г.) е записано, че Университетското издателство „Климент Охридски“ и печатницата към него е самостоятелно бюджетно звено на Университета, което издава учебници, учебни помагала и научна литература, дело на преподаватели от Софийския университет.

Още същата година започва структурирането на издателството и комплектуването на професионалния му екип. Създават се две редакционни направления „Хуманитарни науки“ и „Природоматематически науки“, към всяко от които се формират съответните редакции: „Филологически науки“, „История и право“ и „Философия“ – към хуманитарното; „Математика“, „Физика“, „Химия“, „Геология и география“, „Биология“ – към природоматематическото. Те се ръководят от завеждащ-редакции, а самите направления от зам. главни редактори. Цялото редакционно звено пък е подчинено на главния редактор.

Това обаче не означава, че развитието на институцията е изцяло в положителна посока. Фактическото положение е следното:

- Запазва се административният орган Университетски редакционен съвет. Председателят на УРС проф. Филип Панайотов изпълнява и длъжността директор на Университетското издателство. УРС осъществява политиката на Университета по отношение на Годишника, учебниците, учебните помагала и периодиката. Неговите решения в тази област остават задължителни и издателството е длъжно да ги реализира. По отношение на останалите издания – български и преводни монографии, сборници, научнопопулярни книги – Университетското издателство води относително самостоятелна политика чрез съответните направления и редакции.

- Оперативното административно ръководство на издателството се осъществява от заместник-директор.

- Университетската печатница фактически е на двойно подчинение. От една страна, тя е част от издателството и изработва неговата продукция, от друга обаче, е подчинена на ректорското ръководство и печата цялата акциденция на Университета, както и всичко, свързано с текущата му работа. Макар председателят на УРС да представлява издателството и печатницата едновременно като единна институция, последната има свой директор, който определя текущата производствена програма.

През стартовата си 1986 г. издателството публикува едва 17 заглавия, а през следващата числото им нараства на 37. Само за 3–4 години обаче продукцията му се увеличава многократно, за да достигне в периода 1990–1994 г. до 250–300–400 заглавия годишно, чийто общ тираж надхвърля 2 200 000³¹. До началото на прехода това е и единственото университетско издателство в България – едно обстоителство, което налага в тематичните му планове да бъдат включвани и заглавия на други университети, а като автори да се привличат техни преподаватели, както и специалисти от научните институти на БАН.

През 1990 г., с настъпването на демократичните промени в държавата, в Университетското издателство се извършват важни реформи. УРС преустановява сво-

³¹ Правилник за издаване на Университетска библиотека, приет..., с. 70–71.

ята дейност, директорът (Д. Томов) и главният редактор (В. Радев) са избрани чрез тайно гласуване от самите работещи в издателството, създават се предпоставки за преминаване към пазарна система на книгоиздаване и книгоразпространение. През следващите години издателството се превръща в безспорен лидер не само в полето на специализираната литература, но и в българското книгоиздаване въобще. Нещо повече, неговата структура, управление, редакционен екип и професионален опит служат като еталон при институционалното организиране на повечето от новосъздадените университетски издателства³². Дължни сме да отбележим, че тази структура до голяма степен отговаря на модела, по който са структурирани авторитетните университетски издателства в чужбина. Успехът на Университетското издателство „Св. Климент Охридски“ в първите години на прехода се дължи преди всичко на бързата му ориентация към пазарни отношения, към търсене на високонаучната и едновременно с това привлекателна, печеливша литература. В резултат на инициативността и пазарната си политика за няколко години издателството успява да изпревари по продукция, тиражи и продажби всички държавни и успешно да се конкурира с нововъзникналите частни издателства.

Университетското издателство „Св. Климент Охридски“ е измежду първите български издателства, които въвеждат (за съжаление – за кратко!) маркетинговия подход. В случая той се състои в издирването и бързото пускане в пазарно обращение на текстове, съответстващи на актуалната социокултурна и социополитическа ситуация. Това са книги – български и преводни, които не представляват масови четива, но за които съществува потребителски глад. Активната страна е самият редакционен и мениджърски екип, чиито инициативност, контакти, оперативност, съчетани с висок професионализъм, благоприятстват „превръщането на идеите в книги“³³. Тази нова у нас „американска“ стратегия, наречена от мен *интелектуален маркетинг*³⁴ в специализираното книгоиздаване, проработва в полето на университетската книга още преди у нас да се установят пазарни правила и отношения. Обособяват се и успешните поредици (над 10 на брой) на Университетското изда-

³² След 1989 г. в разстояние на няколко години се създават и редица издателства към други български университети. Такива са Пловдивското университетско издателство „Паисий Хилендарски“ (1991), Великотърновското университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“ (1992), Шуменското университетско издателство „Епископ Константин Преславски“ (1996), Университетско издателство „Стопанство“ към Университета за национално и световно стопанство, Университетско издателство „Васил Априлов“ към Техническия университет, Габрово, Университетско издателство „Неофит Рилски“ към Югозападния университет – Благоевград и др. Частните университети – Нов български университет, Свободен университет – Варна и др. също основават свои издателски центрове. Според статистически данни на ISBN агенцията броят на регистрираните фирми, издаващи учебници за ВУЗ, към 2007 г. надхвърля респектиращата цифра 140, от тях 30 носят името „университетско издателство“, но на практика с университетско книгоиздаване активно се занимават не повече от дузина институции.

³³ Смит, Д. К. Професия издател. пътеводител в книгоиздаването. София, 1992, с. 50.

³⁴ В лекциите ми по дисциплината „Научно, университетско и енциклопедично книгоиздаване“ пред студенти от ФЖМК, както и в авторски публикации.

телство „Св. Климент Охридски“, между които „Архив“, „Идеи“, „Дебюти“, „За и против“, „Корона“, „Класическо наследство“, „Видни университетски учени“ и др.

В началото на прехода (1990 г.) в Университетското издателство е създаден и отделът „Маркетинг, реклама и международна дейност“, който се превръща в едно от централните му звена. Забележете, през тези години за маркетинг у нас изобщо не може да става и дума. Поради нестандартността, да не кажем хаотичността, на българския книжен пазар, съставен в началото на 90-те години от редица дребни търговци „пласьори“, които продават на улични сергии, на този отдел ляга тежестта и отговорността по продажбите на продукцията на издателството. Преди всичко това означава да се осигури събираемостта на финансовите средства от предоставените на консигнация заглавия. „Св. Климент Охридски“ е и първото специализирано издателство, което прави опит (първоначално успешен) да създаде собствена търговско-разпространителска мрежа – основава свои книжарници в София, както и книжарски клонове във Велико Търново, Шумен и другаде.

Принципът, от който се ръководят през този период работещите както в маркетинговия, така и в редакционния екип на издателството, е книгите да отиват при своя потребител, независимо в коя част на страната се намира, а не пасивното изчакване потребителят сам да ги потърси. Благодарение на тази активност са организирани редица изложби-базари на академичната книга в София и в различни градове на страната, съпътствани с индивидуални и групови промоции на новоизлезли заглавия. Издателството става известно и извън границите на България – изложби, промоции и продажби на продукцията му са организирани в редица европейски държави, дори и в САЩ. Медиите също са широко отворени за популяризирането на продукцията на Университетското издателство „Св. Климент Охридски“ – рекламни карета, рецензии, даже цели страници с представяне на новоизлезли книги, както и телевизионни предавания с участието на автори и специалисти от издателството стават почти ежедневие в публичното пространство. А през май 1990 г. като орган на Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ започва да излиза в. „Свободна книга“, който – макар и кратковременен – е първият у нас вестник, списван и издаван от издателство в посттоталитарния период.³⁵

В скоби (тъй като не е свързан пряко с темата) трябва да отбележим и приноса на Университетското издателство „Св. Климент Охридски“ за превръщането на книгоиздаването в академична специалност. Тъкмо от издателството тръгва инициативата за нейното разкриване към Факултета по журналистика и масова комуникация на СУ през 1997 г.; учебните планове са разработени с активното участие на негови специалисти, някои от които са и сред първите преподаватели.

Университетското издателство „Св. Климент Охридски“ вече не е еталон за пазарно поведение. За съжаление, то не е и сред водещите издателства у нас, превърнало се е по-скоро в помощно звено (а не равностоен партньор) на Университета, функционира най-вече като печатница, към която работят неколцина редактори и солидна администрация. След реструктурирането на издателството

³⁵ Повече по този въпрос вж.: **Бенбасат**, А. Книгата като тяло и като дух. В. Търново, 2004, с. 116.

през 1999–2000 г. по-голямата част от неговия високопрофесионален редакторски и мениджърски състав премина към факултетите на СУ (за да подготвя техните заглавия) или потърси други работни места. Нещо повече, през 2003 г. Университетското издателство „Св. Климент Охридски“ трябваше да закрие своя маркетингов отдел, което се отрази изключително негативно и върху продажбите, и въобще върху комуникацията на издателството с търговците и потребителите.

Към днешния момент маркетингови отдели нямат и останалите университетски издателства в България. Доколкото някои от тях (например Великотърновското) развиваха маркетингова дейност в продължение на няколко години, тя бе прекратена поради някаква криворазбрана представа за икономии. Понастоящем няма нито едно българско университетско издателство, което да прилага маркетинговия подход, т.е. да работи в съответствие с пазарните правила, доколкото разбира се у нас те са твърдо установени (което е друга тема).

Всъщност отсъствието на специализирани търговско-разпространителски и маркетингови звена в българските университетски издателства води до много големи материални загуби, тъй като и минималните тиражи, в които се издават книгите им, не стигат до техния реален и потенциален потребител. Така тези издателства трупат в складовете си непродадени екземпляри, които биха могли да намерят своя купувач в други университетски (и не само) градове на страната. От друга страна, това изкуствено залежаване им налага да свиват все повече и повече тиражите на продукцията си, която при някои вече достига до „санитарния минимум“ от 50 екземпляра.

Какво е днес действителното състояние на университетското книгоиздаване у нас. Можем да обобщим, че то се е „сепарирало“, затворило се е само и единствено в пространството на самите университети. Редица авторитетни университетски автори отдавна не работят с тези издателства, болшинството от тях предпочитат да предоставят трудовете си на частните издателства, където те виждат свят значително по-бързо, в по-високи тиражи и което е най-важното – разпространяват се в цялата страна. Продукцията на българските университетски издателства се ограничава единствено до реализирането на плановите на съответните факултети – учебници и помагала, научни и юбилейни сборници, годишници, разбира се в минимални тиражи – от 200 екземпляра надолу. Това е продукция с много висока себестойност, чиято продажна цена също е изключително висока. Вместо да компенсират загубите с издаването на друга сериозна литература, която хем да подпомага учебния процес, хем да е с по-високо пазарно присъствие (позитивният подход на Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ до средата на 90-те години), университетските издателства продължават да свиват тиражите и да не продават продукцията си извън книжарниците, намиращи се на територията на самия университет. Стигна се дори до унизителния парадокс родни университетски автори сами да се превръщат в рекламни агенти, дистрибутори, дори „пласьори“ (главно сред студентите) на собствената си научна и учебна продукция, реализирана от съответното университетско издателство.

Равносметката е, че с всяка изминала година намаляват не само тиражите на университетските издания, но и броят на заглавията, включени в тематичните пла-

нове на издателствата. Тенденцията е и към влошаване на качеството на редакторския труд (поради намаляването или пълното отсъствие на редакторски състав), дизайн и полиграфическото изпълнение. Липсва и каквато и да било мотивация и стимули за работа на издателските екипи. Издателствата не рекламират продукцията си, дори и когато имат възможност да го правят безплатно в медиите. С незначителни изключения не се пускат и издателски каталози, не се използва евтината и безкрайно широка възможност за реклама чрез интернет – собствените уебсайтове са изключение. Печален факт е, че на последните национални панаири на книгата със собствен щанд се представя единствено издателската продукция на Нов български университет. Университетското издателство „Св. Климент Охридски“ отсъства от тези панаири или „споделя“ скромнен щанд с някое „сродно“ издателство.

Всичко това, естествено, е крачка назад, връщане към изживени и отречени форми на организация, управление и финансиране в сферата на университетското книгоиздаване и книготърговия. (Още повече че в България напоследък се оформя пазарна ситуация по отношение на книжната индустрия.) Само че за разлика от централизираната планова икономика тук загубите не могат да се покриват изцяло от държавния бюджет. Те се трупат върху гърба на самите издателства, респективно – върху университетите. Този административен подход от страна на академичните ръководства и ръководствата на университетските издателства може да предизвика закриването на някои от тези институции. Причините обаче не трябва да се търсят само в недостига на финансови средства, което е факт за всички държавни вузове. Кризата в университетското ни книгоиздаване не може да се оправдае и с намаления интерес към книгата и четенето въобще, което е световна тенденция в епохата на глобализацията и новите технологии. Пишещият тези редове още през 2004 г. беше предложил система от мерки в национален мащаб за преодоляването на посочените негативи, но за съжаление те не бяха взети под внимание, не бяха дори подложени на обсъждане.³⁶

Завършвам с уговорката, че съм далеч от мисълта да превръщам академичната книга в масова и да я слагам на сергията редом с трилъра, хорора и съспенс. Но пък съвсем не смятам, че трябва да я правим „бутикова“ – някакъв уникат, който се явява единствено във фирменото ателие на своя създател и е практически недостъпен за научната общност, към която всъщност е прицелен. Според мен най-важното си остава да бъдат убедени академичните ръководства на съответните вузове, че университетското книгоиздаване означава много повече от това да се произведе определено количество заглавия и така да се отчете дейност, осигуряваща административен комфорт. Смисълът му е, първо, в качеството и, второ, в пазарната реализация на тази научна продукция. И оттам – в нейната социализация. С което се легитимира в публичното пространство и дейността на самата университетска институция.

³⁶ Вж. **Бенбасат, А.** Университетската книга на българския пазар. – В: *Бизнес среда на книгата. сборник с доклади от Научния семинар по книгоиздаване, проведен на 23 ноем. 2004 г. във ФЖМК на СУ „Св. Климент Охридски“*. София, 2007, с. 31–39.

ПРОФЕСИОНАЛНА ОТДАДЕНОСТ

МАРИЯ КАПИТАНОВА НА 70 ГОДИНИ

АЛЕКСАНДЪР ДИМЧЕВ, ТАТЯНА ЯНАКИЕВА

През последните няколко години списание „Библиотека“ със заслужаващо уважение постоянно отваря широко страниците си, за да отбележи юбилейно заслугите на едно поколение, което даде много на библиотечната общност в България – не със своите титли и престижни постове, а със своя труд, със своята отдаденост на библиотечното дело в България. Към поредицата от личности, които принадлежат към това поколение, е и Мария Капитанова, дългогодишен библиотекар, председател в продължение на два мандата на Съюза на библиотечните и информационни работници (СБИР), днес в Българската библиотечно-информационна асоциация (ББИА), изследовател и преподавател в специалност „Библиотечно-информационни науки“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Житейският и професионален път на Мария е свързан тясно с Алма матер. Високите стъпала на този най-престижен български университет тя изкачва с гордост през 1961 г. като новоприета студентка по българска филология с отличен успех. И остава в него повече от половин век.

По време на следването си тя има щастието да слуша лекциите на преподаватели, които са сред емблематичните негови лица, учени с международен авторитет – акад. Владимир Георгиев, проф. Кирил Мирчев и проф. Иван Леков, акад. Петър Динеков, проф. Любомир Андрейчин и много други. Любознателна, пристрастена към книгата, тя записва като втора специалност „Библиотекознание и библиография“. За решението ѝ допринася и нейната състудентка и близка приятелка Снежана Райчева, дъщеря на книговеда Марин Василев, дългогодишен преподавател в едноименната катедра, ръководител на която през онези години е проф. Тодор Боров. Изключителен оратор и ерудит, той пленява студентите с широката си обща култура, с познанието си за трудовете на бележити личности от древността до модерните времена, разкрива им уважението, с което те се отнасят към библиотеката и към библиографията като средство за търсене и намиране на необходимото за научния напредък знание. С лекциите си по „Обща и отраслова библиография“ и „Увод в история и организация на науката“ проф. Тодор Боров въвежда студентите в историята на цивилизацията, разкрива принципите за организация на съвременната наука и ролята на информацията за нейното успешно развитие. Екипът от отлично подготвени преподаватели в катедрата „Библиотекознание и библиография“ запознава студентите с ролята, която съвременните библиотеки играят в културната политика на обществото, с начините за организация на дейността им в полза на читателите. Може би именно заради този преподавателски екип Мария без колебание избира пътя на професионалния библиотекар.

След успешното си дипломиране през 1966 г. Мария, както тя споделя, с огромно желание постъпва в Университетската библиотека, където е разпределена. За един начинаещ специалист колегиалната среда, в която попада, е от изключително значение – тя може да го стимулира, да даде тласък на неговото развитие, или обратното – да го демотивира и да го превърне в безличен чиновник. Мария е родена под щастлива звезда. Тя попада в колектив, в който среща високообразовани жени, специалисти от висока класа с по няколко европейски езика – Таня Чакалова, Надежда Кабакчиева, сестрите Сълза и Поляна Петканови, дъщери на писателя Константин Петканов, Лиляна Сазданова, ръководител на отдел „Обработка“, Фани Ангелиева, Веселка Хрусанова, дългогодишен ръководител на Справочно-информационния отдел, Ангелина Кирмагова, която ръководи отдел „Комплектуване“ и е специалист със значителни заслуги за кирило-методиевската библиография в България.

Мария преминава през ред отдели на Университетската библиотека. Последователно, методично тя усвоява всички тънкости на библиотечната технология, особено в областта на каталогизацията, една от основните и най-важни дейности в библиотечната работа. Запознава се с изключително богатия фонд и израства като ценен партньор на учените и студентите в техните интелектуални търсения. Няколко години тя е библиотекар и ръководител на филиалната библиотека към Филологическия факултет на Университета, чийто фонд с внимание и компетентност е бил изграждан десетилетия наред в тясно сътрудничество с преподавателите му. Мария получава рядък за онези години шанс – специализация във Франция. През 1973 г. тя посещава университетските библиотеки в Париж, Екс-ан-Прованс и Марсилия, запознава се с тяхната организация, с проблемите на каталогизацията и комплектуването, усеща уважението на обществото към библиотекарите в университетските библиотеки. Натрупаният опит и знания я убеждават, че каталогизацията и комплектуването на една университетска библиотека са не просто рутинна дейност, а стратегическа задача с изключително значение за качеството на научния и образователен процес.

След 12 години, вече с изграден авторитет на отличен библиотечен специалист, с признание, което си е извоювала в академичната общност на Софийския университет, тя е избрана за научен сътрудник през 1978 г. Започва един изключително продуктивен творчески период в нейната професионална кариера. Мария е от онези специалисти, които пристъпват към публикационна дейност едва след като са натрупали значителен професионален опит и са вътрешно убедени, че има какво да кажат по темата, която е привлякла тяхното внимание. Научните ѝ занимания са свързани с комплектуването на библиотеките, с изграждането на фондовете им и с тяхната съвременна организация. Образът ѝ на изследовател е ясно очертан в списъка на нейните публикации¹ – над 40 заглавия, чийто преглед разкрива характерните черти на научните ѝ търсения – актуалност на проблематиката, добро познаване на съвременната теория, уважение към постиженията на предходни-

¹ Вж. в: *Годишник СУ. Философски факултет Кн. Библиотечно-информ. науки*, 2008, т. 1, с. 216–222.

ците, стремеж за практическо приложение на добрите световни практики в дейността на Университетската библиотека, умение и способност да работи в екип. Повече от четвърт век тя определя облика, политиката и модела на развитие на колекциите на най-голямата университетска библиотека в нашата страна.

Сред първите ѝ публикации по библиотечни проблеми² трябва да открия статията ѝ „Някои съвременни тенденции в комплектуването на учебните фондове на университетските библиотеки с оглед на комплектуването на Университетската библиотека“³. В нея тя поставя проблема в по-широк международен контекст и предлага решения на национално ниво. Като изхожда от създадените вече традиции за комплектуване в Софийския университет, Мария Капитанова защитава идеята за изграждане на вътрешна мрежова структура на няколко нива: създаване на библиотечен съвет по комплектуване във всяка филиална библиотека с участието на преподаватели от съответната специалност, изработване на критерии за библиографски подбор, определяне на необходимата екземплярност, създаване на картотека *Desiderata* на избраните заглавия, системно наблюдение за ползването на постъпилите във фонда издания. Изработена е методика за набавяне на учебна литература, която може да се ползва от всички университетски библиотеки в страната.

През 80-те и началото на 90-те години на миналия век Мария е активен участник и в междуведомствената комисия по комплектуване. Тази комисия има важни национални задачи – да координира набавянето на чуждестранни издания в българските научни библиотеки, за да се използват рационално отпусканите от държавата валутни средства за тази дейност и да се избягва дублирането на скъпи научни издания, особено периодични. В тази комисия тя работи в близък контакт със специалисти от Националната библиотека, от библиотеките към БАН, Селскостопанската академия, Централната научно-техническа библиотека и създава трайни връзки с научните сътрудници Славянка Скопцова, Мария Аргирова-Герасимова и други, с които и след това работи по редица библиотечни проекти. В годините на прехода, когато финансовите средства на библиотеките за комплектуване са силно орязани, набавянето на необходимата за науката и образованието литература се подкрепя главно от чуждестранни дарения. Мария Капитанова участва в комисията по разпределението им и се грижи университетските библиотеки в България да получат необходимите им заглавия.

Мария въвежда в проблемите на комплектуването и своя по-млад колега Александър Димчев, също избран през 1985 г. за научен сътрудник в Университетската библиотека. През 1987 г. той специализира във Франция „Управление на библиотеките и информационните центрове в условията на бурно развиващите се нови информационни технологии“. През следващите години Мария Капитанова и Александър Димчев работят като истински творчески тандем. Тяхната съвместна

² **Капитанова, Мария.** Организация на комплектуването в Университетската библиотека. – В: *Библиотекар*, 1982, № 2, с. 7–8; **Капитанова, Мария, Трендафилова, Радка.** Тематичният определител – утвърдена форма в комплектуването на Университетската библиотека. – В: *Библиотекар*, 1983, № 5, с. 26–27; **Капитанова, Мария.** Нови носители на информация в Университетската библиотека. – В: *Библиотекар*, 1985, № 3, с. 16–18.

³ **Известия на Нар. библ. „Кирил и Методий“**, 1987, т. 19, с. 81–115.

научна продукция в продължение на 17 години наброява 15 заглавия. Сред тях специално трябва да се отбележат изследванията им върху научната периодика и оценката ѝ като най-важен информационен ресурс за университетските библиотеки. Те почиват както на теоретични разработки⁴, така и на собствени емпирични изследвания⁵. Мария Капитанова и Александър Димчев изследват ефективността на използването на чуждестранната периодика, набавяна в Университетската библиотека с т. нар. „валута по второ направление“. Резултатите от това изследване помагат да се оптимизира абонаментът – прекратява се набавянето на слабо използваните чуждестранни издания, пренасочват се финансовите средства към нови, перспективни заглавия с висок импакт фактор. Въз основа на това изследване е разработена стройна методика за оценка на периодичните издания⁶, която е от съществено значение както за Университетската библиотека, така и за комплектуването на другите научни библиотеки в страната.

В периода на прехода към демократично общество и пазарна икономика библиотеките в България преживяват труден период. Може да се твърди, че през онези години единствено Университетската библиотека, подкрепяна от ръководството на Университета, поддържа комплектуването си на сравнително добро ниво и обръща поглед към иновации, свързани с постепенната трансформация на библиотеките в научноинформационни средища. Мария Капитанова се включва активно в този процес. Публикациите ѝ свидетелстват за разширяване на проблематиката в няколко основни направления.

Първото от тях е свързано с информационното осигуряване на учените⁷ в България в условията на съвременните научни комуникации и на технологичен напредък. Заедно с А. Димчев тя защитава тезата, че учените и младите научни работници трябва да получат достъп до най-важните световни ресурси в основните области на научното познание и да имат възможност да ползват съвременните информационни технологии. Тя е сред първите, които от името на библиотечната общност поставят като важен дискуссионен въпрос на съвременната наука и на съвременното образование участието на библиотеките като равнопоставен партньор във формирането на нова информационна политика в България.⁸

⁴ Димчев, Александър, Капитанова, Мария. Научната периодика, библиотеките и методи за оценка при нейното комплектуване. – В: *Библиотекознание, библиография, книгознание*, 1998, с. 116–122.

⁵ Димчев, Александър, Капитанова, Мария. Наблюдение на ползването на чуждестранната научна периодика с валута по II направление, получавана по абонамент в Университетската библиотека. – В: *Известия на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*, 1999, с. 9–47.

⁶ Димчев, Александър, Капитанова, Мария. Оценка на периодичните издания. методика. лекция. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1995. 30 с. : с прил.

⁷ Капитанова, Мария, Димчев, Александър. Информационното осигуряване на учените от системата на висшето образование. – В: *Библиология, развитие, общество. Bibliologie, developpement, societe.* [доклади от] международната конференция по библиология. София, 4–7 окт. 1988. отг. ред. Робер Естивал, Елена Савова. София, 1990, с. 227–230.

⁸ Капитанова, Мария, Димчев, Александър. Библиотеките пред прага на 21 век: (опит за размисъл). – В: *Информационна политика в България – формиране и развитие в съвремен-*

Второто направление в научноприложната ѝ дейност е свързано с началните опити за автоматизация на някои библиотечни процеси в Университетската библиотека чрез използването на програмния продукт АБ. Тя е помощник на екипа от автоматизатори за уточняване на специфичните библиотечни изискванията към системата за машинна обработка на информацията. Заслуга има и за подготовка на проекта за закупуване на една от най-добрите в света интегрирани автоматизирани библиотечно-информационни системи – системата „Алеф“, предпочитана от водещи библиотеки в света. Заедно с Александър Димчев и в резултат на неговите усилия за намиране на финансова подкрепа в условията на жестока икономическа криза в България, системата е закупена през 1993 г. със средства на Програма „Библиотеки“ на фондация „Отворено общество“ – Будапеща, доставена е и най-съвременна електронноизчислителна техника. Това е голям успех за Университетската библиотека, който поставя на здрава основа библиотечната автоматизация и осигурява възможност за създаването на електронен каталог, а по-късно и за цялостна ретроконверсия на каталожната информация.

Може без преувеличение да се твърди, че през 80-те и 90-те години на миналия век няма значимо постижение на Университетската библиотека, което да е било постигнато без участието на Мария Капитанова. В тази връзка трябва да се посочи тритомният указател „Библиография на славянското литературознание и фолклор 1976–1980“, отпечатан през 1983 г. Мария се включва в опитния екип от библиографи – Лазарина Станишева, Весела Хрусанова, Цветанка Кирова, като се нагърбва с отговорната задача да разработи аналитично многобройните сборници, в които се публикуват научни приноси в споменатата област. Тя е сред съставителите на най-престижното университетско издание, посветено на 100-годишнината на Алма матер – тритомния „Алманах на Софийския университет „Климент Охридски“: 1939–1988“, под ръководството на тогавашния директор на библиотеката Стефан Кънчев, като подготвя биографските справки и библиографията за редица преподаватели от Факултета по славянски филологии. В специалния юбилеен сборник „100 години Университетска библиотека“ (отпечатан през 1989 г.) тя е член на редакционната колегия и автор на статията „Участието на Университетската библиотека във формирането на национален библиотечен фонд“⁹. Основните тези на авторката в тази статия са, че Университетската библиотека със своите 1 433 392 тома научна литература, натрупани в продължение на един век до края на 1987 г., е не само най-богатата научна библиотека в страната, но има голям принос за качеството на националния библиотечен фонд по отношение методите за библиографски подбор с участие на университетските преподаватели в тази дейност. Сводният тематичен рубрикатор е мислен като основен документ, регламентиращ взаимодействието между централната и филиалните библиотеки за създаване на единен фонд на Университетската библиотека. Авторката препоръч-

ните условия. доклади [от] VII национална конференция [на СБИР], София, 5–6 юни, 1997. София, 1998, с. 7–10.

⁹ Капитанова, Мария. Участието на Университетската библиотека във формирането на национален библиотечен фонд. – В: [Смо] 100 години университетска библиотека: 1888–1988. София, 1989, с. 175–185.

ва също по-тясна координация с библиотечната система на БАН, за да се гарантира по-голяма ефективност и по-високо качество на комплектуването на научната литература в рамките на националния библиотечен фонд. Жизнеността на идеята за подобно сътрудничество се потвърждава днес от поредицата успешни съвместни проекти между двете големи научни библиотеки и добива нови измерения с възможностите, които предоставят съвременните информационни технологии.

Третото направление в научноприложната дейност на Мария Капитанова е свързано с активната ѝ роля в СБИР (днес ББИА) и с подкрепата ѝ за мащабната програма на Фондация „Отворено общество“ за развитие на българските библиотеки. Резултатът от това сътрудничество е проектът „Изграждане и развитие на Национална автоматизирана библиотечноинформационна мрежа – НАБИМ“ (1993), в който тя участва дейно. За съжаление този проект не успява да бъде реализиран, но определено дава тласък в модернизацията на българските библиотеки. В качеството си на председател на СБИР през 1994–1998 г., в тясно сътрудничество с Александър Димчев, тогава заместник-председател на съюза, Мария Капитанова участва в подготовката на „Национална програма за опазване на библиотечните фондове“ (1997), който също не получава необходимата от страна на държавата подкрепа в лицето на Министерството на културата, но доказва своята далновидност. Не случайно тази идея е възкресена от Българската библиотечноинформационна асоциация, която през 2011 г. отново инициира разработване на „Национална програма за опазване и достъп до книжовното наследство“. Мария Капитанова има заслуга и за развитието на издателската дейност на СБИР. От 1995 г. започва да излиза регулярно специализираното информационно издание на организацията „Бюлетин на СБИР“, през същия период започват да се отпечатват като самостоятелни издания материалите от ежегодните научни конференции на съюза с подкрепата на различни спонсори, но главно на „Отворено общество“ и на Американския информационен център. Както свидетелства Александър Димчев, отговорен за публикационната дейност на СБИР, Мария Капитанова е редактор на всички издания на съюза от това време. М. Капитанова и А. Димчев иницират създаването на два проектозакона в началото на 1997 г. – Закон за депозиране на печатни и други произведения (приет от Народното събрание през 1999 г.) и Закон за библиотеките. *Проектозаконът за депозита, подготвен от Антоанета Тотоманова, Александра Дипчикова и Татяна Янакиева, става първият нормативен документ, предложен от неправителствена организация и приет от българския парламент през 1999 г.*

Нов етап в професионалната кариера на Мария Капитанова започва с включването ѝ в преподавателския екип на Катедрата по библиотекознание, научна информация и културна политика, първоначално като хоноруван (от 1990 г.), а по-късно и като щатен преподавател (1997–2002). Тя чете лекции по учебната дисциплина „Библиотечни фондове“ в следдипломната специализация към Катедрата, лекции по библиотекознание за студентите от специалност „Архивистика“ към Историческия факултет на Университета, води упражненията в бакалавърската и магистърската степен по дисциплините „Документални източници и обработка на документалната информация“ (за известно време води и лекционния курс при

задочниците по същата дисциплина), „Информационен анализ“, „Библиотечни фондове“, включително и за настоящата учебна 2013–2014 година.

Мария е комуникативен преподавател. Тя поема упражненията по най-тежката учебна дисциплина в Катедрата – т. нар. ДИОДИ (Документални източници и обработка на документалната информация). Трудно е да съумееш да накараш младежи, току-що излезли от гимназията (а доста голяма част от тях дори не са стъпвали в библиотека), да усвоят езика на библиографията. Това означава те да се запознаят със стандартите за библиографско описание на многобройните видове документи, които се разпространяват в съвременното информационно пространство, и да изградят практически умения за съставяне на стандартен запис. Мария умее да работи със студентите, да преодолява стреса им от т. нар. „точки и запетайки“, да разговаря с тях на различни теми и да им внушава, че езикът на библиографията се овладява постепенно, че колкото по-надълбоко се навлиза в процеса на каталогизацията, толкова по-сигурно е, че библиотечната професия може да се превърне в призвание. Тя е предпочитан от студентите ръководител на дипломни работи. За повече от едно десетилетие е ръководила много дипломанти, добронамерено и обективно е правила оценка на ред дипломни работи в бакалавърската и магистърската степен в специалност „Библиотечно-информационни науки“.

Мария Капитанова е един от научните редактори на енциклопедия „Българска книга“, чиято подготовка и издаване през 2004 г. под ръководството на проф. А. Гергова е един от най-успешните проекти на Катедрата с общонационално значение. Работата на редакторите на тази енциклопедия никак не е лесна. Включени са 1300 енциклопедични статии на основни понятия, свързани с книгата, персоналии за видни дейци, информационни статии за институции и организации с национално и международно значение, проблемно-енциклопедични разработки по основни въпроси в полето на книжовността и нейните български проявления. Участват около 90 автори – всеки със свой стил, със свой начин на излагане на темата. От това разнообразие редакторите трябваше да изградят общ корпус от текстове, да постигнат някакво стилово единство, без да се намесват драстично в авторския текст. Колко книги бяха преровени, колко справки бяха направени по библиотеките! Творческият портрет на Мария няма да бъде пълен, ако не споменем сътрудничеството ѝ с издателство „Труд“ като консултант¹⁰ и като участник в подготовката на справочния апарат на книги, отпечатани от това издателство¹¹.

На 23 години Мария постъпва в Университетската библиотека на Софийския университет и пак в този университет като преподавател посреща своята 70-годишнина. Цялата ѝ професионална кариера преминава в българската Алма матер, за която тя работи всеотдайно вече 47 години, на тази институция тя посвещава цялата си творческа енергия. Използваме думата „кариера“ с известно неудобство. В българския език това понятие е конотативно свързано с „кариерист“. А Мария Капитанова винаги е била чужда на какъвто и да е кариеризъм. Отдаденост на

¹⁰ Кой кой е в България. София: книгоизд. къща Труд, 1998. 815 с.

¹¹ Чърчил, Уинстън. Втората световна война. мемоари. Т. 1–6. София: книгоизд. къща Труд, 1995–1996.

професията „библиотекар“, системна работа за напредък на българските библиотеки – това са шрихите на един безукорен професионален образ!

И понеже днес актуална тема в нашето общество е темата за ценностите, или по-точно за липсата на такива, иска ни се да кажем няколко думи за онези ценности, към които Мария се е придържала и в живота, и в професията. Това са ценности, плод на възпитанието, получено в семейна среда. Нейните родители – грижовен баща, юрист по професия, който добронамерено и безкористно е помагал на много хора с правни съвети, и майка – орлица за децата си, са я научили на много неща – на честност, на любов към труда, на скромност и уважение към другите, подкрепяли са нейната вродена любознателност, вградили са трайно в житейското ѝ поведение чувство за дълг. Мария никога не е парадирала с позицията на съпруга си Славчо Йорданов – известен икономист, дългогодишен зам.-директор на Института за развитие на промишлеността. След тежкото му заболяване с достойна за уважение преданост тя се грижеше за него до кончината му, без да се оплаква и без да спре да изпълнява нито за миг преподавателските си ангажменти. Дъщеря ѝ Елица завърши блестящо френската гимназия в София и специалност „Международни икономически отношения“ в УНСС, а после магистратура в областта на управлението и икономиката на френски език с преподаватели от френски университети. Повече от 15 години тя е ценен сътрудник на френско-белгийската банка „Париба-Фортис“ в Брюксел, позиция, която сама си е извоювала със своите делови и експертни качества.

„На този свят няма нищо случайно и човек не може да избяга от съдбата си“ – така казва Мария често. И като че ли е права. Родила се е на 1 юли 1943 г. в двора на своето бъдещо училище „Тодор Минков“, където е бил евакуиран тогава Майчин дом. Баща ѝ често се е шегувал: „Пъпът ти е хвърлен в училището, затова ти върви учението“. Добри орисници са я насочвали все в тази посока – първо към Софийския университет, после към сърцето на Университета – неговата библиотека, а след това към благородната професия на университетски преподавател. За нея няма по-голямо удовлетворение и гордост от успехите на нейните възпитаници. Затова заедно с цялата библиотечна общност в България ѝ пожелаваме с любов и с дълбоко уважение: „Честит юбилей!“

НОВОТО ЛИЦЕ НА БИБЛИОТЕКАТА НА АЛМА МАТЕР

АННА АНГЕЛОВА

Дайте ми библиотека и аз ще създам университет.

Само десет години след Освобождението шепа ентузиастични се заемат с осъществяването на една отколевна мечта – основаването на български университет. Първостроителите на Алма матер знаят, че за да пребъде градежът, трябва да вградят в темелите първо „основния камък“, който пази паметта за началото, и носи скрито послание към бъдното. Така още при полагането на основите на висшето образование в България, преди да е учреден първият български университет, положен е „основният камък“ – библиотеката, „необходима за учители и ученици“¹ на Висшия педагогически курс.

Историята на Университетската библиотека „Св. Климент Охридски“ е отражение на развитието на българското университетско образование и наука. Азбучна истина е, че не може да има достоен университет без добре уредена библиотека. Първата университетска библиотека се развива и укрепва заедно със самия университет, а изграждането на библиотечния фонд е неразделна част от културната и образователна история на Университета и отразява потребностите на отделните факултети и специалности.

Началото е твърде скромно. В една стая на ул. „Московска“ № 49², отделена за нуждите на библиотеката, е разположен първоначалният фонд, включващ 2577 заглавия, формиран от дарената библиотека на Ученическото дружество „Познай себе си“, и дублетите, отделени по искане на Министерството на просвещението от Народните библиотеки в София и в Пловдив, а най-авторитетните български учени тогава се заемат с трудната задача – да изградят първата българска научна библиотека. В началото на 1898 г., след приемането на Закона за отваряне на Висше училище в София³, курсът придобива статут на Висше училище с един факултет – Историко-филологическо отделение. През следващата учебна година, 1889–1890 г., се открива Физико-математическо отделение, след това, през 1892–1893 г., и Юридически факултет⁴.

¹ Протокол № 5 от 29 август 1888 г. София: Софийски градски и окръжен държавен архив, ф. 994, оп. 2, а.е. 2, л. 5.

² Това е първата сграда на университета. Днес там се помещава Факултетът по журналистика и масова комуникация.

³ Законът е обнародван в: *Държавен вестник*, 5 ян. 1889 г.

⁴ От третата учебна година отделенията се преименуват във факултети.

Развитието на библиотеката е главна грижа на самите преподаватели. Водещи специалисти в своите области, възпитаници на престижни европейски университети, те са запознати с основите на библиотечното дело и се заемат с изграждането ѝ.⁵ Пряко ангажирани с библиотечните дела са първият ректор Александър Теодоров-Балан, първият библиотекар Любомир Милетич, но също така и Михаил Драгоманов, Иван Шишманов, Антон Шоурек, Атанас Иширков, Георги Златарски, Йордан Ковачев и др. С разрастването на Висшето училище броят на студентите бързо нараства до 460 и започва да се усеща остро необходимостта от учебна литература. На преден план излиза въпросът за многоекземплярното набавяне на необходимите учебници и помагала, както и отварянето на читалня. През първата учебна година Министерството на просвещението отпуска 10 000 лева за попълване на фонда на библиотеката, а библиотечният съвет взима решение за абонамент на 44 чужди списания.⁶

Още при учредяването на първата университетска библиотека са заложени конкретни количествени и качествени параметрични посоки за развитие на фонда ѝ: „да събира и съхранява българската книжнина до възможната степен пълно“; да събира и съхранява чуждата литература „като най-важна част от фондовете на библиотеката“⁷. Следвайки зададените параметри на комплектуване, фондът нараства изключително динамично и от 4243 тома през 1888 г. през петата учебна година (1892–1893) библиотеката притежава 7000 заглавия в 13 800 библиотечни единици. Една от особеностите в развитието на библиотечния фонд е качеството на постъпленията.⁸ През 1894 г. в годишния рапорт на ректора Емануил Иванов е отбелязан не само нарасналият обем на фонда, който достига 15 000 тома, но и категорична качествена оценка: „Библиотеката на Висшето училище не е богата, но тя е съставена от най-добрите съчинения на немски, френски и руски език по историко-филологически и физико-математически дисциплини и в това отношение може да се приравни с всяка една европейска библиотека“. Емануил Иванов препоръчва да се ускори комплектуването на фонда в останалите научни области – „особено по отношение на юриспруденцията“⁹.

Важен момент в развитието на библиотеката е избирането през 1897 г. на Стоян Аргиров за библиотекар, а от 1903 г. до 1936 г. и за директор на Университетската библиотека. Въпреки усилията на преподавателите, до идването на Стоян Аргиров библиотеката на Висшето училище преживява сериозни трудности както по отношение на „примитивното и неправилно обзавеждане“, така и от липсата на достатъчно средства и подготвен персонал. Въпреки обективните трудности и без

⁵ За повече подробности за ролята на първите университетски преподаватели за изграждането на библиотеката вж.: **Петкова, Л.**, Шопова, С. История на Университетската библиотека „Св. Климент Охридски“ 1888–1944. София, 2011, с. 23–25.

⁶ **Пак там**, с. 27.

⁷ **Арнаудов, М.** История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през първото му столетие 1888–1938. София, 1939, с. 82.

⁸ Комплектуването на фондовете на Университетската библиотека е предоставено на преподавателите, както отбелязва М. Арнаудов – вж. **Арнаудов, М.** История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“..., с. 181.

⁹ **Пак там**, с. 109.

обучен персонал той успява да създаде „образцова каталогизация и макар в наченки – образцова библиотечна техника“¹⁰. Първият правилник, приет през 1900 г., рамкира схематично дейността на библиотеката, без да дефинира основните ѝ задачи и без да посочи съществуващите семинарни и институтски библиотеки.

Началният период на фондонатрупване (1888–1903) маркира първия етап от развитието на библиотеката, който се характеризира с интензивно нарастване на книжния фонд и качествено комплектуване.

Заедно с динамичното нарастване на фонда се развива и укрепва и структурата на библиотеката. Постепенно се оформя мрежата от филиални библиотеки, която е в пряка зависимост от развитието на отделните специалности, семинари, институти и факултети.

Към 1897 г. са положени основите на първата централизирана библиотечна мрежа в България. Първоначално се формират отделни сбирки, които прерастват в семинарни и институтски библиотеки – сбирка към Физико-математическия факултет (1889); библиотеката към Института по естествена история (1891); библиотечна сбирка към Юридическия факултет (1892); библиотечна сбирка при Астрономическата обсерватория (1894); основават се библиотеките към Историческия и Философския семинар (1897).

През следващите години до 1924 г. мрежата на Университетската библиотека продължава да се развива интензивно. През 1899 г. се основава библиотека по геология към Минералогическия институт, а през 1900 г. към Географския семинар се създава библиотека „География“. Две години по-късно е положено началото на самостоятелна сбирка към катедра „Политическа икономия“ към Юридическия факултет.

Периодът на първоначално фондонатрупване завършва през 1903 г., а само 15 години след основаването си библиотеката притежава книжовен имот, наброяващ 23 447 заглавия в 44 281 тома, и както подчертава Балан, тя е „между всички библиотеки в България първа по големината на инвентара си и едничка по негова състав“. В началото на XX в. продължава и разширяването на библиотечната мрежа, която покрива все по-широк спектър от отделни научни области. През 1903 г. се създава библиотека „Педагогика“, а през 1909 г. са основани библиотеката към семинара по „Класическа филология“ и библиотека „Геохимия“. От 1912 до 1923 г. се формират още 6 нови библиотеки – към семинара по „Сравнителна литературна история“ (1912); към новооткрития Медицински факултет (1918); библиотеката към Аграрно-лесовъдния факултет (1921); библиотеките към новооткритите факултети „Богословски“ и „Ветеринарно-медицински“ (1923); библиотеката при Института по германска, френска и английска филология. С тях броят на филиалните библиотеки нараства до 16.

Повратен момент в историята на библиотеката, но и за развитието на библиотечното дело в страната, е преместването на Университетската библиотека през 1933 г. в новата сграда, построена специално за нуждите ѝ. Следвайки най-добрите образци на библиотечното строителство, първият български библиотечен проект предлага най-добрите за времето си условия за развитие – съвременен оборудва-

¹⁰ Р. Ч. В. Радетели за нови насоки на читалищата. – В: *Читалищни вестни*, 1924, № 15.

не, комфортни работни места, просторни читални зали, шестетажно книгохранилище, осигуряващо оптимални условия за организация на фонда.

Пътят на реализирането на проекта е дълъг и съпътстван от множество трудности. Още през 1906 г. се пристъпва към осъществяване на идеята за построяване на модерен университетски комплекс в центъра на столицата и е обявен международен конкурс, спечелен от френския архитект Анри Бреасон¹¹. Първоначалният проект за съжаление остава нереализиран, Бреасон се оттегля от проекта, след което „крайно изменен“¹² той е осъществен на два етапа от българските архитекти Йордан Миланов¹³ и Любен Константинов¹⁴. През 1929 г. при обсъждане на разпределението на помещенията в сградата на Ректората става ясно, че мястото е недостатъчно, за да се удовлетворят претенциите на факултетите и да се осигури място за библиотеката. В рапорт до Академическия съвет Стоян Аргиров остро и обосновано се противопоставя на предложението библиотеката да бъде настанена в подпокривното пространство на сградата.

След категоричната намеса на проф. Любомир Милетич Академическият съвет решава да бъде построена отделна сграда за библиотеката в двора на Ректората. За нуждите на библиотеката на Университета е проектирана и изградена и първата специализирана библиотечна сграда в България, обявена за архитектурно-исторически и културен паметник с национално значение.¹⁵ Строежът започва през 1930 г. и е осъществен със средства от наследството на братята Евлоги и Христо Георгиеви и с допълнително държавно финансиране. Сградата на Университетската библиотека „Св. Климент Охридски“ е изградена по проект на известните архитекти Иван Васильов и Димитър Цолов. На 16 декември 1934 г., след официалното откриване, библиотеката посреща и първите си читатели. До края на 40-те години на XX в. Университетската библиотека продължава да се развива изключително интензивно, като при изграждането на облика ѝ протичат два паралелни процеса – от една страна, се върви към окрупняване на библиотеките, а от друга, продължава разширяването на филиалната мрежа. Отражение на тези процеси е обособяването през 1948 г. на самостоятелна Юридическа библиотека, след обединяването на семинарните библиотеки при факултета.

В началото на 50-те години на практика завършва изграждането на структурата на библиотеката като централизирана библиотечна система и през 1953 г. се създава отдел „Филиални библиотеки“. През 1954 г. се открива най-голямата фи-

¹¹ В плана, разработен от Бреасон, за Университетска библиотека се предвижда самостоятелна сграда, разположена на мястото, където днес се намира Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

¹² **Константинов, Л.** 50 години строителство на СУ „Климент Охридски“ (1940–1990). спомени. София, 1993, с. 9.

¹³ Архитект Й. Миланов заболява тежко от пневмония и умира през 1932 г.

¹⁴ Архитект Л. Константинов поема разширяването на сградата през 1940 г. и работи до окончателното ѝ завършване през 1985 г.

¹⁵ Съгласно § 10, ал. 1, от Закона за културното наследство (ЗКН) (*Държавен вестник*, 2009, бр. 19) комплексът Софийски университет „Св. Климент Охридски“ и Университетската библиотека е обявен за архитектурно-строителен, исторически и художествен паметник на културата и притежава статут на групов недвижима културна ценност.

лиална библиотека „Филологии“, която обединява библиотеките при Славянския семинар (1897), Семинара по сравнителна литературна история (1911/12) и библиотеката на Института по германска, френска и английска филология. В следващия период, до началото на 70-те години на XX в., се обособяват филиалите към Биологическия факултет – чрез окрупняване на съществуващите институтски библиотеки (1962), библиотеката към катедра „Научен комунизъм“ (1969) и се създава нов филиал – Библиотека за учебна литература в Студентски град (1970).

Успоредно с развитието на структурата на библиотеката и интензивното нарастване на фонда ѝ непрекъснато се подобрява и материалната база. През 1979 г. се обновява библиотека „Филологии“, която предлага много добри условия за работа на студенти и преподаватели.

През 80-те години на XX в. „сградата с лъвчетата“, както става популярна сред възпитаниците на университета и многобройните ѝ читатели, става тясна за книгите. Постепенно се налага от централното книгохранилище и от филиалните библиотеки да бъдат изнесени над 250 000 тома в помещения на територията на факултетите, разположени извън Ректората и в Студентския град.

Независимо от тежката книгохранилищна криза¹⁶, в която изпада Университетската библиотека, тя продължава да разширява своята мрежа. Създават се четири нови филиала – библиотека „Журналистика“ (1980), библиотека „Изтокознание“ (1984) към новосъздадения Център за източни езици и култури, библиотека „Начална и предучилищна педагогика“ (1987), както и библиотеката към Центъра за славяно-византийски проучвания „Академик Иван Дуйчев“ (1988) и библиотека „Нордика“ (1998).

Прекрачила прага на новото хилядолетие, в развитието на Университетската библиотека ясно се очертават два процеса – откроява се острата нужда от разширяване на книгохранилищата и обновяване и модернизиране на материалната база на филиалните библиотеки, а от друга, продължава разширяването на библиотечната мрежа. През този период са реновирани библиотеките към Стопанския факултет и Факултета по начална и предучилищна педагогика. Благодарение на усилията на деканските ръководства в ново, модерно оборудвано помещение, макар и с цената на известни компромиси, са преместени библиотеките „Философия“ и „История“. След възстановяването на Медицинския факултет през 2003 г. в състава на Университетската библиотека се обособява библиотека „Медицина“.

На територията на кампус „Лозенец“ през 2008 г. е открита нова библиотека „Социални науки“, която обединява фонда на филиалните библиотеки „Политология“, „Социология“ и библиотеката към катедра „Европеистика“. Новооткритата библиотека е образец за организацията на модерна филиална библиотека. Към мрежата на Университетската библиотека през 2011 г. се присъединяват ка-

¹⁶ Още през 1934 г. Ст. Аргиров със загриженост отбелязва, че книгохранилището на новопостроената библиотека е проектирано за 250 000 тома, без да се отчете фактът, че по това време библиотечният фонд наброява 180 000 тома.

тедрената библиотека „Библиотечно-информационни науки“ и специализираната библиотека за „Френска литература“¹⁷.

Най-мощните промени по отношение развитието на материалната база и технологичната инфраструктура на библиотеката се осъществяват от 2007 г. до 2013 г. След завършването на втория етап от ремонта на сградата на ул. „Московска“, след дълги митарства през 2010 г., библиотека „Журналистика“ е преместена в нови, оборудвани специално за нейните нужди помещения. Посрещнахме 120-ата годишнина от основаването на Университета с ремонт на сградата на Централната университетска библиотека и с цялостно преустройство на учебната библиотека в бл. 42 в Студентски град.

През 2010 г. Университетът започна реализацията на мащабен проект, съфинансиран от Европейския съюз чрез Европейския фонд за регионално развитие, съгласно схемата за безвъзмездна финансова помощ BG161PO001/1.1-07/2009 – „Подкрепа за осигуряване на подходяща и рентабилна инфраструктура на висшите училища в градските агломерации“ по Оперативна програма „Регионално развитие“ на МРРБ.

При старта на ремонтните работи в края на 2011 г. от книгохранилището на Централна библиотека и от библиотека „Филологии“ бяха изнесени 680 000 тома библиотечни материали, като пренасянето и подреждането на фонда беше осъществено от колегите, работещи в мрежата на Университетската библиотека (Централна университетска библиотека и нейните 26 филиала). През септември 2012 г. приключиха успешно строителните работи. Реализираният проект, на стойност 2 745 149 лв., включва преоборудване, модернизация и климатизиране на част от книгохранилището на Централната университетска библиотека и цялостна реконструкция и модернизация на библиотека „Филологии“. В началото на октомври 2012 г. започна обратният път на книгите и периодичните издания от мястото на временното им съхранение (култовия университетски ресторант „Яйцето“) към новите, модерни библиотечни пространства. Подреждането на библиотечните материали завърши в рекордно кратък срок, в рамките на пет месеца, без библиотеката да спира работа до 15 февруари 2013 г.

Преустроените читателски помещения в библиотека „Филологии“ бяха отворени за читатели за откриването на новата учебна година в Алма матер през 2012 г. Те се превърнаха освен в истинско образователно средище и в място за социални контакти. Обновената библиотека предлага на студентите и преподавателите от двата филологически факултета на СУ „Св. Климент Охридски“ – модерна визия и комфорт, климатизирани читални и книгохранилище, специализиран фонд от 250 000 библиотечни единици, читалня на две нива с 55 читателски места, от които 22 компютризирани, в т.ч. индивидуални работни места за докторанти и специализанти, и зала за семинарни упражнения, оборудвана с необходимата техника за обучението на студентите.

В Централната университетска библиотека беше изцяло реконструирана и климатизирана приземната част от книгохранилището с площ 1000 кв. м. От ита-

¹⁷ От 1990 г. до 2011 г. библиотеката е част от структурата на Факултета по класически и нови филологии.

лианската фирма Technagredi, която спечели обществената поръчка, бяха произведени, доставени и монтирани 83 бр. подвижни стелажи, тип Living space – общо 4237 л.м и около 1390 л.м стационарни стелажи, тип Archiva. Новият модерен облик на хранилището предоставя много добри условия за работа на колегите и оптимални условия за съхраняване на книжния фонд.

По проекта беше проектирана и монтирана към централното книгохранилище асансьорна уредба за транспортиране на книги и беше доставена изключително необходима за библиотеката техника – две машини за почистване на книги тип L'Auga, скенер Supra Scan 2, мултифункционално устройство Konica Minolta C220, сървър, персонални компютри (30 бр.) и др. Наред с модернизацията на двете библиотеки – „Филологии“ и Централна библиотека, през настоящата година продължи обновяването на филиалните библиотеки. Завърши преместването и организирането в нови помещения на библиотека „Физика“ и разширяването на „Юридическата библиотека“ с още една читалня, което ще увеличи двойно броя на читателските места – общо 85. Обновяването на двете библиотеки позволи да се премине към съвременна организация на фонда със значително увеличаване на свободния достъп.

Съвременното динамично развитие на университетите и конкурентната академична среда са основни фактори при реализирането и развитието на университетската инфраструктура. Стремекът е за предоставяне на все по-добри условия за подготовка на студентите чрез подобряване на материалната база и прилагането на съвременните технологии в помощ на образователния процес, и развитието на научноизследователските стратегии. Водещата роля при осъществяването на тези задачи от университетите се възлага на техните библиотеки. Днес Университетската библиотека е най-голямата научна библиотека в страната и предлага услуги, съчетаващи традициите и модерните технологии, които я утвърждават като съвременен библиотечно-информационен, културен и образователен център. Структурата на библиотеката днес обхваща 26 филиални библиотеки към отделните факултети и специалности на университета: библиотека „Археология“; библиотека „Библиотечно-информационни науки“; библиотека „Биология“; библиотека „География“; библиотека „Геология“; библиотека „Геохимия“; библиотека „Журналистика“; библиотека „Изтокознание“; библиотека „История“; библиотека „Класическа филология“; библиотека „Математика“; библиотека „Медицина“; библиотека „Начална и предучилищна педагогика“; библиотека „Нордика“; библиотека „Педагогика“; библиотека „Славяно-византийски проучвания“; библиотека „Социални науки“; библиотека „Стопански науки“; Учебна библиотека (Студентски град); библиотека „Теология“; библиотека „Физика“; библиотека „Филологии“; библиотека „Философия“; библиотека „Френска литература“; библиотека „Химия“; Юридическа библиотека.

Изграждането на новата визия на Университетската библиотека се осъществява в няколко посоки – реконструкция и модернизация на материалната база на библиотеката, усъвършенстване на структурата с оглед развитието на отделните научни области в университета, оптимизиране и модернизиране на технологичната инфраструктура на библиотеката с оглед на новите изисквания, наложени

от развитието на информационно-комуникационните технологии. През 2009 г. се осъществи преминаването към новата версия на интегрираната библиотечно-информационна система – ALEPH 500 (формат MARC 21), като последователно бяха конфигурирани и адаптирани модулите: „Обслужване“; „Комплектуване“; „Каталогизация“; „Периодика“ и „Междубиблиотечно заемане“. Във всички филиали на Университетската библиотека е активиран модул „Обслужване“, в който се осъществява централна и вторична регистрация, а в определени филиали („Химия“, „Математика“, „Стопански науки“ и Студентски град) се издават и читателски карти. Създават се нови читателски статуси и се води статистика на регистрираните читатели и на извършваните процеси – заемане, връщане, запазване и т.н. В библиотеката бяха внедрени и надграждащите софтуерни продукти – Metalib, SFX и Primo. През 2011 г. беше активиран модулът на ИБИС ALEPH 500 – Course Reading, който предоставя нови възможности за подпомагане електронното обучение на студентите чрез достъп до пълнотекстови ресурси. По проекта NALIS, осъществен с подкрепата на фондация „Америка за България“, се осъществява ретроконверсия на каталозите на Университетската библиотека, като крайната цел е с приключването на проекта до май 2014 г. всички каталози на библиотеката да бъдат в електронен формат. Университетската библиотека осигурява информационно-научните изследвания и учебната дейност на Университета. Наред с националния лиценз за абонамент на бази данни за информационните платформи: ELSEVIER – (Science Direct, Scopus, Embase); Tompson Reuters – (ISI Web of Knowledge) и ProQuest, от 2006 до 2011 г. библиотеката със средства от бюджета на СУ „Св. Климент Охридски“ осигурява за преподавателите и студентите абонамент на още 15 бази данни (Jstor; Kluwer Law; Emerald; Ebsco; MahSciNet; Chemical Society; Chemical Abstract Service; Oxford Premium Collection, Ebrary Brary Academic complete и др.). Днес библиотеката предоставя на потребителите си електронен достъп до около 164 550 заглавия периодика, е-книги, научни публикации, патенти и др., като основната част е достъпна в пълен текст.

Университетската библиотека „Св. Климент Охридски“ посреща своя 125-годишен юбилей с нова, модерна визия, отговаряща на нуждите на нейните многобройни читатели и на съвременните тенденции в развитието на библиотеките. Тя предоставя богат книжен фонд, включващ над 2 510 000 библиотечни единици, електронен каталог, съдържащ почти 1 000 000 библиографски записа, достъп до световните бази данни, дигитални колекции и 870 читателски места (от които 157 компютризирани). Така освен в място за четене и достъп до информация Университетската библиотека се превръща все повече и в предпочитано място за социални контакти, а неповторимата атмосфера на библиотеката, оценена по достойнство, ѝ отреди място в класацията на потребителите сред най-красивите библиотеки в света.

ХАРАКТЕРИСТИКА НА ВИДА „НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА“ И СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ В НЕГОВОТО РАЗВИТИЕ

АНЕТА ДОНЧЕВА

В края на XX век и началото на XXI век започват да се наблюдават сериозни изменения на традиционно съществуващите видове библиотеки. Появяват се нови видове, за които е спорно да бъдат отнесени към съществуващите вече библиотеки или такива, които обединяват характеристики на няколко вида. Основната причина за това е „смяна на парадигмата“ в глобален мащаб, породена от бързия напредък на информационните технологии и комуникации. Няма да сгрешим, ако кажем, че в момента се намираме на границата между старото и новото, между традиционното и нетрадиционното, между реалното и виртуалното. Доколко прескачаме границата и какви ще бъдат бъдещите библиотеки на този етап, е много трудно да се каже, тъй като всички процеси в библиотеките са в развитие и търпят еволюционни, в някои случаи дори революционни промени. Затова разглеждането на проблемите на библиотеките и техните видови особености продължава да бъде актуално. Въпросите за това как ще се развиват в бъдеще отделните видове библиотеки минават през разглеждането и анализа на промените и очертаване на трансформациите на видовете.

С термина „национална“ библиотека се обозначават широк кръг библиотеки, които се отличават една от друга с някои от функциите и дейностите си, но се обединяват от това, че всички изпълняват ролята на главна библиотека за своята страна.

Както става ясно от прегледа на много класификационни схеми за видовете библиотеки, националната библиотека се третира като самостоятелен вид библиотека. В рамките на тези схеми обаче тя може да бъде включена в групите на научните библиотеки, на универсалните библиотеки, на обществените библиотеки. Това зависи от целите на схемите. Схемите, които представят библиотеките в дадена страна, обикновено са съобразени с характерните особености в страната и ролята на националната библиотека.

Дейността на всеки вид библиотека е многостранна и разнопосочна и има много характеристики. Всички елементи на библиотеката са важни за нейното развитие и оказват влияние върху промените ѝ. Проучването на теорията и практиката на проблема за видовете и развитието на самите видове обаче показва, че се открояват няколко най-съществени и доказали се в практиката основни характеристики критерии, които влияят на развитието на самия вид. Като такива се определят:

- мисия на библиотеката, цели и задачи на библиотеката;
- колекции;
- услуги (достъп до услугите и ресурсите на библиотеката);

– организация, системи, кооперация.

Като *мисия на националната библиотека* трябва да бъдат определени онези ценности и достижения, които са важни за нацията и държавата. Те са свързани преди всичко с отговорността по историческата и културна идентичност. В центъра на визията за националната библиотека са нейните *основни задачи* – събиране, опазване, документиране, предоставяне, изследване.

Националните библиотеки имат специалната отговорност: *да събират и съхраняват екземпляри от публикациите на дадена страна и да функционират като депозитна библиотека.*

Националната библиотека изпълнява и следните основни функции или някои от тях:

- изготвя националната библиография;
- притежава и актуализира голяма и представителна колекция от чуждестранна литература, която съдържа документи за страната;
- действа като национален библиографско-информационен център;
- съставя сводни каталози;
- ръководи администрацията на други библиотеки и/или насърчава сътрудничеството;
- координира служба за научноизследователска и развойна дейност.

Голяма част от националните библиотеки са учредени през XIX в. в периода на утвърждаване на буржоазните държави в Европа и Америка, друга част – в процеса на възникване на нови самостоятелни държави в Африка и Азия през втората половина на XX в. Националната библиотека е продукт на формиращото се обществено самосъзнание, една от формите на консолидиране на националната култура. За разлика от всички останали видове библиотеки тя служи на потребностите на цялото общество. В някои държави исторически са налични повече от една национална библиотека.

В последно време, често в публикации, но най-вече в програмни документи и стратегии на отделните страни или на общностите на националните библиотеки, може да се проследи как те оценяват своите позиции и постижения, как се опитват да осмислят своята мисия и цели, как преформулират някои от задачите си и как поемат нови отговорности. Това става естествено в силно конкурентната среда на информационния пазар.

Днес основните задачи на всяка национална библиотека са свързани преди всичко с дейности, в които тя има натрупан опит, традиции и носи национална отговорност:

- предоставянето на бърза, всеобемна, многоезична информация и дългосрочен достъп до нейните колекции;
- създаването и участието в европейски и международни дигитални библиотеки;
- съхраняването на националното и световно културно наследство и знание;
- изследователска работа относно подобряване на услугите на потребителите;
- съхраняване на националното културно наследство и знание. Пропаганда на културното разнообразие и многоезичието като основни ценности на човешката култура;

– коопериране с библиотеки, други културни, образователни и информационни институции на национално и глобално равнище.

Видът национална библиотека в България е представен от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, която е и най-голямата библиотека на страната.

Още през първите години от съществуването си тя започва да изпълнява задачи, свързани със създаването и опазването на културно-историческите традиции, затова нейната мисия през годините е определяна като национална отговорност за събирането, опазването, предоставянето, документирането и изследването на българското книжовно наследство и на печатни и други произведения, издадени на територията на страната.

В новите условия на развитие и при настъпилите промени, естествено, разсъждавайки за мисията и задачите на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, се поставя въпросът: Кои ценности трябва да се запазят и към кои да се стремим? Библиотеката, като се базира на определени ценности и достижения, на целите си да помогне на държавата в нейното културно и образователно развитие, вижда бъдещата си работа в следните направления:

– осигуряване на един абсолютно свободен достъп до знанието; всички хора от целия свят могат да се докоснат до българските богатства и фондове и по този начин се стимулира общественото развитие и прогрес;

– отговорност към опазването на ценностите и знанието, с което се създава една основа за българската културна идентичност;

– подкрепа на образованието – това е принос към научноориентираното общество;

– въвеждане на иновациите – опазването на всичко, което има смисъл само когато се пренася знанието с помощта на новите технологии и новите иновации в науката.

Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ на практика покрива всички задачи, които изпълняват този вид библиотеки. Поради особеностите на устройството на библиотечното дело в страната тя изпълнява и редица други задачи. Те са се променяли във времето, но като задачи, които има библиотеката на този етап от своето развитие, можем да посочим тези, залегнали в Закона за обществените библиотеки, обнародван в „Държавен вестник“, бр. 42 от 5 юни 2009 г., чл. 12–18 и чл. 42.

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ изпълнява следните задачи:

Чл. 12. (1) Националната библиотека осъществява функциите по събиране, обработване, организиране, съхраняване и предоставяне за ползване на български и чужди граждани печатни и други произведения, издадени на територията на страната.

(2) Функциите по ал. 1 са основни за Националната библиотека.

Чл. 13. (1) Националната библиотека поддържа следните основни библиотечни колекции:

1. уникални колекции от български, славянски, ориенталски и други чуждоезични ръкописи, архивни документи, редки и ценни старопечатни книги;

2. колекции от специални издания (официални издания; картографски и графични издания, музикални издания и други);

3. колекция от печатни и други произведения на българската книжнина по реда на Закона за задължителното депозиране на печатни и други произведения (Архив на българската книга);

4. представителна колекция от чуждестранна литература във всички области на знанието;

5. колекция от публикации в чужбина на български език или свързани по съдържанието си с България, както и преводни издания на български автори, издадени в чужбина (Булгарика).

(2) За колекциите, които съдържат културни ценности, се прилагат изискванията на Закона за културното наследство.

Чл. 14. Националната библиотека осигурява достъп до:

1. библиотечните си колекции и бази данни на български и чуждестранни граждани, както и до библиотечните колекции и бази данни на други библиотеки чрез междубиблиотечно заемане на документи;

2. информация за библиотечния си фонд и за библиотечните фондове на други библиотеки в страната и в чужбина чрез поддържане и ползване на каталози и бази данни.

Чл. 15. (1) Националната библиотека създава Българска национална библиография, като:

1. изработва и предоставя за ползване на библиотеки, други институции и граждани в страната и в чужбина библиографските записи на задължителните екземпляри, депозиран по реда на Закона за задължителното депозиране на печатни и други произведения;

2. предоставя на Националния статистически институт статистическите данни за издателската продукция в страната;

3. сътрудничи на международни информационни издания и бази данни чрез предоставяне на библиографска информация.

(2) Националната библиотека публикува и разпространява националната библиография по ал. 1.

Чл. 16. (1) Националната библиотека извършва:

1. реставрация и консервация на български, славянски, ориенталски и други чуждоезични ръкописи, архивни документи, редки, ценни и старопечатни издания, които са културни ценности и национално богатство;

2. научни и научноприложни изследвания в областта на библиотекознанието, библиографознанието, книгознанието, архивистиката, реставрацията и консервацията на книжни материали и издава научна и научноприложна литература

(2) Дейностите по ал. 1, т. 1 се извършват при условията и по реда на Закона за културното наследство.

Чл. 17. Националната библиотека като национален представител на агенциите за присъждане на международни стандартни номера на книги, периодични издания и други видове документи определя международните стандартни номера за българските издания.

Чл. 18. Националната библиотека може да извършва и следните дейности:

1. координира развитието на автоматизираната библиотечно-информационна мрежа на обществените библиотеки;

2. предоставя консултантска и експертна помощ на библиотеки, други институции и граждани;

3. участва в международни организации и извършва международна дейност, свързана с библиотечното дело;

4. разработва и участва в национални и международни проекти и програми;

5. организира и провежда културни, образователни и информационни инициативи и прояви;

6. координира дейността по издирването и библиографирането на ръкописно-документалното наследство на територията на страната.

Освен посочените по-горе задачи в рамките на Националната мрежа на обществените библиотеки (Глава трета) на Националната библиотека са вменени и:

Чл. 42. (1) Националната библиотека изпълнява в Националната мрежа общонационални функции, свързани със събирането и съхраняването на националното книжовно и литературно културно наследство и достъпа до него, като:

1. създава, разпространява и предоставя библиографска информация от национално значение;

2. изпълнява функциите на централна лаборатория за реставрационни и консервационни дейности;

3. извършва експертна оценка и контрол върху консервационни проекти;

4. координира дейността на библиотеките за закрилата на наследството;

5. осигурява експертна и консултантска помощ по въпросите на закрилата на наследството;

6. изпълнява функциите на национален информационен център, като отговаря за изработването на сводни описи на ръкописното книжовно и литературно наследство и ретроспективната национална библиография.

(2) Националната библиотека е национален център на автоматизираната библиотечно-информационна мрежа на обществените библиотеки.

(3) Националната библиотека изпълнява функциите на национален център за отрасловата статистика за библиотеките в страната.

(4) Информацията, събрана в изпълнение на функциите по ал. 3, се предоставя на министъра на културата.

(5) Националната библиотека изпълнява функциите по ал. 1 в съответствие с изискванията на Закона за културното наследство.

Подробно задачите са разкрити и в Правилника за дейността на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. При изпълнението на посочените задачи библиотеката винаги ги коригира в зависимост от силните си и слаби страни, лидерските си позиции и възможностите за конкуренция на културния и информационен пазар.

У нас националната библиотека винаги е третирана като самостоятелен вид библиотека, независимо от това, че винаги е поставяна начело на схемите от видове библиотеки, обслужващи на териториален принцип, това са обществените библиотеки. Тази традиция е толкова силна, че и при изработването на съвършено новия закон за обществените библиотеки в България надделя мнението Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ да бъде част от него.

Настъпват сериозни промени в *колекциите* на националните библиотеки. В дигиталната епоха много от тези библиотеки играят изключително важна роля. Националните библиотеки на развитите икономически страни се превърнаха в ключов участник в разработването на решенията за справяне с предизвикателствата на глобалното общество. Причините за това се коренят във факта, че националната библиотека може да бъде както политически партньор, така и национален политически инструмент. Богатите държави са преценили, че националната библиотека може да бъде даже и доминиращо дигитално хранилище на културни продукти в страната при това при пълен държавен контрол.

Поради спецификата на колекциите на националните библиотеки (системата на задължителното депозиране; мащабност на колекциите, наличие на уникални за страната документи-ръкописи, архиви и др.) в настоящия момент на засилено използване на ИКТ, в политиката за развитие на колекциите на всички национални библиотеки се открояват няколко основни проблема.

Първият е свързан с дигитализацията на собствените колекции:

- дигитализирането на собствените колекции е приоритет;
- дигитализира се в големи мащаби книжовното културно наследство;
- постепенно дигитализиране на колекциите и адаптиране към прехода от печатни към електронни медии;
- преминаване към масова дигитализация, което изисква доста средства и затова се стимулира публично-частното партньорство;
- работата на дигиталната библиотека и достъпът до цифрово съдържание трябва да отговаря на правата и ограниченията, предвидени от законите, свързани с авторското право върху произведения на литературата, науката и изкуството и т.н., както и с актовете, свързани със законовото депозиране на общодостъпни документи.

Вторият е свързан с депозирането на електронните ресурси:

- изработване на законодателни и други нормативни актове, свързани с депозирането на електронните публикации;
- технологични решения за събиране, опазване и достъп;
- наличие на финансови ресурси и търсене на всякакви решения както и алтернативни източници за финансиране на този проблем;
- установяване на партньорства и общи модели с издателите.

Третият е свързан с предоставянето на колекциите в интернет пространство и достъпа до тях:

- правни проблеми, свързани с авторското право;
- разкриване на съдържанието: управление на съдържание и метаданни по ефективен, надежден, устойчив и отговорен начин; ефективна доставка на съдържание;
- технически и финансови проблеми, свързани с новите технологии и възможностите за достъп.

Четвъртият е свързан с дълготрайното съхраняване:

- спазване на политиката за съхраняване в националните библиотеки;
- технологични и финансови проблеми.

Първите големи дигитални библиотеки на националните библиотеки се създават от Библиотеката на Конгреса на САЩ (National Digital Library) в началото на 90-те години на миналия век. От 1995 г. Националната библиотека на Франция реализира мащабния проект Gallica. Днес няма национална библиотека без собствена дигитална библиотека. Като примери за добър подбор, обем, изключително ниво на оформяне и достъпност могат да бъдат дадени тези на Германия, Франция, Холандия, Нова Зеландия, Чехия, Полша и други. Много библиотеки са минали към масова дигитализация по пътя на публично-частното партньорство, като най-характерните примери са тези на Френската национална библиотека, на Норвежката националната библиотека, на Националната библиотека на Австрия и други.

При решаването на проблема за депозирането на електронните публикации проучването на работна група от специалисти от националните библиотеки на европейските страни показва, че за последните 5–10 години тези процеси основно се базират на проба и грешка при тестване на техническите аспекти на въпроса. Все пак е постигнат известен напредък и развитието в някои страни е голямо, в тези страни се е експериментирало повече и има по-голяма ангажираност на издателите, както и правителствена подкрепа.

В момента се разработват редица системи за достъп до колекциите, като се инвестира преди всичко в разкриването на съдържанието, така нареченият семантичен Web и облачните технологии.

Националните библиотеки са център за изграждане на мощни системи за дълготрайно архивиране и съхранение. Характерното тук е, че се наблюдава доста високо ниво на кооперация на институциите. Може да се каже, че най-голямата програма досега е на Конгресната библиотека на САЩ и се нарича NDIIPP (National Digital Information Infrastructure and Preservation Program). Конгресът на САЩ от 2000 г. влага 100 млн. долара за изграждането на тази информационна инфраструктура. Същността на програмата е да събира, запазва и предоставя дигитално съдържание – геопространствена информация, уебсайтове, аудио-визуални продукции, изображения и текст, и материали, свързани с критични въпроси на общественения ред. За тази дейност е изградена огромна мрежа от партньори от страната и света, само в САЩ са над 130 – федерални агенции, държавни и местни власти, академичните среди, професионални и неправителствени организации

и търговски дружества. Разработва се техническата инфраструктура от инструменти и услуги.

Колекциите на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ са над 8 милиона единици. Те са част от културната и научна инфраструктура на държавата. Чрез развитието им ще могат да бъдат осигурени функциите по опазването на книжовното културно ядро и развитието на научните изследвания. Започната е широка програма за дигитализиране в големи мащаби на книжовното културно наследство. Дигитализацията на ценни документи от колекциите на Националната библиотека започва през 2006 г., а през есента на 2007 г. тези дигитални изображения стават достъпни за ползване чрез електронната страница на библиотеката. До началото на 2013 г. са сканирани и са включени в Дигиталната библиотека общо около 290 000 файла – ръкописи, старопечатни книги, непубликувани документи от БИА и Ориенталския отдел, портрети и снимки, графични и картографски издания, български вестници и списания от периода 1844–1944 г. – изображения и техните систематизирани описания. Електронният архив е организиран за търсене чрез специализирана система DocuWare. Дигиталните копия се предоставят за ползване на свободен достъп.

Много проблемен е въпросът за депозирането на електронните публикации и тяхното съхраняване и предоставяне в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Библиотеката се опитва да го решава с концепции и търсене на партньори. Реални резултати няма.

Широко обсъждане през последните години започна по проблемите за разкриването на съдържанието – управление на метаданните; съдържателното разкриване на документите, възможностите за семантично разкриване. Българската национална библиотека е наясно, че трябва да се предприемат мерки, които се развиват в европейските страни в подкрепа на инициативи за нови креативни и иновационни приложения. За съжаление слабите инвестиции в библиотечния сектор спъват това технологично развитие.

Националните библиотеки променят и отношението си към предоставянето на услуги като:

- фокусът е насочен върху нуждите на потребителите;
- предоставяне на нови и подобрени услуги на различни заинтересовани страни, предназначени да служат на всички групи потребители: студенти, изследователи, цялото население; улесняване на обучението и научните изследвания.

Всяка национална библиотека разработва своя система в режим онлайн за информация за своите фондове, всяка библиотека избира в зависимост от възможностите си видовете услуги.

Националните библиотеки осигуряват достъпа до собствените си ресурси и до външни ресурси. Те са създали най-големите национални каталози, поради факта, че регистрират националната книжна и некнижна продукция. Само в рамките на 48 европейски национални библиотеки са създадени над 100 милиона библиографски записи, които се достъпни on-line, впоследствие и с достъп чрез Европейската библиотека.

Типично за националните библиотеки е, че те подържат референтни екипи, които освен че извършват услуги, създават електронни пътеводители и библиографии, правят и проучвания за начините, по които могат да се използват онлайн инструментите за насърчаване и подобряване на услугите.

Почти всички национални библиотеки подържат услуги, свързани с виртуални справочни бюра, подържат услугата „*Попитай библиотекаря*“, извършват електронна доставка на документи.

В рамките на европейските национални библиотеки достъп до кооперираните информационни служби има чрез портала *Габриел*, в който участват 38 национални библиотеки в Европа.

Услугите в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ също са променени през последните години. Те са насочени към осигуряване на пълно, качествено, бързо и диференцирано удовлетворяване на информационните потребности на потребителите, съобразно с техния профил. В отчетите на библиотеката може да се проследи, че за последните няколко години в библиотеката са затвърдени тенденциите от предходните години – нарастване броят на дистанционните потребители и нарастване на техните изискванията към вида, съдържанието и формата на предоставяне на заявените услуги. Затова се развива информационното обслужване в електронна среда, като естествено продължава и традиционното. Основните инструменти за обслужването в електронна среда са: получаване на заявки за продукти и услуги и предоставянето им чрез електронна поща; обслужване с подбрани колекции от интернет справочни ресурси; използване на всички информационни ресурси на библиотеката – локални и отдалечени.

Чрез проекта „Виртуална библиотека – България“ Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ започна изграждане на Единна национална библиотечно-информационна система за библиотеките в страната и изграждане на Национален своден каталог на българската книжна продукция. Практически с реализирането на този проект, независимо че е твърде късно, започна преодоляването на значителното изоставане в технологичното обновление и създаването на интегрирани библиотечни системи в българските библиотеки; с възможностите за планиране и координиране на дейностите по свързване на библиотеките в компютърна мрежа; с поддържане на общ компютърен и комуникационен капацитет за функционирането на системата в страната; с възможностите за управление на споделените библиографски бази от данни COBIB; с професионалната помощ на библиотеките при набавяне, инсталиране и поддържане на компютърното оборудване; с обучението и професионалното съдействие за библиотеките и останалите потребители на програмното осигуряване и услугите на COBISS и много други.

Електронният каталог COBISS/OPAC съдържа най-пълната база данни от библиографски описания на българската издателска продукция – над 800 000 записа; библиографски записи на следните видове документи: монографични публикации: книги, дисертации, картографски и графични документи, видеозаписи и ноти; български документи – от 1876 до днес; документи на други езици, постъпили в библиотеката от 1992 г. до днес; периодични издания – български вестни-

ци, списания и бюлетини от 1844 г. до днес; чуждестранни вестници, списания и бюлетини от 1992 г. до днес; статии от вестници и списания от 1992 г. до днес.

В каталога се осъществяват над 960 000 търсения средно за една година и броят на показваните записи е над 1 млн. единици.

Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ осигурява ежегодно достъп и до външни ресурси: до научна информация в бази данни, голяма част от които пълнотекстови, до съдържанието на няколко авторитетни електронни справочни издания, **притежава национални лицензи за достъп до научна информация, осигурени от Министерството на образованието и науката.** Библиотеката предлага полезните адреси в интернет на ресурси на свободен достъп, като подборът и структурирането им са направени въз основа на тяхната оценка и класификация в специализирани научни издания. Включените ресурси са с международен обхват.

Организацията на работата на националните библиотеки цели избор на един ефективен национален модел за дигитализация в национален мащаб, създаване на партньорски споразумения с библиотеки и редица други институции.

Националните библиотеки се опитват да се приспособят, като максимално използват огромните си ресурси и новите технологични възможности. Много национални библиотеки преосмислят приоритетите си, за да са конкурентни на информационния пазар и да са ефективни в дейността си по обслужване на информационните потребности на обществото.

Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ прави опити да подобри организацията на своята работа, като организира работата на един съвременен дигитален център. Работата на библиотеката по координиране на дейностите по дигитализация на българското културно наследство е и партньорска, участие в проекти по опазването, участие в работни групи и коопериране с други библиотеки и заинтересовани институции. Центърът е място за обучение и на студенти, които изучават дисциплини, свързани с дигитализацията като форма за опазване и широк достъп до книжовното културно наследство

Изявен проблем в организацията на Националната библиотека е и бъдещото интегриране на всички ресурси – каталогизационни, дигитални и други, с цел единен достъп.

Осигуряването на достъп до ресурсите на Националната библиотека се осъществява и чрез сътрудничество на национално и международно равнище, напр. участие в български и международни портали – *Европейската библиотека и Европеана, Световната дигитална библиотека, Своден каталог на НАБИС и други.*

Има и една важна особеност на националните библиотеки – тяхната *ведомствена принадлежност*. Най-кратката характеристика, която може да бъде дадена на национална библиотека, е, че дейността на тази институция е подчинена на интересите на обществото, изпълнява държавни задачи и административно е подчинена на държавата.

Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ е единствената библиотека в България, която е със статут на държавен културен институт и това определено влияе върху особеностите на развитието на вида.

Обзорната характеристика на вида национална библиотека безспорно показва, че националните библиотеки се намират под влияние на нови икономически и технологически ситуации. Ръстът на въвеждането на информационните технологии в тях е голям, даже в рамките на Европейската мрежа вече са стандартизирани редица дейности и процеси. Създадена е мрежа за опазване и консервация на важни колекции в Европа.

Изводи

Националните библиотеки преосмислят своите приоритети, своята дейност, своето поведение в конкурентната среда на информационния пазар. Въпросите за това между кои от тези задачи и как може да бъде поставен мост към функционирането в бъдеще, кое трябва да бъде доразвито, кое да се развие в нов план и нови насоки се разработват във визиите и стратегиите за развитието на този вид библиотеки почти във всички страни. На този етап видът запазва своите позиции:

- Задачите и функциите на националните библиотеки навсякъде включват: събирането чрез задължителното депозиране на националната печатна и друга продукция (и двете версии – печатни и електронни) и нейното каталогизиране и съхранение; действат като национални библиографско-информационни центрове; съхраняват и популяризират националното културно наследство; придобиват най-малко една представителна колекция от чужди издания; насърчават националната културна политика и други.

- Голяма част от задачите на този вид библиотеки продължават да бъдат свързани с националните правителства, може да се занимават с разработването на национални информационни политики, може да служат като проводник за мненията на други сектори на професията. Националните библиотеки често служат като национален форум за международни програми и проекти.

- Наблюдава се развитие на тенденцията националните библиотеки като големи библиотеки, притежаващи огромни богатства в своите фондове, да могат да предоставят изключително богато многообразно съдържание както в реална, така и във виртуална и дигитална среда на големи масиви и да са място на сбор на електронни документи.

- Като никоя друга институция в държавата националните библиотеки са идеалното място за всеобхватно събиране на информация, за нейното съхранение и за лесния достъп до нея на основата на големината си, дългата си история, богатите си фондове, опит в предоставянето на информация и традиционни услуги. Те също така служат пряко на информационните нужди на законодателната власт.

- Националните библиотеки създават необходимите условия за свободен и безпрепятствен достъп до информация и документация. Стремешът е този достъп до информация да бъде, доколкото е възможно, пълно, ясно организиран, бърз и надежден.

- Националните библиотеки разработват нови модели на сътрудничество, за да разделят работните задачи и да споделят ресурси. Те действат като фокус в рамките на мрежа за сътрудничество. Приоритетите тук са съхраняване на национал-

ното културно наследство и знание. Пропагандата на културното разнообразие и многоезичието са основни ценности на европейската култура.

– Националните библиотеки се кооперират с библиотеки, с други културни, образователни и информационни институции на национално, европейско и глобално равнище. Опитът ясно показва, че европейските национални библиотеки, например, са особено подходящи, за да се благоприятства културното и научното разбирателство. Те представляват европейското наследство с дълбоки исторически измерения в концентриран вид. Наред с политическата и културната значимост на националните библиотеки е налице ефективна организация на услуги в рамките на информацията, изследванията и преподаването, както и образованието.

– Тенденциите в развитието на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ не се отличават от специфичните за вида.

През последните години продължава активното обсъждане на перспективите, които имат националните библиотеки в XXI в. На този етап има редица изменения в работата на вида, но може да се каже, че съществено изменение на вида все още не се наблюдава. Технологичните промени, които са довели до изменения на задачите, промени в състава на колекциите, появата на нови и усъвършенстването на стари услуги, както и редица организационни и координационни проблеми, позволяват видът да съществува в една хибридна среда.

Литература

- Гай**, Фред. Развитие электронных библиотек. опыт некоторых национальных библиотек Северной Америки, Австралии, Азии и Европы [онлайн]. [прегледан 20.02.2014]. <http://www.elbib.ru/index.phtml?page=elbib/rus/journal/2000/part3/guy>
- Angelaki**, Georgia. Digital Legal Deposit in the EU member states an Overview of Regulatory and Implementation Status [онлайн]. Background Report in connection with the Communication on Digital Libraries. 2006. [прегледан 20.02.2014]. <http://www.cenl.net/docs/Digital%20Legal%20Deposit%20in%20the%20EU%20member%20states.pdf>
- CENL** Annual Report 2010-2011 [онлайн]. [прегледан 20.02.2014]. http://www.cenl.org/docs/4_CENL_Annual_Report_2010-11.pdf
- ISO 2789:2006**. Информация и документация. Международна библиотечна статистика.
- Takle**, M. The Norwegian National Digital Library. – В: *Ariadne* [онлайн]. Issue 60, 30. July. 2009. [прегледан 20.02.2014]. <http://www.ariadne.ac.uk/issue60/takle>

ЕЛЕКТРОННИТЕ РЕСУРСИ И ОПАЗВАНЕТО НА ПИСМЕНОТО НАСЛЕДСТВО НА СВЕТА И БЪЛГАРИЯ

РОСЕН СТЕФАНОВ

Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – пазител на писменото културно наследство на България

От своето създаване през 1878 г. до днешен ден основната задача и отговорност на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) винаги е била опазването на писменото културно наследство на българския народ. Физическата манифестация на това наследство може да има множество форми: книги, издания от периодичния печат, аудио-визуални произведения и т.н. Това, което обединява всички тях, независимо от формата, е, че те съдържат културно и научно значима информация, която спомага за изграждането на националната идентичност на България. Нещо повече, библиотеката се задължава да използва тези ресурси за изграждането на Националната библиография и нейните серии. На последно, но не по значение, място стои и предоставянето на достъп до съдържанието на тези ресурси на потребителите на НБКМ. Всички тези задачи и отговорности са покрити в „Закона за обществените библиотеки“. Съответно може да направим заключението, че НБКМ има законодателно задължение да изпълнява своята роля в опазването на писменото културно наследство на България. Библиотеката е способна да изпълнява това свое основно задължение благодарение на „Закона за задължителния депозит на печатни и други произведения“. Първият закон влиза в сила през 1897 г.: „Закон за печатни произведения в народните библиотеки“. Оттогава насам претърпява множество промени в своето съдържание, които отразяват развитието на българския книжен пазар и цялостната културна и политическа ситуация в България: нови типове документи биват добавяни, броят на екземплярите, които издателите трябва да депозират, се променя, бива променян списъкът на депозитните институции (в който НБКМ е константа) и т.н. Тези тенденции показват, че българската библиотечна общност не е спяла за промени и че дефиницията, стояща зад термина „писмено културно наследство“, не е изсечена в камък. Последната такава промяна, онази която ни довежда до същинската тема на статията, се извършва през 2009 г., когато благодарение на проект, целящ обновяването на българското библиотечно законодателство. Добавен е нов обект към изброените в закона – електронни ресурси (авторът на тази статия е на мнение, че поради своята често мултимедийна природа, терминът *документ* може би не е толкова подходящ за описанието на тези материали). Дефиницията на тези *e-ресурси* е дадена в точка 5 на член 3, където те биват определени като „произведения в дигитална форма, публикувани в електронни комуникационни мрежи, предназначени за четене или възприемане по други начини, разпространявани за

обществено ползване от български физически или юридически лица“ (вж. „Държавен вестник“, 2010). Нещо повече, тези промени в депозитното законодателство включват и още няколко други точки, свързани с е-ресурси. Но преди да стигнем до там, бих искал първо да отделим внимание на това, което стои зад горната дефиниция: какво означават всъщност е-ресурсите и защо имат толкова голямо значение за опазването на писменото културното наследство не само на България, но и на целия свят.

Е-ресурси: какво, защо и как?

През последните няколко десетилетия появата на новите информационни технологии, сред които основна е Мрежата, предоставят възможността за широко и свободно споделяне на информация: била тя от научно, културно или друго естество. Нещо повече, навлизането на тази *дигитална ера* позволява създаването на *документи*, които интегрират в себе си множество различни елементи, различаващи се от традиционните си печатни събратя, които са ограничени до текст и статични изображения. Електронният ресурс може да включва в себе си аспекти, като интерактивни, видео- и аудиоизображения, които да допълват информацията, предоставена от текста. Но каква всъщност е дефиницията на тези дигитални документи.

Най-общо те могат да бъдат разделени на два типа:

1. Традиционни електронни ресурси.

Това определение включва в себе си всички типове е-публикации: е-книги, е-списания, е-вестници и т.н. С други думи това са дигиталните еквиваленти на добре познатите ни печатни издания. Основните елементи, които отличават тези е-публикации от традиционните им събратя, са именно възможността за интегриране на мултимедийни елементи, както и каналът за тяхното разпространение и публикуване: Мрежата. Тези публикации могат да бъдат както платени, така и на свободен достъп. Нещо повече, поради тяхната прилика с печатни документи, тези е-публикации споделят повечето елементи, използвани за библиографското им описание: автор(и), заглавие, ISBN/ISSN номер и т.н. В действителност тяхната библиографска обработка не би трябвало да представлява прекалено голямо предизвикателство за НБКМ.

2. Нетрадиционни електронни ресурси.

Освен е-публикациите, споменати горе, Мрежата също така съдържа в себе си огромно количество ресурси, които не минават през традиционно приетите канали за разпространение, характерни за книжовния сектор. Това са т.нар. *digitally native* ресурси: уебстраници и уебсайтове. За разлика от е-публикациите, които са подвластни на издателски стандарти, създателите на тези уебресурси не са задължени да включват в тях вече споменатите идентификационни характеристики. Това се дължи на децентрализираната структура на Мрежата, което води до липсата на универсално приети и прилагани стандарти. Въпреки това някои от тези ресурси съдържат в себе си метаданни, които могат да се използват за тяхната библиографска обработка. Тези метаданни включват в себе си информация за конкретния документ: създател(и), дата на създаване/ревизия и т.н. С други думи

те са повече или по-малко дигитален еквивалент на традиционно възприетите от библиотеките библиографски елементи. Трябва да споменем, че Мрежата няма централизирана структура с универсално приети стандарти. Съответно създателят на уебсайт не е задължен да включва в него метаданни (и ако включва такива: кои точно). В това направление в последните години се прави опит за напредък с проекти като Dublin Core, но въпреки това, поне на този етап библиографската обработка на е-ресурси, произлизащи от уебсайтове и уебстраници, може да се окаже проблематична.

След като вече разгледахме характеристиките на двата различни типа е-ресурси, време е да обсъдим и тяхната културна стойност. Е-публикациите, поради тяхната прилика с традиционните печатни издания, могат да бъдат приети като обекти, сред които може да има заглавия, съдържащи културно и научно значима информация.

Но как стоят нещата с уебресурсите?

Това, което трябва да се има предвид, когато се обсъждат не само тези ресурси, но и Мрежата като цяло, е, че един уебсайт често е дело на частен индивид и може да бъде създаден за съвсем скромни и лични причини. Пример за това е широко разпространеният феномен на блогинга. Такива ресурси най-често се използват, за да може създателят им да споделя личните си мнения по разнородни теми. Също така трябва да се има предвид, че голяма част от информацията в Мрежата може да бъде определена като т.нар. *бял шум*, т.е. може да съдържа множество дублираща се и некачествена информация. Съответно съдържанието на тези е-ресурси едва ли би представлявало интерес за културна институция като НБКМ. Нещо повече, проектът WebArchiv на Чешката национална библиотека също споменава списък с типове уебресурси, които не подлежат на включване в националния електронен архив. Сред тях са: компютърни игри, лични блогове, интернет ресурси (е-ресурси, предназначени за използване в рамките на дадена общност) и др. По-детайлна информация за списъка на нерелевантни е-ресурси може да се намери на уебсайта на проекта WebArchiv (виж ползваната литература по-долу) и в статията на Антоанета Тотоманова и Радослава Стефанова „Мрежовите ресурси и предизвикателствата пред националната библиография и българските библиотеки“. Трябва да се има предвид, че както споменават двете авторки, Мрежата може също така да съдържа голямо количество ресурси, които притежават голяма културна ценност. Да вземем например един уебсайт, предоставящ ценна информация за даден период от българската история. Нещо повече, тези ресурси често не притежават аналогова печатна версия.

В допълнение към споменатото по-горе, трябва да се знае, че средният живот на един е-ресурс е изключително кратък: около 75 дни (Л. Бриндли, 2012). Във връзка с това твърдение би било уместно да споменем и проучването (М. Бхат (2009), в което авторът преглежда 5 научни списания и включените в тях статии за период от 10 години. В заключението си М. Бхат споменава, че приблизително 1/3 от всички цитирани електронни материали в тези списания вече не са достъпни на предоставените в статиите URL адреси. Затова може да твърдим, че ако Мрежата не бъде прегледана за е-ресурси, съдържащи ценна информация, то тогава

се рискува част от българското писмено културно наследство да бъде погълнато от онова, което Л. Бриндли нарича „дигитална черна дупка“, и да бъде загубено завинаги.

При положение, че тези е-ресурси наистина са част от българското писмено културно наследство, следващият въпрос, който възниква, е: „Как тези ресурси могат да бъдат събирани?“. Естественият отговор е, че може да се постигне чрез законовия депозит на екземпляри на тези е-ресурси от техните издатели/създатели. Това решение наистина е валидно за е-книги и други типове е-публикации, защото те споделят много характеристики със своите традиционни събратя. Съответно, като изключим нуждата за покриване на необходимите технологични предпоставки (методите, чрез които издателите могат да депозират тези екземпляри по електронен път), тяхното събиране чрез е-депозит би било напълно постижимо.

По-различно стои въпросът с е-ресурси като уебсайтове. За събирането на тези ресурси, а те, както вече споменахме, се отличават от своите, по-традиционно оформени събратя, може да се прилагат методите на т.нар. *уебхарвестинг*. Този процес може да бъде разделен на следните видове:

– автоматичен уебхарвестинг – целта на този метод на уебархивиране е събирането на релевантни материали от локалния интернет домейн на дадената държава (в случая на България това е домейнът .bg), както и допълнителни ресурси, съдържащи културно значима информация (за дадената държава/регион) от общи домейни като .com, .edu, .org и др. Поради големия обем на информацията в един такъв домейн се използват автоматизирани програми, наричани *роботи* или *web crawler-u*. Тези софтуерни приложения преглеждат на порции Мрежата в търсене на релевантни е-ресурси на основата на предварително зададени критерии (вж. по-долу). Примери за такива програми са роботите Heritrix и HTTrack. Този вид уебхарвестинг може да се използва за създаването на големи по обем е-архиви. Предимствата на метода са: позволява архивирането на огромни количества ресурси; от двата типа уебхарвестинг той е най-евтиният (поради автоматизираната си природа не изисква наемането на голям екип от специалисти). Въпреки предимствата си той има и недостатъци. Основният от тях е неспособността, поради големия обем на събрани е-ресурси, да се гарантира качеството на съдържанието на всеки от тях. В допълнение на изложения факт съществува и опасността, че част от е-ресурсите, събрани от робота, могат да съдържат дублираща се информация. Въпреки това автоматичният уебхарвестинг продължава да бъде единственият надежден метод за създаването на големи дигитални архиви, обхващащи националните домейни.

– селективен или тематичен уебхарвестинг – като коренна противоположност на предишния метод, той се извършва ръчно от информационни и библиотечни специалисти, които претърсват Мрежата за ценни е-ресурси. Селективната му природа е базирана на това, че се основава на крайно специфични критерии за избор на релевантни ресурси: конкретни полета на знанието (например търсене само на ресурси, свързани с ренесансова архитектура) или събития (създаване на колекция от е-ресурси, свързани с Олимпиадата в Лондон). Основното предимство на този подход е, че с негова помощ може да се създава крайно специализиран

на колекция от е-ресурси. Нещо повече, тъй като този вид харвестинг се извършва от информационни специалисти, това гарантира високото качество на събраните материали, както и ниската опасност от дублиране на съдържание и информация. Основният недостатък е неговата висока стойност от гледна точка на човешки ресурси и време (защото всеки един индивидуален ресурс трябва да бъде открит, оценен и добавен в електронния архив). Друг недостатък е ограниченият обем от е-ресурси, които могат да се обработват чрез него. Селективният или тематичен уебхарвестинг е отличен подход за създаването на малки, но крайно специализирани и ценни дигитални колекции.

Според казаното дотук, тези два подхода към уебхарвестинга имат своите предимства и недостатъци. Затова редица инициативи, които целят съхранението на дигиталното културно наследство, често използват комбинация от двата метода. Подобни инициативи могат да бъдат национални или международни. Националните най-често се осъществяват от националните библиотеки и целят създаването на архив на дигиталното културно наследство на тяхната държава. Примери за такива инициативи са вече споменатият проект WebArchiv и програмата PANDORA на Австралийската национална библиотека. PANDORA е особено интересна инициатива. За нея ще стане дума малко по-късно. Международните инициативи могат да бъдат дело на неправителствени организации, като тяхната задача е съхранението на общото световно културно наследство в Мрежата. Примери за такива организации са Internet Archive и Internet Memory Foundation. Повече информация за тези, както и за други национални и международни инициативи по съхранението на е-ресурси, могат да бъдат намерена в статията на Антоанета Тотоманова и Радослава Стефанова „Библиотеките, националната библиография и мрежовите ресурси: предизвикателства, проблеми и практики“.

Основни предизвикателства пред архивирането на е-ресурси

Съхранението на е-ресурси и създаването на достъпни дигитални архиви не е дейност, която да е без своите предизвикателства. В статията на Майк Кастелек „Практическите ограничения на мащаба на дигиталното съхраняване“ (2012) е представен модел от ограничения относно проблемите/предизвикателствата, които стоят пред всяка инициатива или организация при съхранението на дигитални ресурси. Първото и най-очевидно ограничение е свързано с технологията. Във връзка със съхранението на е-ресурси основните технологични проблеми корелират с поддръжката на един вече създаден архив: загуба на данни и излизането от употреба на технологии. Първият проблем е свързан с частичната или пълна повреда на файловете, съдържащи съхраняваната в архива информация, вследствие на което тя става частично или напълно недостъпна за потребителя. Причината за подобна загуба на данни може да се търси в естественото износване на информационния носител (сървър, DVD, flash drive и др.). Електронните носители, подобно на хартията, също имат специфичен темп на износване, който с времето може да доведе до тяхната повреда. Освен този естествен процес, загубата на данни може да се дължи и на други фактори: човешка грешка (изтриването на информация по погрешка), природни стихии (пожар, земетресение и други инциденти, които

могат да повредят съдържащата информация техника), софтуерен бъг или вирус. Загубата на данни може да се избегне чрез създаването на допълнителни копия на даден е-ресурс и тяхното съхраняване върху различни носители. Този проблем обаче, както Кастелек отбелязва, е изцяло свързан с физическото износване на електронния носител. Всеки дигитален ресурс е в своята основа поредица от нули и единици (двоичен код). За да може той да бъде използван от своите потребители, трябва да са налице нужните средства: хардуер (компютър) и софтуер (приложение, което може да анализира кода и да го представи по разбираем за потребителя начин). Проблемът тук е свързан с бързите темпове на развитие на информационните технологии. Това води със себе си до излизането от употреба както на хардуер, така и на софтуер. Съвсем възможно е една институция като НБКМ, ако се заеме със съхранението на дигиталното културно наследство на България, да се сблъска със ситуация, в която библиотеката и нейните потребители вече да нямат достъп до създадения дигитален архив.

В международен план са приети два подхода за решаване на този проблем:

- *миграция*/нормализация – прехвърлянето на информация от един остарял формат към по нов такъв;
- *емулация* – създаването на електронна среда, която симулира условията, необходими за работата по стари формати.

Вторият основен проблем, разгледан от Кастелек, е свързан с достъпа до е-ресурси. В този случай думата *достъп* има две значения. На първо място, институцията, занимаваща се със съхранението на дигиталното културно наследство на своята държава/света, трябва да има възможност за достъп до представляващи интерес е-ресурси. Съществуват множество причини, поради които една институция може да има проблеми с достъпа до дадени материали. Възможно е роботът, зает с уебхарвестинг, да е неспособен да архивира ресурси, намиращи се на уебсайт, защитен от парола. Тази т.нар. *дълбока мрежа*, както Кастелек споменава, е значително по-голяма от свободно достъпната част на интернет. Действително, част от тази недостъпна информация не е релевантна за целите на културна институция като НБКМ: интернет ресурси, блогове и т.н. Въпреки това, тази част на Мрежата може също така да съдържа голямо количество ценни е-ресурси. Друг проблем, свързан с достъпа, е вече споменатият кратък живот на материалите, намиращи се в Мрежата. Дори ако един е-ресурс е дълготраен, трябва да се има предвид, че той няма да съществува в една и съща форма завинаги. Една от основните характеристики на Мрежата е нейната динамичност. Потенциално релевантни материали могат да бъдат обект на постоянни и не винаги предварително разгласявани промени и ревизии. Вследствие на това културните институции, целящи съхранението на културно значими е-ресурси, не могат да архивират всяка появяваща се версия на даден материал. Те трябва да разчитат на обновяването на архива на дадени интервали (свалянето на нова версия на е-ресурс, например на всеки 3 месеца). Естествено, създаването на електронен архив не е самоцел, вследствие на това трябва да бъде подсигурен достъп на потребителите до архивираните е-ресурси. Разбира се, достъпът до информацията

трябва да бъде регулиран така, че само регистрирани потребители на отговорната институция да имат достъп, което води до следващото предизвикателство.

Третият проблем, стоящ пред една институция, която иска да създава електронен архив, бил той с местен, национален или международен обхват на ресурси, е свързан със законодателството. Създателите на е-ресурси, подобно на авторите на традиционни документи, имат авторско право върху своята интелектуална собственост. Вследствие на това, за да може една такава архивна дисциплина да функционира реалистично, трябва да съществуват нужните законодателни условия, които да определят правата и задълженията на предоставящата достъп институция, нейните потребители и на авторите/създателите/издателите. В това отношение трябва да се спомене, че българските закони за авторското право и депозита предоставят известна законодателна рамка. „Законът за авторското право и сродните му права“ предоставя на библиотеките специални права относно използването и копирането на части от намиращите се във фонда им ресурси. Нещо повече, „Законът за задължителното депозиране на печатни и други произведения“ също така определя режима за достъп до е-ресурси. Според член 16 от този закон, използването на е-ресурси може да „се извършва от едно работно място, извън локалната мрежа на институцията или в мрежа с ограничен брой възможности за едновременно ползване“ („Държавен вестник“, 2010). По този начин се постига баланс между предоставянето достъп на потребителите и уважаването на авторските права на депозираните/харвествани материали.

Последното, вероятно най-сериозното предизвикателство е свързано с финансирането. В своята статия Кастелек твърди, че „всяка [инициатива, свързана с] дигитално съхранение изисква целево финансиране за неопределен период от време“. Това е логично, защото културна институция, като НБКМ, има законодателното задължение да съхранява писменото културно наследство на своята държава или регион за всички времена. Това не е процес, който може да бъде спрял произволно. Съответно финансовият аспект на създаването на електронен архив на дигиталното културно наследство трябва да бъде много добре обмислен. Това включва осигуряването на финансови средства както за базовите елементи, нужни за поставянето на начало на такъв проект (осигуряване на необходимата техника, специалисти и софтуер), така и за неговата продължаваща поддръжка (заплати на специалисти, плащане на такси за интернет връзка, електричество, охлаждане на сървърите, предвиждане на разходи за поддръжка и ремонт на техниката и т.н.).

Всички по-горе посочени предизвикателства (и способността на културните институции да се справят с тях) определят мащаба на всяка потенциална инициатива, целяща опазването на дигиталното културно наследство: било то на местно, национално или международно равнище.

Дигиталното културно наследство и българските библиотеки

Бих искал да уточня, че не се смятам за авторитет в полето на дигиталното опазване на писменото културно наследство. Следващите няколко точки целят да представят моите виждания по въпроса как този процес би могъл да започне своето развитие у нас. Както вече бе споменато, българският закон за депозита

предоставя нужната законодателна основа за създаването на дигитален архив на българската култура. Това дава на нашата Национална библиотека известно предимство пред други подобни национални инициативи.

Австралия например няма такава универсално възприета законодателна рамка. При реализацията на проекта PANDORA Австралийската национална библиотека заедно със своите партньори (за това малко по-късно), трябва да разчита най-вече на подписването на индивидуални договори с издателите/създателите на релевантните е-ресурси. В същото време проектът успява да реализира своите задачи. Ето къде, за нещастие, ние изоставаме, защото създаването на архив на дигиталното културно наследство на България тепърва предстои. На този етап ние разполагаме само със законодателна рамка.

Ето защо трябва да си зададем въпроса: Какво тогава спира практическата реализация на тази дейност?

Както вече споменахме, създаването на такъв архив поражда известни предизвикателства. Въпреки че в нашата държава въпросът, свързан със законодателството, е до известна степен решен, все още остават проблемите с предоставянето на нужните ресурси. За да може една национална културна институция като НБКМ да извършва тази дейност, тя трябва да има достъп до необходимите технологични, човешки и финансови ресурси. За решение на тези проблеми би могло НБКМ да се кооперира с други културни институции за създаването на съвместен архив на българското дигитално наследство.

Проектът PANDORA се разработва от Националната библиотека на Австралия с помощта на няколко регионални и специализирани библиотеки. Тези организации си разделят отговорностите по архивирането на е-ресурси. Националната библиотека архивира ресурси с общо национално значение, регионалните библиотеки събират материали за своите части от страната, а специализираните библиотеки архивират ресурси, насочени към тяхната основна област на интерес. В допълнение трябва да се вземат предвид и потенциални логистични и методологични проблеми. Как например може да се реши въпросът с включването на тези е-ресурси в Националната библиография? Първият тип е-ресурси (е-публикации) биха били относително лесни за интегриране в съществуващата структура на Националната библиография. Е-книги могат да бъдат включени в Серия 1, а е-периодиката може да бъде сложена в Серия 4. Но къде може да включим вторият тип е-ресурси (уебресурсите)? На пръв поглед тяхната интеграция в съществуващите серии на Националната библиография изглежда неосъществима. Дали трябва да бъде добавена нова серия на Националната библиография? Или да бъде направена съществена промяна в някоя от вече съществуващите серии? Също така трябва да се обмисли добре как може да бъдат отразени динамичните промени, на които са податливи тези е-ресурси. Дали да бъде правен само един запис за всеки ресурс? Или ако се прави периодично отразяване на промените в Националната библиография: на какви периоди (както вече споменахме, отразяването на всяка възможна промяна в един е-ресурс е една непосилна задача)? Това са въпроси, които биха могли да се използват за основата на дискусии. В момента обаче е ясно, че приоритетът трябва да бъде един: да започне събирането и съхраняване-

то на е-ресурси. Дейностите, свързани с тяхното библиографско регистриране и създаването на система за достъп, могат да бъдат развити и на по-късен етап. В този момент НБКМ (сама или с помощта на други членове на българската библиотечна общност) трябва да има за основна цел да започне в най-скорошен период събирането и архивиране на релевантни е-ресурси. В противен случай има риск част от българското писмено културно наследство да бъде загубено за бъдещите поколения.

Литература

- Бриндли**, Л. Паметта на една нация в един дигитален свят [онлайн]. [прегледан 13.01.2014]. <http://www.newstatesman.com/blogs/cultural-capital/2012/05/memory-nation-digital-world>
- Бхат**, М. Липсващи уеб цитати: проучване на пет научни журнала. – В: *Liber Quarterly*, 2009, т. 19, бр. 2, с. 131–139.
- Закон** за авторското право и сродните му права. – В: *Държавен вестник*, изм. и доп. 25.03.2011 г. [прегледан 14.01.2014]. <http://lex.bg/laws/ldoc/2133094401>
- Закон** за задължителното депозиране на печатни и други произведения. преходни разпоредби. – В: *Държавен вестник* [онлайн] 2010. [прегледан 13.01.2014]. <http://lex.bg/laws/ldoc/2134956545>
- Закон** за обществените библиотеки. – В: *Държавен вестник* [онлайн]. 2009. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135636021>
- Кастелек**, Майк. Практическите ограничения на мащаба на дигиталното съхраняване. – В: *Информационни технологии и библиотеки*, 2012, т. 31, № 2, с. 63–71.
- Национална библиотека на Австралия. PANDORA** [онлайн]. [прегледан 13.01.2014]. <http://pandora.nla.gov.au>
- Национална библиотека на Чешката република** [онлайн]. [прегледан 13.01.2014]. <http://en.webarchiv.cz>
- Тотоманова**, Антоанета, Стефанова, Радослава. Библиотеките, националната библиография и мрежовите ресурси: предизвикателства, проблеми, практики. – В: *ББИА* [онлайн]. 2012, № 4, с. 4–18. [прегледан 13.01.2014]. http://www.lib.bg/publish/broeve/2012/BBIA_online_4_2012.pdf
- Тотоманова**, Антоанета, Стефанова, Радослава. Мрежовите ресурси и предизвикателствата пред националната библиография и българските библиотеки. – В: *ББИА* [онлайн]. 2012, № 5, с. 3–10. [прегледан 13.01.2014]. http://www.lib.bg/publish/broeve/2012/BBIA_online_5_2012.pdf

ЗАГАДКАТА НА СПОДЕЛЯНЕТО НА ДАННИ ОТ НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

КРИСТИН Л. БОРГМАН

Трябва всички да приемем, че науката е данни и данните са наука и следователно да осигуряваме и да обясняваме необходимостта от подкрепа за много по-усъвършенствана грижа за данните.¹

Изследователи произвеждат безпрецедентен поток от данни с използване на нови методи и инструментариум. Други учени биха желали да получат знание от тези данни за нови открития и иновации. Данните от научните изследвания обаче не винаги са свободни за ползване, с изключение на някои научни области, като астрономия и геномика, при които това е обичайно. При това, тези данни имат разнообразна форма, третирани са по различен начин, с използване на разнообразни подходи и често са трудни за интерпретиране, когато са откъснати от първоначалния си контекст. Следователно споделянето на данни е трудна задача. В статията, на основата на примери от точни, обществени и хуманитарни науки, се изследват четири основания за споделяне на данни от научни изследвания: (1) да се възпроизведе и провери определено изследване, (2) да се направят достъпни за обществото резултати от научни изследвания, финансирани с публични средства, (3) да се даде възможност на други учени да поставят въпроси чрез използване на наличните данни и (4) да се постигне напредък в състоянието на научните изследвания и иновациите. Тези основания се различават по обосновката на споделянето, по облагодетелстваните лица и по мотивите и подбудите на многобройните заинтересовани страни. Задачата е да се изясни кои данни биха могли да бъдат споделяни, от кого, с кого, при какви условия, защо и с какви резултати. Отговорите ще стимулират политиката и практиката по отношение на данните от научни изследвания.

Въведение

Потопът от данни вече е тук. Той беше очакван от научната общност², а сега и популярните периодични издания възвестяват достъпността на данните за ползване от всеки и навсякъде. Големи тематични раздели, посветени на „големите

¹ Hanson, B., Sugden, A., Alberts, B. Making data maximally available. – B: *Science*, 2011, № 331 (6018), с. 649–649.

² The **fourth** paradigm: data-intensive scientific discovery. ed. by Tony Hey [онлайн]. (2009). [прегледан 14.01.2014]. <http://research.microsoft.com/en-us/collaboration/fourthparadigm/>

данни“, публикуваха не само най-известните научни списания *Nature*³ и *Science*⁴, но и популярното списание *Wired*⁵ и *The Economist*⁶. Университетите правят оценка на своите права, функции и отговорности за управлението и използването на данни на техните изследователи.^{7,8}

Между големите надежди, свързани с един богат на данни свят, са откритията на нови лекарства, по-доброто разбиране на климата и усъвършенстваните възможности за исторически и културни изследвания. С нарастването на данните от широкомащабни научни изследвания в области като астрономия и физика се появиха нови модели в науката, познати под общия термин „четвърта парадигма“ и нови области на научно изследване като астроинформатика, изчислителна биология и дигитални хуманитарни науки.^{9,10} „Дългата опашка“ на науката става все по-интензивна по отношение на данните и с новите методи и инструментариум, които дават възможност на отделни изследователи и малки екипи да събират безпрецедентни обеми от наблюдения.

Ако трябва да се използва изгодата от потопа от данни, изследователите, които произвеждат тези данни, трябва да ги споделят, и то по такъв начин, че да могат да се интерпретират и да се използват повторно от други учени. В това обикновено твърдение се съдържа многопластовата бъркотия от проблеми, свързани с естеството на данните, научното изследване, иновациите и научното знание, със стимулите и възнагражденията, икономиката, интелектуалната собственост и държавната политика. Следователно споделянето на данни от научни изследвания е заплетен и объркан проблем – с други думи, трудна задача.

„Грижливо пазената тайна“, свързана с насърчаването на споделянето на данни, е, че това споделяне не се извършва често. Въпреки натиска от финансиращи институции и констатациите, че споделянето на данни от научни изследвания

³ **Community** cleverness required. – В: *Nature* [онлайн], 2008. [прегледан 14.01.2014]. doi:10.1038/455001a; **Data's** shameful neglect. – В: *Nature* [онлайн], 2009. [прегледан 14.01.2014]. doi:10.1038/461145a

⁴ **Dealing** with data. – В: *Science* [онлайн], 2011. [прегледан 14.01.2014]. doi:10.1126/science.332.6035.1263-a

⁵ **Anderson**, Chris. The end of theory: the data deluge makes the scientific method obsolete. – В: *Wired Magazine* [онлайн], 2008. [прегледан 14.01.2014]. http://www.wired.com/science/discoveries/magazine/16-07/pb_theory

⁶ **Data**, data everywhere. – В: *The Economist* [онлайн], 27 Feb. 2010. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.economist.com/node/15557443>

⁷ **Association of Research Libraries**. The university's role in the dissemination of research and scholarship [онлайн]. 2009. [прегледан 14.01.2014]. www.arl.org/disseminating_research_2009

⁸ **Lyon**, Lyz. Dealing with data. roles, rights, responsibilities, and relationships: consultancy report 2007 [онлайн]. [прегледан 14.01.2014]. http://www.jisc.ac.uk/media/documents/programmes/digitalrepositories/dealing_with_data_report-final.pdf

⁹ **Borgman**, Christine L. The digital future is now: a call to action for the humanities. – В: *Digital Humanities Quarterly*, 2009, № 3 (4), с. 233.

¹⁰ **The fourth** paradigm: data-intensive scientific discovery. ed. by Tony Hey [онлайн]. (2009). [прегледан 14.01.2014]. <http://research.microsoft.com/en-us/collaboration/fourthparadigm/>

може да увеличи броя цитирания^{11,12,13}, относително малко научни изследвания документират устойчиво оповестяване на данни. Изглежда, че дейностите по споделяне на данни са съсредоточени в малко на брой области и дори в тях практиката е непоследователна.^{14,15,16,17} За 9-годишно проучване на практиките по отношение на данните в Центъра за наука и технологии към Националния научен фонд на САЩ (NSF) установихме, че между научните екипи, които са извършвали изследвания, са се обменяли малко данни и запитванията за тях са били ограничен брой.^{18,19} Причините да не се споделят данни са многобройни. Учените може да нямат опит, ресурси или стимули, за да споделят данните си. Често данните не са във формати, които позволяват прехвърляне. Някои данни не са подходящи за споделяне по етични или епистемологични причини. В много случаи не е ясно какво представляват „данните“, свързани с изследователски проект.

Тази статия проучва сложните проблеми на споделянето на данни, като изследва корените на актуалната дискусия, спорното само по себе си понятие „данни“, аргументите на действащата политика в полза на споделянето на данни, разноразпорочните гледни точки на заинтересованите страни и свързаните с данните от научни изследвания етични, професионални и епистемологични аспекти. Тя е опит за навлизане в лабиринт, който заслужава цяло монографично изследване.

Защо споделянето на данни е неотложно?

Споделянето на данни не е нова тема за обсъжданията в научните и научно-административните среди. Още през 80-те години се появяват сериозни доклади

¹¹ **Piwowar**, H. A. и др. Towards a data sharing culture: recommendations for leadership from academic health centers. – В: *PLoS Medicine*, 2008, 5 (9), с. 1315–1319.

¹² **Piwowar**, H. A., Chapman, W. W. Public sharing of research datasets. a pilot study of associations. – В: *Journal of Informetrics*, 2010, 4 (2), с. 148–156.

¹³ **Piwowar**, H. A. и др. Sharing detailed research data is associated with increased citation rate. В: *PLoS One*, 2007, 2 (3), с. 308.

¹⁴ **Patterns** of information use and exchange: case studies of researchers in the life sciences. a report by the Research Information Network and the British Library, November 2009 [онлайн]. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.rin.ac.uk/our-work/using-and-accessing-information-resources/disciplinary-case-studies-life-sciences?page=1>

¹⁵ **Cragin**, M. H. и др. Data sharing, small science and institutional repositories. – В: *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, (1926), 368, с. 4023–4038.

¹⁶ **Palmer**, C. L. и др. Studies of data curation for the long tail of science. – В: *Third International Digital Curation Conference* [онлайн]. Washington: Digital Curation Center, 2007. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.dcc.ac.uk/events/dcc-2007/>

¹⁷ **Wynholds**, L. и др. When use cases are not useful: data practices, astronomy, and digital libraries. – В: *Proceedings of the 11th Annual International ACM/IEEE Joint Conference on Digital Libraries (JCDL'11)*. New York: ACM, 2011, с. 383–386.

¹⁸ **Mayernik**, M. S. Metadata realities for cyberinfrastructure: data authors as metadata creators (Unpublished doctoral dissertation) [онлайн]. Los Angeles: UCLA, 2011. [прегледан 14.01.2014]. http://beta.sensorbase.org/~mayernik/mayernik_dissertation_submitted_08June2011.pdf

¹⁹ **Wallis**, J. C. и др. Digital libraries for scientific data discovery and reuse: from vision to practical reality. New York: ACM, 2010.

върху необходимостта да се усъвършенства споделянето на данни²⁰, които са последвани от много други доклади.^{21,22,23,24,25,26,27}

В тези доклади „споделяне на данни“ има много значения, които рядко са ясно формулирани. За целите на тази статия споделянето на данни е предоставянето на данни от научни изследвания за свободно ползване от други учени. То може да се осъществи в различна форма – от частен обмен при поискване, до депозиране в обществен фонд за данни. За споделяне се приема и представянето на множества от данни на публичен уебсайт или тяхното предоставяне като приложение на научно списание. Степените на полезност, сигурност и ценност на споделяните данни обаче са твърде различни. Някои от тях може да бъдат подробно структурирани и грижливо оформени. Други представляват само файлове, без никаква документация. Предполагаемите ползватели също може да са различни – от изследователи с една тясна специалност до обикновени неспециалисти.

Финансиращите агенции вече са започнали да изискват предоставяне на данни за свободно ползване с различни степени на обхват и задължителност. През 2003 г. Националните институти по здравеопазване (NIH) добавиха изискване за грантовете над 500 000 \$ да се представи план за управление на данните.²⁸ Национал-

²⁰ **Sharing** research data. ed. by S. E. Fienberg, M. E. Martin, M. L. Straf. Washington: National Academies Press, 1985.

²¹ **National Research Council**. Bits of power: issues in global access to scientific data. Washington: The National Academies Press, 1997; A question of balance: Private rights and the public interest in scientific and technical databases. Washington: National Academies Press, 1999; Ensuring the integrity, accessibility, and stewardship of research data in the digital age. Washington: National Academies Press, 2009.

²² **National Science Board**. Long-lived digital data collections: Enabling Research and Education in the 21st century [онлайн]. NSF: Arlington, 2005. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.nsf.gov/pubs/2005/nsb0540/>

²³ **Harnessing** the power of digital data for science and society: Networking and Information Technology Research and Development / Report of the Interagency Working Group on Digital Data to the Committee on Science of the National Science and Technology Council, January 2009 [онлайн]. [прегледан 14.01.2014]. http://www.nitrd.gov/About/Harnessing_Power.aspx

²⁴ **Berman**, F. и др. Sustainable economics for a digital planet: ensuring long-term access to digital information / final report of the Blue Ribbon task force on sustainable digital preservation and access, February 2010 [онлайн]. [прегледан 14.01.2014]. <http://brtf.sdsc.edu/publications.html>

²⁵ **Dalrymple**, D. Scientific knowledge as a global public good: contributions to innovation and the economy. – В: *The role of scientific and technical data and information in the public domain*. ed. by J. M. Esanu, P. F. Uhler. Washington: The National Academies Press, 2003, с. 35–51.

²⁶ **Open** access and the public domain in digital data and information for science: proceedings of an International Symposium. ed. by J. M. Esanu, P. F. Uhler. Washington: The National Academies Press, 2004.

²⁷ **Hanson**, B. и др. Making data maximally available. – В: *Science*, 2011, 331 (6018), с. 649–649.

²⁸ **Long-lived** digital data collections: Enabling Research and Education in the 21st century. National Science Board [онлайн]. Arlington: NSF, 2005. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.nsf.gov/pubs/2005/nsb0540/>

ният научен фонд отдавна е включил в договорите си за финансиране следното изявление, но не го е налагал последователно:²⁹

*От изследователите се очаква да споделят с други учени първичните данни, образци, физически сборки и други помощни материали, създадени или събрани в процеса на работата, която се финансира от грантове на NSF на не по-голяма от пределната себестойност и в разумен срок. Очаква се получателите на грантове да насърчават и улесняват това споделяне.*³⁰

През 2010 г. NSF направи дългоочакваното съобщение, че всички бъдещи предложения за финансиране трябва да съдържат план за управление на данните от две страници, който се отнася до гореспоменатото изискване и че планът ще бъде рецензиран от специалисти.³¹ Така изискването на NSF е по-изчерпателно от това на NIH, което се прилага само при по-големи грантове и е предмет на договаряне между изследователите и програмата, а не на рецензиране от експерти в областта. Финансиращите агенции във Великобритания започнаха да формулират политики по отношение на предоставянето на данни за свободно ползване през 90-те години.^{32,33,34} В отговор на това, Центърът за архивиране, опазване и управление на дигитални обекти (Digital Curation Centre (DCC), основан като част от инициативите за електронна наука във Великобритания, създаде поредица от модели на планове за управление на данни, които отговаряха на изискванията на отделни финансиращи агенции в Обединеното кралство.³⁵ DCC добавя линкове към изискванията на агенции в САЩ и тези модели сега са основа за много от документите за планиране, които се разработват в американските университети.³⁶

²⁹ **National Science Foundation.** Grant policy manual 2001 [онлайн]. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.nsf.gov/publications>

³⁰ **National Science Foundation.** NSF data sharing policy [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. http://www.nsf.gov/pubs/policydocs/pappguide/nsf11001/aag_6.jsp#VID4

³¹ **National Science Foundation.** NSF data management plans [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. http://www.nsf.gov/pubs/policydocs/pappguide/nsf11001/gpg_2.jsp#dmp; NSF proposal preparation instructions. award and administration guide [онлайн]. 2011. [прегледан 14.01.2014]. http://www.nsf.gov/pubs/policydocs/pappguide/nsf11001/gpg_2.jsp#dmp

³² **Wellcome Trust.** Wellcome Trust statement on genome data release [онлайн]. 1997. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.wellcome.ac.uk/About-us/Policy/Policy-and-position-statements/WTD002751.htm>

³³ **Wellcome Trust** policy on access to bioinformatics resources by trust-funded researchers [онлайн]. 2001. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.wellcome.ac.uk/Managing-a-grant/Starting-a-grant/WTD005844.htm>; **Wellcome Trust.** Sharing data from large-scale biological research projects: a system of tripartite responsibility [онлайн]. 2003. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.genome.gov/pages/research/wellcomereport0303.pdf>

³⁴ **Lyon, Lyz.** Dealing with data: roles, rights, responsibilities, and relationships: consultancy report [онлайн]. 2007. [прегледан 14.01.2014]. http://www.jisc.ac.uk/media/documents/programmes/digitalrepositories/dealing_with_data_report-final.pdf

³⁵ **Digital Curation Centre.** DCC data management plans [онлайн]. 2011. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.dcc.ac.uk/resources/data-management-plans>

³⁶ **Abrams, S., Cruse, P., Kunze, J.** Preservation is not a place. – B: *International Journal of Digital Curation*, 2009, № 4 (1), с. 8–21; **Witt, M.** и др. Constructing data curation profiles. – B: *International Journal of Digital Curation*, 2009, № 4 (3), с. 93–103.

Отделни научни списания също отдавна изискват депозирането на данни и друга научна документация, свързана с публикувани от тях статии. Добре известни са изискванията да се депозират секвенирания на генома^{37,38,39,40}, но научните списания в областта на икономиката и в много други области също изискват достъп до данните. Механизмите на изпълнение на изискванията може да бъдат официални, например да се налага депозиране в специфични сбирки като *Protein Data Bank* и включване в статията на номер, под който е въведена структурата⁴¹ или не толкова формални, като посочване на линкове към източници. Напоследък политиките на научните списания по отношение на достъпа до данните стават по-взискателни. В редакционна статия към специален брой, посветен на данните, списание *Science* оповести по-разширени изисквания, като например споделяне на компютърния код, „използван при създаване или анализ на данни“ и включване на „специфично изложение, отнасящо се до достъпността и опазването на данните“ в частта от статията, посветена на изразяване на признателност и благодарност.⁴² Наскоро „ключови научни списания в областта на еволюцията и екологията“, между които *The American Naturalist*, *Evolution*, *Journal of Evolutionary Biology*, *Molecular Ecology* и *Heredity*^{43,44} обявиха и нови политики по отношение на архивирането на данни. Тези списания изискват и насърчават депозирането на данни в обществени архиви.

През 2010 г. Комисията за научни и технологични данни на Международния съвет по наука (CODATA) основа нова временна работна група за изследване на цитирането и определянето на данни.⁴⁵ Между основните задачи на групата са установяване на добрите практики при цитиране на данни, определяне на източниците на данни и отбелязване заслугите на създателите, пазителите и други, които

³⁷ **Wellcome Trust.** Summary of principles [онлайн]. 1996. [прегледан 14.01.2014]. <http://cirge.stanford.edu/Classic%20Readings%20in%20Genetics%20and%20Ethics/Bermuda%20Principles/Bermuda%201&2.pdf>; **Wellcome Trust** statement on genome data release [онлайн]. 1997. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.wellcome.ac.uk/About-us/Policy/Policy-and-position-statements/WTD002751.htm>

³⁸ **Genome Canada** data release and sharing policy [онлайн]. 2005. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.genomecanada.ca/medias/PDF/EN/DataReleaseandResourceSharingPolicy.pdf>

³⁹ **Berman, F.** и др. Sustainable economics for a digital planet: ensuring long-term access to digital information. final report of the Blue Ribbon task force on sustainable digital preservation and access, February 2010 [онлайн]. [прегледан 14.01.2014]. <http://brtf.sdsc.edu/publications.html>

⁴⁰ **Hilgartner, S.** Data access policy in genome research. – B: *Private science*. ed. by A. Thakray. Oxford: Oxford University Press, 1998, с. 202–218.

⁴¹ **Protein Data Bank** [онлайн]. 2011. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.rcsb.org/pdb/>

⁴² **Hanson, B., Sugden, A., Alberts, B.** Making data maximally available. – B: *Science*, 2011, № 331 (6018), с. 649–649.

⁴³ **Dryad.** Joint data archiving policy [онлайн]. 2011. [прегледан 14.01.2014]. <http://datadryad.org/jdnap>

⁴⁴ **Whitlock, M. C.** и др. Data archiving. – B: *American Naturalist*, 2010, № 175 (2), с. 145.

⁴⁵ **Data Citation Standards and Practices** / International Council for Science, Committee on Data for Science and Technology [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.codata.org/taskgroups/TGdatacitation/index.html>

добавят стойност към данните от научни изследвания.⁴⁶ Временната работна група на CODATA наблюдава научните дисциплини и заинтересованите страни в широк научен план, който обхваща университети, издатели и финансиращи агенции.

Макар нито едно от тези действия само по себе си да не е предизвикало усещането за неотложност на споделянето на данни, изглежда, че изискването на NSF за планове за управление на данните е повратна точка, поне що се отнася до Съединените щати. Дейността на NSF има енциклопедичен обхват по отношение на точните и обществените науки, като от нея са изключени само изкуствата, хуманитарните науки и медицината, но тя финансира грантове за проекти дори и в тези области, ако те визират проблеми, които засягат точните науки. Изискванията на фонда се прилагат към всички предложения независимо от техния обем или управление. Макар тези планове да се отнасят до *управлението*, а не до *споделянето* на данните, те настойчиво насърчават споделянето и са обект на рецензиране от водещи специалисти. Затова умението на изследователя да изрази разбираемо какво представляват неговите данни, как те ще бъдат управлявани, как ще бъдат споделяни или по каква причина няма да бъдат споделяни, ще повлияе върху вероятността да бъде финансиран определен проект. С включването на тези планове като част от процеса на рецензиране, NSF даде тласък на разговора за споделянето на данни между заинтересованите страни в областта на финансираните с обществени средства научни изследвания.

Това, което често не проличава ясно в дискусиите за планове за управление и за изискванията за споделяне на данните, са противоречивите интереси и разнопосочните подбуди на многобройните заинтересовани страни, които участват в тях. Тези елементи трябва да се поставят на преден план в разговора за споделянето на данни.

Какво представляват данните?

Отправна точка на обсъждането на проблема за споделянето на данни от научни изследвания е анализирането на комплексното понятие *данни*. Ако използваме съдържателния израз на Майкъл Бъкланд⁴⁷ „предполагаемо доказателство“, те в най-добрия случай може да бъдат артефакти или наблюдения. Данни може да съществуват само за непосредствен наблюдател: признаването, че наблюдение, артефакт или запис представляват данни, само по себе си е научно действие. На пазителите на данни – библиотекари, архивисти и други специалисти, които се занимават с управление на данни, може да бъде предложена колекция, преценена от събралия я като данни, но получателите може да не приемат тази оценка.

⁴⁶ **Developing** Data Attribution and Citation Practices and Standards: An International Symposium and Workshop, Berkeley, August 22–23, 2011 / US CODATA and the Board on Research Data and Information, in collaboration with CODATA–ICSTI Task Group on Data Citation Standards and Practices [онлайн]. [прегледан 14.01.2014]. http://sites.nationalacademies.org/PGA/brdi/PGA_064019

⁴⁷ **Buckland**, M. K. Information as thing. – В: *Journal of the American Society for Information Science*, 1991, № 42 (5), с. 351–360.

Напротив, един изследовател може да разполага с колекции от материали, без да осъзнава колко ценни могат да бъдат те като данни.

Понятието за данни е трудно за дефиниране, тъй като данните могат да приемат много форми – както материални, така и дигитални. Между най-често посочваните дефиниции е тази от един доклад на Националните академии на науките: „Данни са факти, цифри, букви и символи, с които са описани предмет, идея, състояние, ситуация или други фактори“⁴⁸. Особено полезна за обсъждането на споделянето е една по-актуална работна дефиниция от вътрешен документ на академията:

*В този документ се предвижда терминът „данни“ да се използва широкообхватно. Освен до проявленията на литература в дигитална форма (текст, звук, неподвижни и подвижни изображения, модели, игри или симулации), той се отнася и до такива форми на данни и бази данни като различни видове лабораторни данни (спектрографски данни, данни от секвениране на генома и данни, получени с помощта на електронен микроскоп), за ползването на които най-общо казано е необходим компютърен хардуер и софтуер, до данни от наблюдения (дистанционно изследване, геопространствени и социално-икономически данни), както и до други форми на данни, генерирани или събрани от хора или машини.*⁴⁹

С приемането на многобройните форми, в които могат да се представят данните, цитираното по-горе понятие за данни надхвърля обсега на точните науки и на другите области на знанието. Източниците на данни могат да бъдат също много различни. В областта на физическите и естествените науки повечето от данните, като например наблюдения, експерименти или модели, се събират или произвеждат от изследователите. При обществените науки изследователите може да събират или произвеждат данни или да ги получават от други източници като общодостъпни документи за икономическа дейност. При хуманитарните науки обяснението на понятието за данни е най-слабо разработено, макар терминът да се използва все по-широко с нарастването на дигиталните научни изследвания в тази област. Данните в хуманитарните науки най-често се извличат от културно-исторически сведения (архивни материали, публикувани документи или артефакти).^{50,51} Понякога понятието за данни се смесва с термина *набор от данни*. В определенията за набор от данни обаче има поне четири общи теми – групиране, съдържание, свързаност и предназначение, всяка от които съдържа многобройни категории⁵². Макар при позоваване да е удобно да се използва набор от данни, когато става дума за събиране на данни, терминът не изяснява в достатъчна степен

⁴⁸ **National Research Council.** A question of balance: private rights and the public interest in scientific and technical databases. Washington: National Academies Press, 1999, с. 15.

⁴⁹ **Uhlir, P. F., Cohen, D.** Internal document. Board on Research Data and Information, Policy and Global Affairs Division, National Academy of Sciences, 18 March 2011.

⁵⁰ **Borgman, C. L.** Scholarship in the digital age: Information, infrastructure, and the Internet. Cambridge: MA, MIT Press, 2007.

⁵¹ **Borgman, C. L.** The digital future is now: a call to action for the humanities. – В: *Digital Humanities Quarterly*, 2009, № 3 (4), с. 233.

⁵² **Renear, A. H., Sacchi, S., Wickett, K. M.** Definitions of dataset in the scientific and technical literature. – В: *Proceedings of the American Society for Information Science and Technology*, 2010, № 47, с. 1–4. [онлайн]. [прегледан 14.01.2014]. doi:10.1002/meet.14504701240

какво се разбира под данни. Съществен проблем при установяването на практики за цитиране и характеризирание на данни е затруднението да се идентифицират подходящи еталони за единици от данни.⁵³

Общности и данни

В първия от *Често задавани въпроси* в изискването да има план за управление на данни⁵⁴, NSF заобикаля определението за данни:

Какво представляват „данните“, които са предмет на плана за управление на данни?

Какво представляват тези данни, ще се определи от заинтересованата общност в процеса на научно рецензиране и управление на програмата. Те може да включват (без да се ограничават само до това) данни, публикации, образци, физически сбирки, софтуер и модели.

Изборът на термина *заинтересована общност* от NSF е повторение на практиката на средите, свързани с дигиталното архивиране, при които политиките се оформят с участието на *определена общност*.⁵⁵ Изследователят или архивът на данни трябва да определи подходяща заинтересована общност.

Точно в това се състои трудността. Един изследовател може да бъде част от многобройни, припокриващи се заинтересовани общности, за всяка от които понятията за същността на данните и на разнообразните, свързани с тях практики да са различни. Границите на заинтересованите общности не са нито ясни, нито постоянни. В случая с плановите за управление на данни, от изследователя се очаква да определи подходящата общност за целите и за периода на времетраене на конкретно предложение за получаване на грант.

Изглежда, че използваните от NSF *заинтересовани общности* имат по-тесен обхват от научните дисциплини и специалности. В наукознанието често се използват групирания като „практически общности“^{56,57} и „епистемологични култури“⁵⁸. Лейв и Уенджър създават понятието „практически общности“, за да опишат, как

⁵³ **Borgman, C. L.** Why are the attribution and citation of scientific data important? (keynote). – B: *Developing Data Attribution and Citation Practices and Standards. An International Symposium and Workshop*, Berkeley, August 22–23, 2011 / US CODATA and the Board on Research Data and Information, in collaboration with CODATA–ICSTI Task Group on Data Citation Standards and Practices [онлайн]. [прегледан 14.01.2014]. http://sites.nationalacademies.org/PGA/brdi/PGA_064019

⁵⁴ **National Science Foundation.** NSF data management plans [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. http://www.nsf.gov/pubs/policydocs/pappguide/nsf11001/gpg_2.jsp#dmp

⁵⁵ **Reference** model for an open archival information system. Recommendation for Space Data System Standards: Consultative Committee for Space Data Systems Secretariat, Program Integration Division (Code M-3), National Aeronautics and Space Administration [онлайн]. 2002. [прегледан 14.01.2014]. <http://public.ccsds.org/publications/archive/650x0b1.pdf>

⁵⁶ **Lave, J., Wenger, E.** Situated learning: legitimate peripheral participation. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

⁵⁷ **Wenger, E.** Communities of practice: learning, meaning, and identity. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

⁵⁸ **Knorr-Cetina, K.** Epistemic cultures: how the sciences make knowledge. Cambridge: Harvard University Press, 1999.

знанието се научава и споделя в групи, а по-късно то е многократно изследвано и разширявано.⁵⁹ За разлика от него *епистемологични култури* не означават научни дисциплини, нито общности. Те по-скоро представляват набор от *уговорки и механизми*, свързани с процеса на изграждане на знание и включват отделни личности, групи, артефакти и технологии⁶⁰ (Knorr-Cetina, 1999; Van House, 2004). Обща и за двете понятия е идеята, че знанието е разположено в определена среда и е локално. Нанси ван Хоуз ясно и кратко обобщава тази гледна точка: „Напълно обективна гледна точка не съществува – знанието винаги е разположено в определено място, време, условия, практики и разбирания. Знанието не е едно единствено, има много знания“⁶¹.

Трудността, се състои в определянето на обхвата на заинтересованата общност или на данните, да не споменаваме уточняването на пресечната точка на тези две понятия, което е толкова голямо предизвикателство пред формулирането на изискванията за споделяне на данни. Затова следващите части са посветени на поясняване на многобройните форми на данни от научни изследвания, които може да се създават и споделят, или поне да бъдат годни за споделяне.

Категории данни

Някои видове данни имат както моментна, така и дълготрайна стойност, при други тя нараства с времето или е преходна, а за някои от тях е по-лесно да се създадат отново, отколкото да се съхраняват.⁶² Както се установява в доклада на Националния съвет за наука (NSB)⁶³, повечето от тези различия зависят от категорията на данните: данни от наблюдения, компютърни данни, данни от експерименти и архивни данни.

Данните от наблюдения представляват измервания или сондажи на общественото мнение, които може да бъдат свързани с конкретно място и време или да обхващат много места и да бъдат с различна продължителност (напр., при изследвания, които обхващат многобройни обекти или дълъг период от време). *Компютърните данни* са резултат от осъществяване на компютърен модел или симулация на физическа или културна виртуална реалност. За повтаряне на модела или симулацията в бъдеще може да бъде необходима подробна документа-

⁵⁹ **Osterlund**, C., Carlile, P. Relations in practice: Sorting through practice theories on knowledge sharing in complex organizations. – B: *The Information Society*, 2005, 21 (2), с. 91–107.

⁶⁰ **Knorr-Cetina**, K. Epistemic cultures: how the sciences make knowledge. Cambridge: Harvard University Press, 1999.

⁶¹ **Van House**, N. A. Science and technology studies and information studies. – B: *Annual Review of Information Science and Technology*, 2004, т. 38, с. 40.

⁶² **National Research Council**. Preserving scientific data on our physical universe: a new strategy for archiving the nation's scientific information resources. Washington: The National Academies Press, 1995; Bits of power: issues in global access to scientific data. Washington: The National Academies Press, 1997; Ensuring the integrity, accessibility, and stewardship of research data in the digital age. Washington: National Academies Press, 2009.

⁶³ **National Science Board**. Long-lived digital data collections: Enabling Research and Education in the 21st century. [онлайн] NSF: Arlington, 2005. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.nsf.gov/pubs/2005/nsb0540>

ция на хардуера, софтуера и входните данни. Понякога може да се запазват само изходните данни на модела. *Експерименталните данни* представляват резултати от лабораторни изследвания (напр. измерване на химични реакции) или експерименти на терен (напр. контролирани поведенчески изследвания). Дали са запазени достатъчно данни и документация, за да се повтори експериментът, зависи от цената му и от това, доколко той е подходящ за възпроизвеждане. *Архивните данни*, които отразяват държавния, стопанския, обществен и личния живот, също са източник на ценни данни за изследвания в областта на точните, обществените и хуманитарните науки.

Четири категории данни на Националния съвет за наука са полезни като обща рамка, но като че ли ограничават разнообразието от видове данни, които могат да се събират при всяко отделно научно начинание. Физическите и естествените науки, които са в центъра на доклада, посветен на дългосрочното съхраняване на сбирки от данни, дават примери за всяка от четирите категории. В обществените науки също се събират наблюдения, моделират се социални системи, провеждат се експерименти и се събират архиви. Представителите на хуманитарните науки извършват всичко, споменато по-горе, но твърде рядко провеждат експерименти.

Изследователите събират данни за много цели и си служат с много методи. От целите, методите и подходите на научното изследване зависи какво изследователите ще приемат за свои „данни“, до каква степен тези данни подлежат на споделяне и при какви условия учените ще бъдат склонни да ги споделят. Критериите за идентифициране и споделяне на данни все още не са достатъчно добре разбрани. Запознаването с практики, проблеми и политики, свързани с данните, означава разширяване на полето на научното изследване с областите на информационните науки и социалните изследвания в точните науки.⁶⁴

⁶⁴ **Borgman**, C. L. *Scholarship in the digital age: information, infrastructure, and the Internet*. Cambridge: MA, MIT Press, 2007; **Bowker**, G. C. Biodiversity data diversity. – B: *Social Studies of Science*, 2000, № 30 (5), с. 643–683; **Bowker**, G. C. Memory practices in the sciences. Cambridge: MA, MIT Press, 2005; **Edwards**, P. N. и др. Science friction: data, metadata, and collaboration. – B: *Social Studies of Science*, 2011, № 41 (5), с. 667–690; **Karasti**, H., Baker, K. S., Halkola, E. Enriching the notion of data curation in e-Science: data managing and information infrastructuring in the Long Term Ecological Research (LTER) Network. – B: *Computer Supported Cooperative Work*, 2006, № 15 (4), с. 321–358; **Mayernik**, M. S. Metadata realities for cyberinfrastructure: data authors as metadata creators (Unpublished doctoral dissertation) [онлайн]. UCLA, Los Angeles. 2011. [прегледан 14.01.2014]. http://beta.sensorbase.org/~mayernik/mayernik_dissertation_submitted_08June2011.pdf; **Mayernik**, M. S., Batcheller, A. L., Borgman, C. L. How institutional factors influence the creation of scientific metadata. – B: *Proceedings of the 2011 iConference (iConference'11)*. New York: ACM, 2011, с. 417–425; **Palmer**, C. L. Scholarly work and the shaping of digital access. – B: *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 2005, № 56 (11), с. 1140–1153; **Renear**, A. H., Palmer, C. L. Strategic reading, ontologies, and the future of scientific publishing. – B: *Science*, 2009, № 325 (5942), с. 828–832; **Ribes**, D. и др. Comparative interoperability project: configurations of community, technology, organization. – B: *Proceedings of the Second ACM/IEEE-CS Joint Conference on Digital Libraries*. New York: ACM, 2005; **Ribes**, D., Finholt, T. A. Tensions across the scales: planning infrastructure for the long-term. – B: *Proceedings of the 2007 International ACM SIGGROUP Conference on Supporting Group Work*, Sanibel Island,

Цели на събирането на данни

Един кратък преглед на целите, за които се събират данни от научни изследвания, ще покаже някои от трудностите, които възникват при предоставянето им на потенциални ползватели. На Фигура 1 са представени три различни измерения на събирането на данни. Те не са изчерпателни и взаимноизключващи се. При всяко измерение единият край представлява по-локална и гъвкава, а другият по-глобална и систематизирана цел. За илюстриране на тези измерения, заедно с разнообразните примери, са използвани четири сценария, формулирани от нашето изследване на практиките по отношение на данните. Три от тези сценария, са представени в тази част: данни за състоянието на морския плаж, данни от наблюдение на космически прах и наблюдение онлайн. Четвъртият сценарий – архивни документи, е представен в частта *Подходи при третиране на данните*.

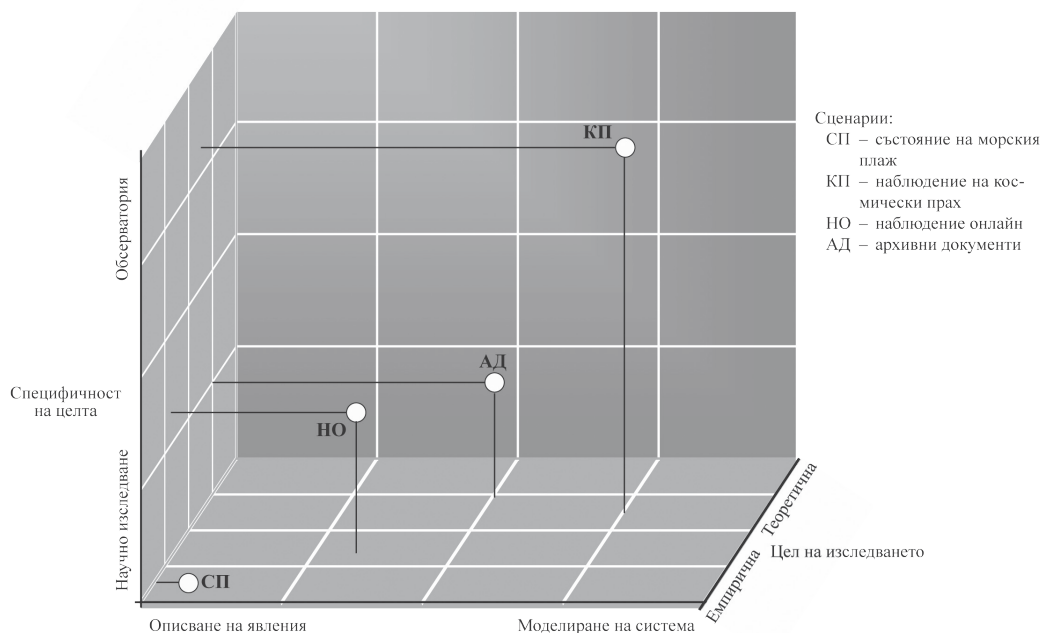
Специфичност на целта. Първото илюстрирано измерение е специфичност на целта и то се простира от научно изследване до изграждане на обсерватории. Научните изследвания са насочени към отговори на конкретни въпроси, провеждат се обикновено на конкретно място, насочени са към конкретно явление и може да се провеждат в лаборатория, в полеви условия или и на двете места.

Пример за научно изследване са проучванията за определяне на източниците на бактерии и други замърсители на плажа. При сценария за събиране на данни за състоянието на морския плаж един или двама студенти събират проби от водата, подбрани според час от деня, местоположение, климатични условия (напр., дали вали, или е сухо) и други фактори. С помощта на малка преносима лаборатория те разреждат пробите до стандартни нива на водородния показател (pH). Концентрацията на бактерии в разтвора се различава от очакваната и тази преценка изисква специфични за този вид научни изследвания познания и опит.

След като пробите са събрани, разредени и пренесени в лабораторията на университета, се прилагат един или два метода на обработка. Най-простият и евтин метод е да се посее култура за 24 часа и след това да се преброят бактериите. Този метод е бавен и недостатъчно чувствителен, за да разграничи човешките от животинските източници на бактерии. Количествената полимеразна верижна реакция (qPCR) е по-усъвършенстван метод, който е адаптиран от приложения в медицината, изисква повече познания и опит и е доста по-скъп. Този метод е по-бърз и много по-точен, но резултатите на отделните лаборатории не съвпадат поради използването на различни локални протоколи, филтриращи материали, видове и модели оборудване и методи на третиране. Лабораториите, които си сътрудничат в усъвършенстването на метода, споделят протоколи и резултати, но в статиите в научните списания не може да се представи почти нищо друго освен

Florida, November 4–7, 2007. New York: ACM, 2007, с. 229–238; **Wynholds**, L. и др. When use cases are not useful: data practices, astronomy, and digital libraries. – В: *Proceedings of the 11th Annual International ACM/IEEE Joint Conference on Digital libraries (JCDL'11)*. New York: ACM, 2011, с. 383–386; **Zimmerman**, A. S. Not by metadata alone: the use of diverse forms of knowledge to locate data for reuse. – В: *International Journal of Digital Libraries*, 2007, № 7 (1–2), с. 5–16.

методите на събиране на данни, протоколите и графиките на крайните резултати. Биологичните проби са неустойчиви. Те се разпадат бързо или се унищожават в процеса на анализ.

Фигура 1

Цели на събирането на данни

В другия край на измерението на специфичността се намират обсерваториите, които представляват институции за наблюдение и интерпретиране на природни явления. Като примери може да се посочат NEON и LTER в областта на екологията^{65,66,67}, GEON за науките за земята^{68,69} и синоптичните астрономични наблюдения^{70,71,72}. Обсерваториите се опитват да представят цялостен поглед вър-

⁶⁵ *National Ecological Observatory Network* [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.neoninc.org/>

⁶⁶ *U. S. Long Term Ecological Research Network* [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. <http://lternet.edu/>

⁶⁷ Porter, J. H. A brief history of data sharing in the U. S. Long Term Ecological Research Network. – В: *Bulletin of the Ecological Society of America*, 2010, № 91, с. 14–20.

⁶⁸ *GEON* [онлайн]. [прегледан 14.01.2014] <http://www.geongrid.org/>

⁶⁹ Ribes, D., Bowker, G. C. Organizing for multidisciplinary collaboration: The case of the Geosciences Network. – В: *Science on the Internet* / ed. by G. M. Olson, A. Zimmerman, N. Bos. Cambridge: MA, MIT Press, 2008.

⁷⁰ *Panoramic Survey Telescope & Rapid Response System* [онлайн]. 2009. [прегледан 14.01.2014]. <http://pan-starrs.ifa.hawaii.edu/public/>

⁷¹ *Large Synoptic Sky Telescope* [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.lsst.org/lsst>

⁷² *Sloan Digital Sky Survey* [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.sdss.org/>

ху обект или система като Земята или небесната сфера. Моделът на глобалната атмосферна циркулация например, зависи от последователното събиране на данни за климатичните явления в целия свят при договорени часове от денонощието, местоположения и променливи.⁷³

Ценността на обсерваториите се състои в систематичното натрупване на един и същи набор от наблюдения в продължение на дълги периоди от време. Астрономическите обсерватории са мащабни инвестиции, предназначени да се ползват от голяма общност. Изследователи и други лица може да извличат знания от данните с цел да поставят свои въпроси или да определят основа за сравнение с данни от други източници. Изследванията за ролята на емисиите от космически прах при формирането на звездите използват данни от обсерватории. В този сценарий за данни от наблюдение на космически прах екип от учени астрофизици отправя запитване към няколко колекции от данни, в които се съдържат наблюдения на различни дължини на вълните, извлечени от многогодишни наблюдения на конкретни области от интерес за формирането на звезди. Те прилагат няколко нови метода за анализ на данни, за да моделират физични процеси при формирането на звезди. Като съчетават данни от много обсерватории, те получават емпирични резултати, които им позволяват да предложат нова теория. Както може да се очаква, след публикуването в научно списание на статия, в която описват резултатите си, събраният набор от данни се разпада.

Обхват на събирането на данни. Второто измерение на Фигура 1 е обхватът на събиране на данни. В единия край се намират изследвания, които описват отделни събития или явления. На другия край са изследванията, които моделират цели системи. Сценарият за събиране на данни за състоянието на морския плаж, който е посочен по-горе, има описателен характер, а сценарият за изследване на ролята на емисиите от космически прах при формирането на звездите е по-близо до характерния за моделирането край на измерението, защото целта на изследването е да моделира физични процеси. Изследването на климата покрива целия спектър. В кратки срокове данните за времето може да се използват за описание и предсказване на дъжд, сняг, вятър или други събития. Систематичните наблюдения на климата се използват като входни данни за многобройни модели, всеки от които се разработва от различни научни екипи и се характеризира със собствен набор от параметри и теории.⁷⁴

Обзорните научни изследвания обхващат тези измерения, докато отделни проучвания могат да бъдат повече или по-малко специфични и да се различават значително по обхват. При сценария за наблюдение онлайн един изследовател осъществява проучване на мнението на студенти, които са разпръснати в няколкостотин университета. Широкомасштабните обзори са подходящи за проверка на хипотеза и описание на популации. Интервютата са по-добри за научни изследвания, но може да се използват и за развиване на теории. Споделянето на дан-

⁷³ Edwards, P. N. *Avast machine: computer models, climate data, and the politics of global warming*. Cambridge: MA, MIT Press, 2010.

⁷⁴ Пак там.

ни, които са резултат от наблюдения онлайн с голям обхват обаче, е по-лесно осъществимо, поради тяхната висока степен на структурираност и анонимност. Интервютата по-често са с отворени въпроси, персонализирани са и трудно се постига анонимност и кодиране в устойчиви формати.

Един от най-обещаващите резултати от споделянето на данни е възможността да се агрегират и сравняват многобройни локални изследвания. Подобно интегриране на данни обаче не винаги е възможно или желателно. Много области на научно изследване са свързани със сложни описания на комплексни явления, които се отнасят до специфично време и място. Морските биолози например, изследват локални явления като опасния цъфтеж на водорасли. Те може да събират данни в продължение на месеци или дори години, за да отразят условията преди, по време и след определено събитие. Целта им е да установят процесите, които предизвикват събитието и тяхното протичане.^{75,76} Изследвания в по-малки мащаби може да прераснат в по-големи начинания. В такъв случай данните от всяко отделно изследване може да станат по-ценни, защото с тяхното кумулиране става възможно да се правят сравнения между различни периоди от време и места. При други случаи те може да бъдат еднократни изследвания на отделни явления за определено време и място.^{77,78,79}

Доказано е, че обединяването на изследванията на биологичните явления в подробни системни модели като тези, които се използват при изследването на климата, е трудно, най-вече поради различните характеристики на данните.⁸⁰ Поради насочеността на изследванията на учените еколози по-скоро към локални явления, тяхната общност насърчава споделянето на данни, като създава стандарти за документиране на данните и процедурите.^{81,82} Според категоризацията на NSB данните от повечето от посочените по-горе примери биха били определени

⁷⁵ **Borgman**, C. L., Wallis, J. C., Enyedy, N. Building digital libraries for scientific data: an exploratory study of data practices in habitat ecology. – B: *European Conference on Digital Libraries*, 10th, Alicante, 2006. Berlin: Springer, 2007, c. 170–183.

⁷⁶ **Gobler**, C. J. и др. Nutrient limitation, organic matter cycling, and plankton dynamics during an *Aureococcus anophagefferens* bloom. – B: *Aquatic Microbial Ecology*, 2004, № 35, c. 31–43.

⁷⁷ **Borgman**, C. L., Wallis, J. C., Enyedy, N. Building digital libraries for scientific data: an exploratory study of data practices in habitat ecology. – B: *European Conference on Digital Libraries*, 10th, Alicante, 2006. Berlin: Springer, 2007, c. 170–183.

⁷⁸ **Bowker**, G. C. Biodiversity datadiversity. – B: *Social Studies of Science*, 2000, № 30 (5), c. 643–683.

⁷⁹ **Karasti**, H., Baker, K. S., Halkola, E. Enriching the notion of data curation in e-Science: data managing and information infrastructuring in the Long Term Ecological Research (LTER) Network. – B: *Computer Supported Cooperative Work*, 2006, № 15 (4), c. 321–358.

⁸⁰ **Aronova**, E., Baker, K. S., Oreskes, N. Big science and big data in biology: from the International Geophysical Year through the International Biological Program to the Long Term Ecological Research (LTER) Network, 1957–Present. – B: *Historical Studies in the Natural Sciences*, 2010, № 40 (2), c. 183–224.

⁸¹ **Moore**, A. J. и др. The need for archiving data in evolutionary biology. – B: *Journal of Evolutionary Biology*, 2010, № 23 (4), c. 659–660.

⁸² **Whitlock**, M. C. Data archiving in ecology and evolution: Best practices. – B: *Trends in Ecology & Evolution*, 2011, № 26 (2), c. 61–65.

като наблюдения. Някои от тях, като например сравненията между протичащи в сродна среда явления, може да се приемат за естествени експерименти. Някои от тези наблюдения може да се обединят в модели на явления, но за други това е невъзможно. В сценария за състоянието на морския плаж са отразени локални характеристики на много колекции от данни. Независимо от това, колко добре е документирана работата на терен, промяната на условията в околната среда не позволява да се събира един и същ набор от водни проби.

Цел на изследването. Третото измерение на Фигура 1 е целта на научното изследване, която се простира от емпирично до теоретично. Повечето изследвания в областта на точните и обществените науки стъпват на някакъв вид емпирични данни. В хуманитарните науки учените често събират данни, като например групиране на документи и информация от архиви. Теоретиците, които не винаги са същите хора, които събират емпирични данни, използват различни форми на доказателства, за да предлагат и изпробват теории.

При емпиричните изследвания някои променливи са контролирани, а други се анализират. При изследването на състоянието на морския плаж например, изследователите могат да контролират променливи, като разреждат пробите до стандартни стойности на водородния показател и като следват уточнени протоколи. Те могат да сравняват проби от различни места при различни условия. Техните експерименти може да се повторят, като се съберат нови проби, но резултатите няма да се възпроизведат, тъй като всяка проба може да се анализира само веднъж.

Учените, които изследват атмосферата или вселената почти не могат да контролират променливите, с които работят. Те обаче могат да провеждат експерименти върху теоретични модели. При теоретичното моделиране, независимо дали то се отнася до климат, астрономия или икономика, данните може да се симулират, а не да се събират в „реална среда“. В материалния свят наблюденията се провеждат на определено място и в определено време и никога не могат да се реконструират, докато експериментите и моделите може да се възпроизведат.⁸³ Между експериментаторите и теоретиците обаче възникват значителни различия по отношение на терминологията. За експериментаторите данни са наблюденията на материалния свят, а теоретиците често приемат за свои данни симулационните наблюдения, които са резултат от модели.^{84,85}

Подходи при третиране на данните

Събирането, обработването, управлението и интерпретирането на данни може да се разглежда от много гледни точки. Отделни личности и научни общности

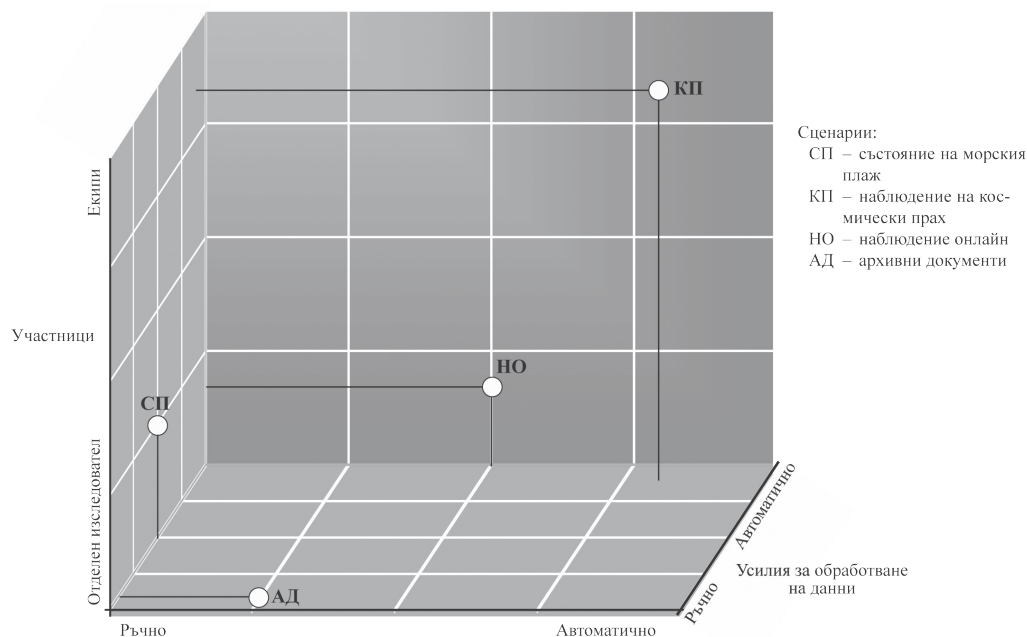
⁸³ **National Research Council.** Preserving scientific data on our physical universe: a new strategy for archiving the nation's scientific information resources. Washington: The National Academies Press, 1995.

⁸⁴ **Edwards, P. N.** Avast machine: computer models, climate data, and the politics of global warming. Cambridge: MA, MIT Press, 2010.

⁸⁵ **Wynholds, L.** и др. When use cases are not useful: data practices, astronomy, and digital libraries. – В: *Proceedings of the 11th Annual International ACM/IEEE Joint Conference on Digital libraries (JCDL'11)*. New York: ACM, 2011, с. 383–386.

прилагат многобройни комбинации от технически похвати за идентифициране, набиране, описване, анализиране, извличане и осмисляне на техните данни. Както при очертаните по-горе измерения на целите, подобрите тук подходи са по-скоро илюстративни, отколкото изчерпателни или взаимоизключващи се (вж. Фигура 2). При тях също единият край на всяко измерение представлява по-локална и гъвкава, а другият – по-глобална и систематизирана цел.

Участници. Първото измерение на подходите към събирането на данни е броят на участниците. Отделни лица, които работят самостоятелно, имат пълен контрол над

Фигура 2

Подходи при третиране на данните

своите методи и данни. Екипи, които може и да са разпръснати на много места, трябва да постигнат съгласие за данните, които ще се събират, за технологиите и инструментите, които ще се използват, и за правата и отговорностите при анализирането, публикуването и разпространяването на тези данни.⁸⁶ Историкът

⁸⁶ **Borgman**, C. L. и др. Drowning in data: digital library architecture to support scientific use of embedded sensor networks. – В: *Proceedings of the 7th Annual International ACM/IEEE Joint Conference on Digital Libraries (JCDL'07)*. New York: ACM, 2007, с. 269–277; **David**, P. A. Towards a cyberinfrastructure for enhanced scientific collaboration: providing its 'soft' foundations may be the hardest part [онлайн]. 2004. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.oii.ox.ac.uk>; **Scientific** collaboration on the Internet. ed. by Olson, G. M., Zimmerman, A., Bos, N. Cambridge: MA, MIT Press, 2008; **Ribes**, D., Finholt, T. A. Tensions across the scales: planning infrastructure for the long-term. – В: *Proceedings of the 2007 International ACM SIGGROUP*

работи с архивни документи сам. Социологът, който осъществява проучване на мнението на студенти, може да работи сам или с помощта на малък екип от студенти и статистици. Изследването на състоянието на морския плаж се провежда от пет до десет студенти и докторанти под ръководството само на един изследовател. За разлика от тях, в събирането, обработването и съхраняването на данни в обсерваториите са включени десетки, може би дори стотици хора по целия свят. Данните от тези обсерватории могат да се ползват от отделни лица или от екипи с различна численост.

Усилия за събиране на данни. Подходите към събирането на данни могат да се различават и по необходимото количество човешки труд – второто измерение от Фигура 2. Изследователите на състоянието на морския плаж, в областта на морската биология или друга научна област може да прекарат дни, седмици или месеци в ръчно събиране на физически образци от почва, вода или растения, които по-късно трябва да бъдат обработени в лаборатория, за да се извлекат данни. Този процес също може да продължи дни, седмици или месеци. Подобно на тях, историкът може да прекара месеци или години в историческите архиви и да си води записки на лаптопа или, съобразявайки се с правилата на някои архиви, само с молив на хартия. При този сценарий с архивни документи ученият може да посвети месеци, дори години на извличането на полезни данни от тези записки. Тези трудоемки подходи имат предимството на гъвкавост и пряк контрол на място от страна на изследователите. От гледна точка на споделянето на данни техният недостатък е, че трудно се възпроизвеждат и получените от тях данни не са съвместими по форма и структура. Наблюденията, при които данните се събират автоматично с помощта на телескопи, сензорни мрежи, софтуер за наблюдение онлайн или данни от социалните мрежи, може да изискват много усилия за проектиране и разработване. Но след като се установят, могат да произвеждат големи масиви от данни, които може да се използват от много хора. Например по-големите телескопи, които извършват наблюдения от земната повърхност и от космоса, налагат дълготрайно сътрудничество между учени и технолози. Структурите, управлението, обработването и съхранението на данните се разработват едновременно с проекта и инструментите на изследванията и този процес може да продължи повече от десетилетие.

Събираните автоматично данни обикновено са съпоставими и структурирани и нямат количествени ограничения, но често за интерпретирането им е необходим значителен опит и знания. Тези форми на събиране на данни, за разлика от другите, не са толкова гъвкави и не могат да се приспособяват към научните търсения на отделния изследовател. Параметрите на наблюдението могат да бъдат включени в техническото осигуряване или кодирани в технологията и така да определят данните, които трябва да бъдат получени.

Стандартите за структури на данни, метаданни и онтологии зависят от устойчивото събиране на данни. В Европейския съюз се разработва проектът EMODNET,

Conference on Supporting Group Work, Sanibel Island, Florida, November 4–7, 2007. New York: ACM, 2007, с. 229–238.

който има за цел „да събере фрагментирани и недостъпни морски данни в интерактивни, постоянни и общественодостъпни потоци от данни“ за морски операции и научни изследвания.⁸⁷ Проектът EMODNET ще установи стандарти за данни и инфраструктура в многобройни системи от морски и мореплавателни обсерватории.⁸⁸

Има и друго съображение, свързано с положените усилия. В повечето случаи изследователите и техните студенти събират свои собствени данни. При някои форми на *гражданска наука* данните се събират от доброволци с различна степен на обучение или опит в области като наблюдение на птици или идентифициране на инвазионни видове.⁸⁹

Усилия за обработване на данните. Трето измерение на подходите към събиране на данни е размерът и видът на обработката, необходима за тяхното интерпретиране. На Фигура 2 на единия край на това измерение са технологиите с ръчна обработка. Те може да бъдат обикновени, като измерване на размерите на листа, определяне на пространствени и времеви параметри (напр. точно местоположение и време на събирането), и експериментални параметри (напр. количество слънчева светлина, близост до почва или вода). В други случаи на събиране на материални образци данните може да представляват отчитане на показания на инструменти (напр. вид нитрат според показанията на сензор, който измерва електрическо напрежение или измерена в части на милион концентрация на бактерии във вода). Независимо от това дали цифрите са записани на ръка в бележник или събрани автоматично, те трябва да са свързани с конкретна проба. За интерпретирането на всяка отделна единица от данни е необходима друга информация, като вид на устройството, неговата настройка, часа, деня и мястото на събиране на данните и метода на вземане на пробата.⁹⁰ Историкът също документира характеристиките на прегледаните документи от архива, за да може тези бележки да бъдат интерпретирани.

При повечето научни изследвания, които се осъществяват с помощта на инструменти, като например астрономическите наблюдения, инструментите набират контекстуална информация за данните. Макар в подобна изследователска среда за обработване на данните да е необходим минимум човешки труд, за установяването на точността на данните и метаданните се изискват значителни знания и опит, тъй като и най-малката грешка в настройването може да повлияе

⁸⁷ *European Marine Observation and Data Network* [онлайн]. 2011. [прегледан 14.01.2014]. <http://nodc.oqs.trieste.it/nodc/projects/emodnet>

⁸⁸ *SeaDataNet* [онлайн]. 2009. [прегледан 14.01.2014]. <http://previous.seadatanet.org/News/SeaDataNet-adopted-as-basis-for-EMODNET-pilots>

⁸⁹ *What's Invasive!* [онлайн]. 2011. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.whatsinvasive.org/about.html>

⁹⁰ **Borgman, C. L., Wallis, J. C., Enyedy, N.** Building digital libraries for scientific data: An exploratory study of data practices in habitat ecology. – В: *European Conference on Digital Libraries*, 10th, Alicante, 2006. Berlin: Springer, 2007, с. 170–183.

значително върху анализа и интерпретирането.^{91,92} Статистически анализ може да се приложи както при наблюденията онлайн, така и при данните за космическия прах, получени от обсерватории. Човешките усилия за обработка може да са минимални, но, разбира се, за анализа се изискват задълбочени познания на научната област. Изследванията на състоянието на морския бряг попадат в средата на измерението, тъй като, за да се получат цифрови резултати, ръчно събираните проби може да се обработят с помощта на усъвършенствани технологии като *полимеразна верижна реакция* в реално време (qPCR).

Между недостатъците на гражданската наука е размерът на необходимата допълнителна обработка от специалисти. Широката публика може да генерира данни с голяма научна стойност, но също и недостоверни наблюдения и интерпретации, които могат да попречат на усилията на изследователите. Проекти, при които се разчита на гражданската наука, често посвещават значителни усилия на проверяване и удостоверяване на данни.^{93,94} Общо взето, колкото повече ръчен труд е вложен при събирането на данни и колкото по-трудоемка е допълнителната им обработка за интерпретиране, толкова по-малко вероятно е изследователите да желаят да споделят данните си. В различните научни области и изследователски екипи обаче съществуват толкова видове данни и толкова различни практики, че е трудно да се направят подобни обобщения.^{95,96}

Защо да се споделят данни от научни изследвания?

Както става ясно от горното обсъждане на целите и подходите към боравенето с данни, изследователите (както и техните сътрудници, студенти и персонал) посвещават голямо количество физически и интелектуален труд на събиране, управление и анализиране на техните данни и на публикуване на резултатите. Данните са съществена част от изследванията във всяка научна област, но точно какви са тези данни зависи от целта, подхода, инструментариума, общността и много други локални и глобални съображения. Някои от тези данни може да бъдат във формати, които подлежат на споделяне, а други не. Някои изследователи са склонни винаги да споделят всичките си данни, други изобщо отказват да споделят данни, а повечето биха желали да споделят само някои от данните си понякога. Тези съ-

⁹¹ **Mayernik**, M. S., Batcheller, A. L., Borgman, C. L. How institutional factors influence the creation of scientific metadata. – В: *Proceedings of the 2011 iConference (iConference'11)*. New York: ACM, 2011, с. 417–425.

⁹² **Wynholds**, L. и др. When use cases are not useful: data practices, astronomy, and digital libraries. – В: *Proceedings of the 11th Annual International ACM/IEEE Joint Conference on Digital libraries (JCDL'11)*. New York: ACM, 2011, с. 383–386.

⁹³ **Cornell Lab of Ornithology**. Citizen Science [онлайн]. 2009. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.birds.cornell.edu/NetCommunity/Page.aspx?pid=708>

⁹⁴ **Galaxy Zoo** [онлайн]. 2011. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.galaxyzoo.org/>

⁹⁵ **Hilgartner**, S., Brandt-Rauf, S. I. Data access, ownership and control: toward empirical studies of access practices. – В: *Knowledge*, 1994, № 15, с. 355–372.

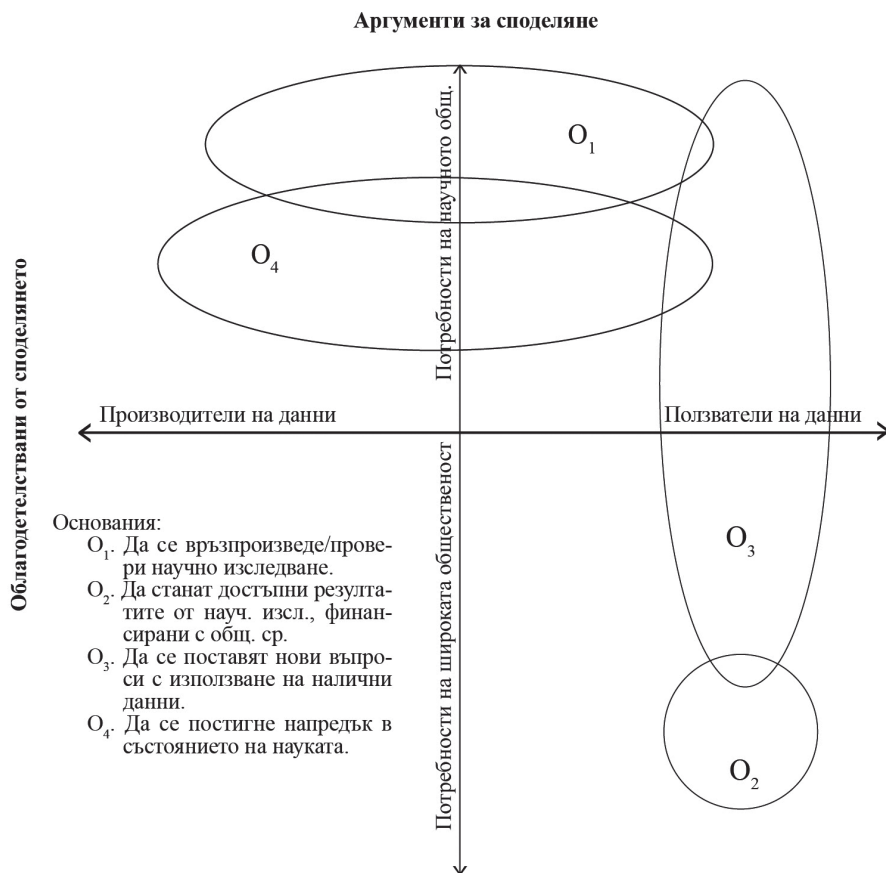
⁹⁶ **Pritchard**, S. M., Carver, L., Anand, S. 2004. Collaboration for knowledge management and campus informatics [онлайн]. [прегледан 14.01.2014]. http://www.library.ucsb.edu/informatics/informatics/documents/UCSB_Campus_Informatics_Project_Report.pdf

перничещи си перспективи, дългият списък от различни по вид и произход данни и разнообразните локални обстоятелства допринасят за комплицираността и трудността на споделянето на данни.

Източниците, които оказват натиск за споделяне на данни, са много: обществени и частни агенции, финансиращи научни изследвания, органи с отговорност за политики в науката като национални академии и съвети за научни изследвания, издатели на научни списания, образователни дейци, широката общественост и самите изследователи. Всяка от тези заинтересовани среди има свои основания да изисква и насърчава споделянето на данни. При внимателно проследяване на техните публични изказвания, някои откриват ясно формулирани ползи за конкретни групи, а други не посочват ясно защо и в чия изгода трябва да се споделят данни. Често се смесват обосновки, аргументи, мотиви, стимули и облаги. За да има резултат от разглеждането на трудния проблем за споделянето на данни, трябва да се извадят на преден план тези често недоловими различия.

Посоченият по-долу модел е структуриран от гледна точка на *основанията* за споделянето на данни. Основание означава обяснение на ръководни принципи на мнение, убеждение или практика. За разлика от основанието, *аргументът* е предназначен да убеди и представлява поредица от причини, представени пред лице или организация, за да предприеме действие. Зад тези основания стоят открито изразени или подразбиращи се *мотиви* и *облаги*. *Мотивът* е причината някой да действа, докато *облагата* е външно въздействие, което подтиква някого към действие. Между основанията за споделяне на данни, без значение дали това е заявено открито или се подразбира, са и *облагодетелстваните лица*. В този случай *облагодетелствано лице* е лице, агенция, общност или друга заинтересована страна, които имат изгода от действието споделяне на данни, като например използването на тези данни за определена цел.⁹⁷

⁹⁷ Merriam-Webster's collegiate dictionary. 11th ed. Springfield: Merriam-Webster, 2005.

Фигура 3

Основания за споделяне на данни от научни изследвания

На Фигура 3 са представени четири основания, разположени в две оси. Източниците за модела са цитираните документи за политики и изследвания на споделянето на данни, както и участието на автора в обществени обсъждания на тези проблеми. Четирите основания са: (а) да се възпроизвеждат или проверяват научни изследвания, (б) да станат достъпни за обществото резултатите от научни изследвания, финансирани с обществени средства, (в) да се даде възможност на други изследователи да поставят нови въпроси с използване на налични данни и (г) да се постигне напредък в състоянието на научните изследвания и иновациите. Тези основания са разположени в две измерения: *аргументи за споделяне* и *облагодетелствани от споделянето*. Моделът не изчерпва всички основания или измерения, но се предлага като полезна структура за изследване на сложните взаимоотношения между участници, политики и практики, които са част от споделянето на данни от научни изследвания.

В измерението на аргументите (вертикалната ос) основанията са разположени според тяхното въздействие върху потребностите на научната общност или на

широката общественост. Изследователите, финансиращите агенции и научните списания често посочват различни аргументи за ползата от споделянето на данни. Възможно е да се посочат мотивите на много заинтересовани страни, но те често си противоречат.

В измерението на благодетелстваните (хоризонталната ос) основания са подредени според въздействието им върху облагите за изследователите, които произвеждат данни или за онези, които биха използвали данни от научни изследвания. Тук също може да се посочат мотивите на заинтересованите страни, но и те често са в конфликт. Финансиращите агенции носят отговорност пред научните общности, с които са свързани, и пред обществеността. Научните списания трябва да служат на читателите си, на авторите и на издателите. Стимулите за изследователите да разпространяват своите данни може да съвпадат или да не съвпадат с мотивите им да получат достъп до данните на други изследователи. Мотивите на финансиращите агенции и на научните списания да разпространяват данни също може да противоречат на стимулите на изследователите, които са произвели тези данни.

И двете измерения не са безусловни. Противоположните краища представляват относителните позиции на хора и ситуации. Например един изследовател или политик може да си послужи с един аргумент в полза на производителите на данни и с друг в полза на потребителите. По същия начин един аргумент, произнесен в името на научната общност, би могъл да послужи и в защита на общественото благо. Тези аргументи и благодетелствани общности не са взаимоизключващи се. Те по-скоро формират двуизмерно пространство, в което се разполагат различните основания за споделянето на данни от научни изследвания.

Незначителни различия в основанията за споделяне на данни може да доведат до твърде различни политики, икономически модели, изследователски практики, практики в обработката и съхраняването на данните и степени на съгласие. От особено значение е начинът, по който тези основания се съчетават със стимулите за онези, чийто труд създава данните. Следователно обсъждането на четирите основания се фокусира най-вече върху интересите на производителите на данни и върху техните способности, мотиви и стимули да споделят данните си.

Предложеният модел е предназначен да предизвика дискусия за споделянето на данни между многобройните заинтересовани страни. По-голямата част от примерите са взети от точните и обществените науки, тъй като в тези научни области се извършват най-много изследвания и те са на предната линия в днешните политически дебати. Този анализ може да се екстраполира към хуманитарните науки, където също се обсъждат подобни политики за споделяне на данни.^{98,99} Способността да се приложи каквато и да е политика за споделяне на данни зависи от

⁹⁸ Kansa, E. C. и др. Googling the grey: open data, web services, and semantics. – В: *Archaeologies. Journal of the World Archaeological Congress*, 2010, № 6 (2), с. 301–326.

⁹⁹ Unsworth, J. и др. Our cultural commonwealth: the Report of the American Council of Learned Societies Commission on Cyberinfrastructure for Humanities and Social Sciences. [онлайн]. 2006. [прегледан 14.01.2014]. http://www.acls.org/uploadedFiles/Publications/Programs/Our_Cultural_Commonwealth.pdf

много фактори, между които местни практики по отношение на данните, различия в правата на източниците на данни на интелектуална собственост и необходимост от запазване на поверителност за хората, субекти на научни изследвания.¹⁰⁰

Да се възпроизвеждат или проверяват научните изследвания

В науката възможността да се възпроизведе или повтори едно изследване се приема като „златен стандарт“¹⁰¹ и все пак това е най-проблематичното основание за споделяне на данни от научни изследвания. В основата си то е породено от научните среди, но може да се разглежда и като насочено към общественото благо. Възпроизвеждането на изследване укрепва науката и с това потвърждава правилното изразходване на обществените средства. Този аргумент обаче може да се приложи само към определени видове данни и научни изследвания и почива върху няколко съмнителни предположения.

Все повече нараства натискът да се споделят данни за целите на възпроизвеждането на научни открития. Неотдавна в специален брой на списание *Science*, посветен на повтарянето и възпроизводимостта, са изследвани подходите, облагите и предизвикателствата в различни научни области.^{102,103,104,105,106,107} Авторите насърчават споделянето на данни, за да се увеличи вероятността за повтаряне, но признават, че методите и стандартите за възпроизводимост във всяка от обсъжданите области са твърде различни. Особено предизвикателство представляват научните дисциплини, при които „откритията, които имат клиничен смисъл, са скрити зад милиони анализи“¹⁰⁸. Посочват се дребни различия между понятията за възпроизводимост, валидиране, полезност, повтаряне и повторимост, които имат различно значение във всяка от тези дисциплини.

В публикувания на първа страница отзив за този специален брой на списание *Science*, вестник *The Wall Street Journal* омаловажава тази загриженост, твърдейки, че „възпроизводимостта е основата на всяко съвременно научно изследване и стандартът, по който се оценяват научни претенции“¹⁰⁹. В статията са посочени многобройни примери за биомедицински фирми, които изразходват десетки или

¹⁰⁰ Borgman, C. L. *Scholarship in the digital age: information, infrastructure, and the Internet*. Cambridge: MA, MIT Press, 2007.

¹⁰¹ Jasny, B. R. и др. Again, and again, and again. – В: *Science*, 2011, № 334 (6060), с. 1225.

¹⁰² Ioannidis, J. P. A., Khoury, M. J. Improving validation practices in „omics“ research. – В: *Science*, 2011, № 334 (6060), с. 1230–1232.

¹⁰³ Jasny, B. R. и др. Again, and...

¹⁰⁴ Peng, R. D. Reproducible research in computational science. – В: *Science*, 2011, № 334 (6060), с. 1226–1227.

¹⁰⁵ Ryan, M. J. Replication in field biology: the case of the frog-eating bat. – В: *Science*, 2011, № 334 (6060), с. 1229–1230.

¹⁰⁶ Santer, B. D., Wigley, T. M. L., Taylor, K. E. The reproducibility of observational estimates of surface and atmospheric temperature change. – В: *Science*, 2011, № 334 (6060), с. 1232–1233.

¹⁰⁷ Tomasello, M., Call, J. Methodological challenges in the study of primate cognition. – В: *Science*, 2011, № 334 (6060), с. 1227–1228.

¹⁰⁸ Ioannidis, J. P. A., Khoury, M. J. Improving validation..., с. 1230.

¹⁰⁹ Naik, G. Scientists' elusive goal: reproducing study results. – В: *Wall Street Journal*, 2011, CCLVIII (130), A1, A16.

стотици хиляди долари (често пъти безуспешно) за възпроизвеждане на научни изследвания, публикувани в статии от научни списания. От тази гледна точка, невъзможността да се възпроизвежда едно изследване е пропуск в науката, който често се сравнява с проблеми, като недостатъчен брой контролни групи или усложнение при публикуване на негативни резултати. През 70-те години на XX в. обаче, в едно изследване в областта на социологията на науката, са описани трудностите при проверяване на резултати от научни изследвания. Хари Колинс е проучил ролята на повтарянето при многобройни научни спорове и предлага редица примери за несъгласие по отношение на методи на валидиране.¹¹⁰ За едно обширно изследване на гравитационни вълни във физиката например той установил, че някои от учените приемали, че правилно са осъществени само онези експерименти, при които такива вълни били открити, а други учени вярвали само на експерименти, при които не били открити подобни вълни.^{111,112}

Научното рецензиране на статии се основава по-скоро на преценката на специалистите, отколкото на възпроизводимостта. Очаква се рецензентите да преценяват достоверността и обосноваността на едно съобщение за научно изследване на основата на предоставената информация. В много малко научни области рецензентите се опитват да анализират повторно, да проверяват данни или да повтарят всяка стъпка при математическо доказателство или друга процедура. Дори когато в статия за научно списание или доклад на научна конференция са включени данни, рядко предоставената информация е достатъчна за възпроизвеждане на резултатите. Може да са пропуснати подробности, свързани с инструменти и настройки, или да не са документирани достатъчно детайлно конкретни лабораторни процедури. Тази практика е нормална, защото ограниченията на място в научните списания не позволяват да се включват части с подробно описание на сложни методи и защото рецензиращите експерти разчитат на скрито знание, което не се документира лесно.^{113,114,115,116,117,118} И все пак, когато сериозни научни спи-

¹¹⁰ **Collins, H. M.** The sociology of scientific knowledge: Studies of contemporary science. – B: *Annual Review of Sociology*, 1983, 9 (1), с. 265–285.

¹¹¹ **Collins, H. M.** The seven sexes: A study in the sociology of a phenomenon, or the replication of experiments in physics. – B: *Sociology*, 1975, № 9, с. 205–224.

¹¹² **Collins, H. M.** The meaning of data: Open and closed evidential cultures in the search for gravitational waves. – B: *American Journal of Sociology*, 1998, № 104 (2), с. 293–338.

¹¹³ **Bowker, G. C.** Memory practices in the sciences. Cambridge: MA, MIT Press, 2005.

¹¹⁴ **Collins, H. M.** The sociology of scientific knowledge: studies of contemporary science. – B: *Annual Review of Sociology*, 1983, 9 (1), с. 265–285.

¹¹⁵ **Kanfer, A. G** и др. Modeling distributed knowledge processes in next generation multidisciplinary alliances. – B: *Information Systems Frontiers*, 2000, № 2 (3–4), с. 317–331.

¹¹⁶ **Latour, B.** Science in action: How to follow scientists and engineers through society. Cambridge: MA, Harvard University Press, 1987.

¹¹⁷ **Latour, B., Woolgar, S.** Laboratory life: the social construction of scientific facts. Beverly Hills: Sage, 1979.

¹¹⁸ **Latour, B., Woolgar, S.** Laboratory life: the construction of scientific facts. Princeton: Princeton University Press, 1986.

сания не допускат статии за публикуване, се повдигат въпросите какво са знаели или е трябвало да знаят рецензентите за данните и процедурите.^{119,120,121,122}

Възпроизводимостта е висока летва, но дори тя има няколко нива, като например прецизното дублиране на наблюдения и експерименти, точното повтаряне на софтуера за работния процес, необходимата степен на усилия и дали са нужни собствени инструменти.^{123,124,125,126} Наблюденията на реалния свят, като например проби от вода, водорасли, температура на въздуха и почвата или комети, са свързани с определено време или места и затова не може да се повтарят. По тази причина те трябва да се съхраняват. Наблюденията на експерименти може да се възпроизвеждат в лабораторни условия при наличие на достатъчна документация и достъп до същите материали, оборудване, софтуер и технически умения. При една и съща серия от наблюдения в естествени или лабораторни условия, други изследователи може да успеят да повторят резултатите, ако могат да се постигнат идентични обстоятелства. Опитните изследователи обаче знаят, че и най-малките различия по отношение на процедури, настройка на машини, температура и влажност около инструментите и други фактори може да въведат недоловимо изменение, което въздейства върху възможността за повторение и интерпретирането.

Трудни са за повтаряне дори и изследователските дейности, защото инструментите за обработка и анализ, като софтуер за статистика, математически изчисления и работни процеси рядко поддържат прецизен архив на системите или данните при всяка трансакция.^{127,128} При интерпретирането на данни, които са преминавали през много ръце и процеси, възникват въпроси за произхода, както

¹¹⁹ **Brumfiel**, G. Misconduct finding at Bell Labs shakes physics community. – B: *Nature*, 2002, № 419 (6906), с. 419–421.

¹²⁰ **Couzin**, J., Unger, C. Cleaning up the paper trail. – B: *Science*, 2006, № 312, с. 38–43.

¹²¹ **Couzin-Frankel**, J. As questions grow, Duke halts trials, launches investigation. – B: *Science*, 2010, № 329, с. 614–615.

¹²² **Normile**, D., Vogel, G., Couzin, J. Cloning – South Korean team's remaining human stem cell claim demolished. – B: *Science*, 2006, № 311 (5758), с. 156–157.

¹²³ **Reproducible** research: addressing the need for data and code sharing in computational science. – B: *Computing in Science & Engineering* [онлайн]. 2010, № 12 (5), с. 8–12. [прегледан 14.01.2014]. doi: 10.1109/MCSE.2010.113

¹²⁴ **Stodden**, V. Enabling reproducible research: Open licensing for scientific innovation. [онлайн]. 2009. [прегледан 14.01.2014]. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1362040

¹²⁵ **Stodden**, V. The legal framework for reproducible scientific research: licensing and copyright. – B: *Computing in Science and Engineering*, 2009, № 11 (1), с. 35–40.

¹²⁶ **Vandewalle**, P., Kovacevic, J., Vetterli, M. Reproducible research in signal processing. – B: *IEEE Signal Processing Magazine*, 2009, № 26 (3), с. 37–47.

¹²⁷ **Claerbout**, J. Reproducible computational research: a history of hurdles, mostly overcome [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. <http://sepwww.stanford.edu/sep/jon/reproducible.html>

¹²⁸ **Goble**, C., De Roure, D. The impact of workflow tools on data-intensive research. – B: *The fourth paradigm: data-intensive scientific discovery*. ed. by Hey, T., Tansley, S., Tolle, K. [онлайн]. [прегледан 14.01.2014]. <http://research.microsoft.com/en-us/collaboration/fourthparadigm/>

за „веригата на съхраняване“ при архивите, така и за „трансформации от първоначалното състояние“ при компютрите.^{129,130,131}

Пред възпроизводимостта има и други препятствия, между които трудностите да се получи достъп до данните и инструментите, използвани за създаването и анализирането на тези данни, отсъствието на лицензионен режим, чрез който се получава достъп до лицензен софтуер и до данни¹³² и противоречията в законите за авторското право, като например различията между Съединените щати и Европа по отношение на възможността да се предявяват претенции за собственост на основата на фактически обстоятелства.¹³³

Възпроизводимостта не се поддава на регламентиране поради променчивостта на процеса на изследване, различните понятия за данни, несъизмеримите практики на отделните общности за документиране на доказателства, преходния характер на наблюденията и комбинациите от необходимите за интерпретиране на доказателствата знания и опит. Като основание за споделяне на данните от научни изследвания тя е проблематична не само защото е приложима към малко видове изследвания, но и защото може да сведе изследователския процес до поредица от механични процедури. Химиците дори твърдят, че техният труд е колкото изкуство, толкова и наука.^{134,135} Истинската възпроизводимост изисква задълбочено запознаване с епистемологичните въпроси на определена научна специалност и на съвсем различните начини, по които изследователите получават и оценяват доказателства. Онези, които използват вторично данни, може да не знаят или да няма как да узнаят какво са правили с тях използвалите ги по-рано. За всяка стъпка при прочистването или обработването на данни са необходими решения, които не винаги се документират. Следователно по-късните интерпретации може да зависят от изводи на много нива, които са статистически проблематични.¹³⁶

Макар при популяризирането на споделянето на данни възпроизводимостта да е популярен термин, това понятие съдържа дълга поредица от интерпретации, която включва повтаряне, повтораемост, валидиране и потвърждаване. Понятието

¹²⁹ **Buneman, P., Khanna, S., Tan, W.-C.** Data provenance: Some basic issues. – B: *Foundations of software technology and theoretical computer science. lecture notes in computer science*. Berlin: Springer, 2000, с. 87–93.

¹³⁰ **Gil, Y.** Provenance XG final report [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.w3.org/2005/Incubator/prov/XGR-prov-20101214/>

¹³¹ **Hunter, J., Heung, K.** Provenance Explorer-a graphical interface for constructing scientific publication packages from provenance trails. – B: *International Journal on Digital Libraries*, 2007, № 7 (1), с. 99–107.

¹³² **Stodden, V.** The legal framework for reproducible scientific research: licensing and copyright. – B: *Computing in Science and Engineering*, 2009, № 11 (1), с. 35–40.

¹³³ **Reichman, J. H., Uhler, P. F.** A contractually reconstructed research commons for scientific data in a highly protectionist intellectual property environment. – B: *Law and Contemporary Problems*, 2003, № 66 (1&2), с. 315–462.

¹³⁴ **Lagoze, C., Velden, T.** Communicating chemistry. – B: *Nature Chemistry*, 2009, № 1, с. 673–678.

¹³⁵ **Lagoze, C., Velden, T.** The value of new scientific communication models for chemistry [онлайн]. 2009. [прегледан 14.01.2014]. <http://ecommons.cornell.edu/handle/1813/14150>

¹³⁶ **Meng, X.-L.** Multi-party inference and uncongeniality. – B: *International Encyclopedia of Statistical Science*. Berlin: Springer-Verlag, 2010.

потвърждаване не е толкова точно, но е по-лесно за осъществяване. Дори когато не са в състояние да възстановят всички процедури, рецензентите и читателите могат да преценят дали методите на изследването отговарят на стандартите на общността, дали доказателствата са подходящи за твърдението и дали аргументите са смислени. Потенциалните ползватели на вторични данни могат да приложат и своята оценка за тяхната достоверност и полезност. Критериите им може да бъдат твърде специфични според темата на тяхното изследване.^{137,138}

Мотивите да се споделят данни от научни изследвания за целите на възпроизводимостта или потвърждаването са твърде различни по отношение на вида и състоянието на данните и очакванията на общността. Когато депозирането на данни се изисква като условие за публикуване, както споменатите вече случаи с генома или с *Protein Data Bank*, изследователите се съобразяват. Когато възпроизводимостта изисква материали, като модифицирани животни или клетъчни линии, които се споделят много трудно, условията за разпространяване на данни се определят от практиките в научната общност. Това може да бъде свързано с участие на хора със значителни знания и опит, с труд и с лицензиране на интелектуална собственост. При отказ да разпространяват данните си изследователите посочват тези и много други причини.^{139,140,141,142,143} Споделянето на данни се осъществява много по-лесно, когато материалите и документацията са автоматизирани във висока степен, приложени са лицензионни ограничения и изследователят е приключил публикуването на резултатите.

Учените обаче може никога да не са „приключили“ с техните данни. В случаите, когато една научна кариера се основава на дълготрайно изследване на специфични биологични видове, на определено място или на поредица от артефакти, данните стават по-ценни с тяхното натрупване. В подобни ситуации изследователите може да не са съгласни да разпространяват свързаните с определена публикация данни, защото това може да означава данни, получавани в продължение на много години. Също така проблематично е възпроизвеждането на данни, свързани с всяка публикация, защото отразената в нея поредица от наблюдения може да

¹³⁷ Faniel, I. M., Jacobsen, T. E. Reusing scientific data: how earthquake engineering researchers assess the reusability of colleagues' data. – B: *Journal of Computer-Supported Cooperative Work*, 2010, № 19 (3–4), с. 355–375.

¹³⁸ Wynholds, L. и др. When use cases are not useful: data practices, astronomy, and digital libraries. – B: *Proceedings of the 11th Annual International ACM/IEEE Joint Conference on Digital Libraries (JCDL'11)*. New York: ACM, 2011, с. 383–386.

¹³⁹ Campbell, E. G. и др. D. Data withholding in academic genetics: evidence from a national survey. – B: *Journal of the American Medical Association*, 2002, № 287 (4), с. 473–480.

¹⁴⁰ Hilgartner, S. Access to Data and Intellectual Property: Scientific Exchange in Genome Research. – B: *Intellectual Property Rights and the Dissemination of Research Tools in Molecular Biology*. Summary of a Workshop Held at the National Academy of Sciences, 1997, с. 28–39.

¹⁴¹ Hilgartner, S. Data access policy in genome research. – B: *Private science*. ed. by A. Thakray. Oxford: Oxford University Press, 1998, с. 202–218.

¹⁴² Hilgartner, S. Acceptable intellectual property. – B: *Journal of Molecular Biology*, 2002, № 319 (4), с. 943–946.

¹⁴³ Hilgartner, S., Brandt-Rauf, S. I. Data access, ownership and control: toward empirical studies of access practices. – B: *Knowledge*, 1994, № 15, с. 355–372.

зависи до голяма степен от предишни изследвания и от интерпретация на много по-ранни данни.

Учените може да желаят да проверяват научните заключения, за да ги използват като основа на бъдещи открития или за да ги опровергават. Във Фигура 3, в измерението на аргументите, обобщеното основание за споделяне на данните за възпроизводимост или проверка на резултатите се намира близо до потребностите на научната общност. То се вписва в интересите на производителите на данни, които може да спечелят, ако проверените им от други изследователи заключения укрепят достоверността си и в интересите на изследователи, които биха използвали чужди данни. По-голяма възможност за повтаряне и потвърждаване има за данните, които са получени от обсерватории, при моделиране на системи или изграждането на теория (най-далечния край на измеренията на Фигура 1) или такива, които се събират от големи екипи и са обект на автоматична обработка (отдалечените краища на Фигура 2). По-вероятно е да бъдат набирани и описвани последователно тези категории данни, отколкото данните, събирани за научни изследвания и описващи явления от емпиричните изследвания, събирани от отделни изследователи или обработвани ръчно. Иновациите в научните изследвания изискват нови методи при проектирането на изследването, анализа и технологията.

От епистемологична гледна точка, от четирите аргумента за споделяне на данни най-проблематични са възпроизводимостта и потвърждаването. Често творчеството в науката се изразява в идентифициране на нов метод, който е необходим при разглеждане на стар проблем. Научните резултати понякога зависят повече от интерпретацията, отколкото от самите данни. Разделянето на данните от контекста крие рискове, които трябва внимателно да се съпоставят с настояванията за възпроизводимост.

Да станат достъпни за обществото резултатите от научни изследвания, финансирани с публични средства

Обществените настроения за споделяне на данните от научните изследвания почиват най-вече върху основанието, че парите на данъкоплатците трябва да служат на общественото благо. От тази гледна точка данните, получени с обществени средства, трябва да бъдат достъпни за използване и не трябва да се пазят при изследователите. Аргументът, свързан с обществения интерес, се подразбира от принципите на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (OECD), към която препращат политиките на някои от финансиращите агенции, а именно, че отвореният достъп до данните от научните изследвания е начин да се разшири публичното инвестиране в научните изследвания.¹⁴⁴ Документът на OECD се основава и върху едно по-ранно проучване от САЩ, като цитира дословно следния пасаж: „Ценността на данните се състои в тяхното използване. При обмен на данни, извлечени от финансирани с обществени средства изследвания,

¹⁴⁴ **Organisation for Economic Co-operation and Development.** OECD principles and guidelines for access to research data from public funding 1–24 [онлайн]. 2007. [прегледан 14.01.2014]. www.oecd.org/dataoecd/9/61/38500813.pdf

като международна норма трябва да бъде възприет цялостният и отворен достъп до научните данни¹⁴⁵.

Публичната политика на САЩ е насочена към откритост на научната информация. Федералният закон отказва закрила на авторското право върху данни и информация, произведени пряко от държавни агенции, като определя, че в САЩ тези материали са обществено достояние.¹⁴⁶ Същият закон не се отнася до данни, които са резултат от научни грантове за университети и други агенции. Данните и информацията, произведени от европейските правителства, най-често не са обществено достояние и някои от техните закони за базите данни са по-рестриктивни от тези в Съединените щати.^{147,148} Начинания в областта на науките за околната среда като EMODNET и INSPIRE обаче изграждат инфраструктура, предназначена за комбиниране и извличане на знания от данни в целия Европейски съюз.^{149,150}

Основанието да бъдат достъпни за обществеността резултатите от научни изследвания, финансирани с обществени средства, се отнася както до данните, така и до публикациите, но към него се подхожда по различен начин. По отношение на депозирането на публикации в репозиториуми с отворен достъп, обосновката „обществените средства – в обществен интерес“ се приема успешно сред общността на изследователите в областта на биомедицинските дисциплини, но не без съпротива особено от страна на издателите. Биомедицинската информация има много ползватели, между които изследователи, медици, представители на фармацевтичната промишленост и пациенти, затова не е изненадващо, че тя се оказва първото ограничение за отворения достъп. Публикациите, които са резултат от научни изследвания, финансирани от Националните институти по здравеопазване (NIH), трябва да се депозират в PubMed Central (пълнотекстова дигитална база данни от статии в областта на биомедицинските и естествените науки, разработвана и поддържана от Националната библиотека по медицина в САЩ – б.пр.) до 12 месеца след публикуването и това ембарго защитава списанията.¹⁵¹ Що се отнася до данните обаче, NIH изисква тяхното разпространяване само при грантове над определен размер и допуска ограничение върху тях за определен период, за да даде възможност на изследователите да публикуват заключенията си. NIH не

¹⁴⁵ **National Research Council.** Bits of power: issues in global access to scientific data. Washington: The National Academies Press, 1997.

¹⁴⁶ **Reichman, J. H., Uhler, P. F.** A contractually reconstructed research commons for scientific data in a highly protectionist intellectual property environment. – В: *Law and Contemporary Problems*, 2003, № 66 (1&2), с. 315–462.

¹⁴⁷ **Boyle, J.** A natural experiment [онлайн]. 2004. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.ft.com/cms/>

¹⁴⁸ **Boyle, J., Jenkins, J.** The genius of intellectual property and the need for the public domain. – В: *The role of scientific and technical data and information in the public domain*. ed. by Esanu, J.M. Uhler, P. F. Washington, DC: The National Academies Press, 2003, с. 10–14.

¹⁴⁹ **INSPIRE. European Commission** [онлайн]. 2007. [прегледан 14.01.2014]. <http://inspire.jrc.ec.europa.eu/>

¹⁵⁰ **European Marine Observation and Data Network** [онлайн]. 2011. [прегледан 14.01.2014]. <http://nodc.ogs.trieste.it/nodc/projects/emodnet>

¹⁵¹ **National Institutes of Health.** Public access policy [онлайн]. 2005. [прегледан 14.01.2014]. http://publicaccess.nih.gov/submit_process.htm

налага депозиране на данните в определен информационен ресурс, нито тяхното свободно разпространяване.

Фондът Wellcome Trust, който финансира най-много биомедицински изследвания във Великобритания, изисква да бъдат достъпни публикациите и данните от техните грантове. Той подкрепя многобройни видове публикуване с отворен достъп, но не следва модела на NIH да налага задължително депозиране в конкретен репозиториум.^{152,153}

Политиката на Националната научна фондация (NSF) по отношение на свободното разпространяване е неопределена. В рамките на Плана за управление на данните публикациите са определени като данни, но NSF не поставя конкретно изискване публикациите, които са резултат от подкрепени от нейни грантове изследвания, да се разпространяват свободно.¹⁵⁴ Тази ситуация може да се промени с все по-големия натиск за открит достъп до публикациите.^{155,156,157,158,159,160,161} Една от последиците от популярността на изискванията на NIH за депозиране на публикациите е внесеният в Конгреса законопроект, в който се предвижда федералните агенции, финансиращи научни изследвания, да направят достъпни за обществеността публикациите, които са резултат от тези изследвания.¹⁶² В края на 2011 г. правителството на САЩ допусна обществено обсъждане на политиките за достъпа до данни от научни изследвания.¹⁶³

Свободното разпространяване на данни и публикации може да се разглежда като икономически аргумент и като подкрепа за възпроизводимостта, потвържда-

¹⁵² Wellcome Trust position statement in support of open and unrestricted access to published research [онлайн]. 2005. [прегледан 14.01.2014]. http://www.wellcome.ac.uk/doc_WTD002766.html

¹⁵³ Fazackerley, A. Wellcome embraces open access future. – B: *Times Higher Education Supplement*, 2004, № 1665 (5), с. 5.

¹⁵⁴ National Science Foundation. NSF data management plans [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. http://www.nsf.gov/pubs/policydocs/pappguide/nsf11001/gpg_2.jsp#dmp

¹⁵⁵ Directory of Open Access Journals. Open society initiative, scholarly publishing and academic resources coalition [онлайн]. 2009. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.doaj.org>

¹⁵⁶ Open Content Alliance [онлайн]. 2009. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.opencontentalliance.org/>

¹⁵⁷ Beaudouin-Lafon, M. Open access to scientific publications: the good, the bad, and the ugly. – B: *Communications of the Association for Computing Machinery*, 2010, № 53 (2), с. 32–34.

¹⁵⁸ Crow, R. Income models for open access: An overview of current practice [онлайн]. 2009. [прегледан 14.01.2014]. http://sparc.arl.org/sites/default/files/incomemodels_v1.pdf

¹⁵⁹ Kaiser, J. Scientific publishing. Uncle Sam's biomedical archive wants your papers. – B: *Science*, 2008, 319 (5861), с. 266.

¹⁶⁰ Ware, M. Submission fees. A tool in the transition to open access? – B: *Knowledge Exchange*, 2010, с. 1–13.

¹⁶¹ Young, J. R. Physicists set plan in motion to change publishing system. – B: *Chronicle of Higher Education*, 2009, № 55 (21), A1.

¹⁶² Federal Research Public Access Act of 2012. H.R. 4004, 111th Congress [онлайн]. [прегледан 14.01.2014]. <http://beta.congress.gov/bill/112th/senate-bill/2096/text>

¹⁶³ Office of the Federal Register. science and technology policy office. Request for Information: Public Access to Digital Data Resulting From Federally Funded Scientific Research [онлайн]. 2011. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.federalregister.gov/articles/2011/11/04/2011-28621/request-for-information-public-access-to-digital-data-resulting-from-federallyfunded-scientific>

ването и повторното използване. За повечето видове данни публикациите са първостепенна форма на документация. В тях се обяснява разглежданият научен проблем, методите на събиране на данните, извършеният анализ и интерпретацията на резултатите. Публикациите добавят стойност към данните и обратно.^{164,165,166}

Съветът за икономически и социални изследвания (ESRC), който е една от най-големите финансиращи агенции в тези научни области във Великобритания, наскоро разпространи своята политика по отношение на данните. Изискванията в нея далеч надхвърлят тези на NSF, NIH, и Wellcome Trust. ESRC изисква не само публично разпространяване на данни, той настоява изследователите, които възнамеряват да създават нови данни, да „посочат, че не съществуват достъпни данни, подходящи за вторична употреба“¹⁶⁷. Отпускането на грант за изследване с новополучени данни ESRC обвързва с „план за управление и споделяне на данни“. Освен това, три месеца преди края на финансирането, получилите финансовата подкрепа трябва да подготвят данните си за „повторно използване и/или архивиране“ от доставчик на данни, посочен от ESRC. Ако през този период те не предоставят тези данни на съответния доставчик, агенцията може да задържи окончателното плащане на сумите по проекта. Съветът финансира репозиториуми, които обработват и съхраняват данни от неговите грантове. Трябва да се отбележи, че ESRC признава, че репозиториумите имат право да налагат политики на подбор по отношение на събираните от тях данни, за да не се превърнат те в място за безразборно натрупване на данни, независимо от тяхното качество и потенциала им за вторично използване в бъдеще.

Аргументът „обществените средства – за обществен интерес“ се посреща добре от законодателите, данъкоплатците и обществеността. На него откликват и изследователи, чиито данни са подходящи за употреба от хора, без задълбочени познания в определена научна област, като например някои видове наблюдения на Земята и небесната сфера, които могат да се използват от гражданската наука. Друг аргумент за обществена полза е, че споделянето на данни ще намали значително повтарянето на изследователски усилия, и така съответно ще се намали броят на субектите, необходими за установяване на заключенията.¹⁶⁸

При повечето от научните проекти данни се събират от отделни лица или малки екипи. Методите са локални и специфични за конкретните въпроси в изследването. За повторното използване на такива данни са необходими значителни познания на процедурите, според които са събирани, а това на свой ред изисква

¹⁶⁴ **Borgman, C. L.** *Scholarship in the digital age: information, infrastructure, and the Internet*. Cambridge: MA, MIT Press, 2007.

¹⁶⁵ **Bourne, P.** Will a biological database be different from a biological journal? – B: *PLoS Computational Biology*, 2005, № 1 (3), с. 34.

¹⁶⁶ **Pepe, A., и др.** From artifacts to aggregations: modeling scientific life cycles on the semantic web. – B: *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 2010, № 61 (3), с. 567–582.

¹⁶⁷ **Economic and Social Research Council.** ESRC research data policy [онлайн]. 2010, с. 3. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.esrc.ac.uk/about-esrc/information/data-policy.aspx>

¹⁶⁸ **Fischer, B. A., Zigmond, M. J.** The essential nature of sharing in science. – B: *Science and Engineering Ethics*, 2010, № 16 (4), с. 783–799.

достатъчно знания и опит в специалната научна област. Колкото по-отдалечено е повторното използване на чужди данни от дейността за тяхното събиране, толкова по-трудно става то. Затова не е очудващо, че една от най-често посочваните от изследователите причини да не се споделят данни е опасението, че те ще се интерпретират или употребяват погрешно.^{169,170,171}

Изследователите са далеч по-склонни да споделят данните си с хора от своите специалности, отколкото с широката общественост. Ако използваме термина на NSF, участниците имат знанията и опита да интерпретират данните в тяхната общност по интереси и следователно е много по-вероятно да се възползват от достъпа. Изследователите трябва да положат много по-големи усилия за документиране, за да предоставят данни на ползватели извън своята научната специалност. Те са обезпокоени за неправилно използване на данните, като например промяна на смисъла или неправилно тълкуване поради отсъствие на достатъчно познания, документация или поради други причини. Данните от обсерватории, където при проектирането и финансирането на изследването обикновено са включени ресурси за тяхното документиране, обработка и съхраняване, се разпространяват за свободно ползване с много по-голяма готовност. Данните от обсерватории са само малка част от съществуващите ресурси от данни, но този въпрос може да бъде деликатен. Глобалните и сравнителни изследвания на промените на климата зависят от отворения достъп до данните^{172,173}, но политизирането на данните за климата^{174,175} предизвиква безпокойството на изследователите за разпространяването им.

Да се даде възможност на други изследователи да поставят нови въпроси с използване на налични данни

Основанието, че споделянето на данни дава възможност на други изследователи да поставят нови въпроси към определен набор от данни или към няколко съчетани източника, е по-целенасочено. В тази формулировка се преплитат две гледни точки – едната в полза на изследователите, а другата на обществеността. Изследователите твърдят, че отвореният достъп до данните подпомага метаанализа, т.е.

¹⁶⁹ **Campbell**, E. G. и др. Data withholding in academic genetics: Evidence from a national survey. – В: *Journal of the American Medical Association*, 2002, № 287 (4), с. 473–480.

¹⁷⁰ **Hilgartner**, S., Brandt-Rauf, S. I. Data access, ownership and control: toward empirical studies of access practices. – В: *Knowledge*, 1994, № 15, с. 355–372.

¹⁷¹ **Hilgartner**, S. Acceptable intellectual property. – В: *Journal of Molecular Biology*, 2002, № 319 (4), с. 943–946.

¹⁷² **Overpeck**, J. T. и др. Climate data challenges in the 21st century. – В: *Science*, 2011, № 331 (6018), с. 700–702.

¹⁷³ **Santer**, B. D. и др. The reproducibility of observational estimates of surface and atmospheric temperature change. – В: *Science*, 2011, № 334(6060), с. 1232–1233.

¹⁷⁴ **Costello**, A. и др. Global health and climate change: Moving from denial and catastrophic fatalism to positive action. – В: *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, 2011, № 369, с. 1866–1882.

¹⁷⁵ **Gleick**, P. H. Climate change and the integrity of science. (Letter to editor; 255 signatories). – В: *Science*, 2011, № 328, с. 689–690.

способността да се съчетават данни от разнообразни източници, различно време и място, за да се поставят нови въпроси.¹⁷⁶ Погледнат от този ъгъл, достъпът до данни има значение не толкова за проверката на научните заключения на отделен проект, колкото за способността да се комбинират данни. Наистина най-полезният резултат от споделянето на данни може би са съпоставените или „хомогенизирани“ по новаторски начин данни, получени след обединяването им от различни източници.¹⁷⁷ Интегрирането на данните е най-надеждно, когато те са събирани и обработвани систематично и при спазване на стандарти, установени от големи общности. Общите структури на данните, формати на метаданните и онтологии подпомагат интегрирането на разнообразни източници на данни и извличането на знания от тях.

Гледната точка на обществената полза от основанието „да се поставят нови въпроси“ е оформена най-ясно от главния редактор на списание *Wired* Крис Андерсън в специалния брой, посветен на данните:¹⁷⁸

Новата достъпност на огромни количества данни и статистическите инструменти, с които те може да се обработват, предлагат съвсем нов подход към възприемането на света. Корелацията измества причинно-следствената връзка и напредък в науката може да се осъществява дори и без кохерентни модели, постоянни теории или всъщност, без каквото и да е механистично обяснение.

Андерсън е уловил общественото вълнение, причинено от очакването с помощта на „големите данни“ да се изследват нови проблеми и да се идентифицират нови отношения, като се комбинират данни от различни източници. Макар изразът „големи данни“ да е много популярен, той е проблематичен и прикрива сложния подход, високото качество и опита, необходими за анализ и интерпретиране. Използването на публични данни за цели, които са различни от тяхното предназначение, поставя и етични проблеми.¹⁷⁹

Представителите на научните и компютърни общности, които защитават споделянето на данни, добре съзнават трудностите, свързани с използването на чужди данни. Оценяването на достоверността и цялостта на даден набор от данни изисква познания и опит в научната област и зависи от обхвата на достъпната документация.¹⁸⁰ Колкото по-отдалечен е ползвателят от източника на данните, толкова повече документация и усилия от негова страна са необходими и толкова

¹⁷⁶ **Whitlock**, M. C. Data archiving in ecology and evolution: best practices. – В: *Trends in Ecology & Evolution*, 2011, № 26 (2), с. 61–65.

¹⁷⁷ **Butler**, D. Mashups mix data into global service: Is this the future for scientific analysis? – В: *Nature*, 2006, № 439 (7072), с. 6–7.

¹⁷⁸ **Anderson**, C. The end of theory: the data deluge makes the scientific method obsolete [онлайн]. 2008. [прегледан 14.01.2014]. http://www.wired.com/science/discoveries/magazine/16-07/pb_theory

¹⁷⁹ **Boyd**, D., Crawford, K. Six provocations for big data [онлайн]. 2011. [прегледан 14.01.2014]. <http://ssrn.com/paper=1926431>

¹⁸⁰ **Faniel**, I. M., Jacobsen, T. E. Reusing scientific data: how earthquake engineering researchers assess the reusability of colleagues' data. – В: *Journal of Computer-Supported Cooperative Work*, 2010, № 19 (3–4), с. 355–375.

по-голям е рискът за неправилно интерпретиране. Учените правят изчисления в рамките на големи множества от данни както за научни изследвания, така и за създаване на нови теории, а това е съвсем различно от заключението на Андерсън, че големите данни предопределят „края на теорията“. Според тълкуването на Едуардс¹⁸¹, Роджърс¹⁸² и мнозина други, данните и теорията са неразделни. Изследванията са предназначени за изпробване или развиване на теории, а тези теории се използват за придаване смисъл на данните. Науката налага хармония между данни и теория.

Третото основание – да се даде възможност на други изследователи да поставят нови въпроси, облагодетелства в по-голяма степен бъдещите ползватели, отколкото производителите на данни. При този аргумент ползата за изследователите попада в горния десен квадрант на Фигура 3, тъй като вероятните ползватели принадлежат към тази специализирана общност, докато извличането на знания от данни от всеки и на всякакво основание се намира в долния ляв квадрант, защото е предимно в полза на обществото. Повечето от изследователите са по-склонни да споделят данни със специалисти от тяхната научна област поради загриженост за усилията, интерпретирането и вероятността от повторно използване.

Да се постигне напредък в състоянието на научните изследвания и иновациите

Основанието за споделяне на данни, на което откликва най-голяма група за интересовани страни е, че научните изследвания и иновациите ще се придвижат напред по-ефективно. Това е „четвъртата парадигма“ за науката, която провъзгласява компютърната наука за нов набор от методи, извън емпиризма, теорията и симулацията.^{183,184,185} Твърдението за четвъртата парадигма е привлекателно, но изглежда преувеличено. Уилбанкс¹⁸⁶ приема междинното становище, че данните сами по себе си не са метод, а представляват богат източник за всяка една от емпиричните, теоретичните, симулационните или изчислителните парадигми.

Разликата между основанията „да се поставят нови въпроси“ и „да се постигне напредък в състоянието на научните изследвания“ е, че второто е мотивирано изцяло от интереса на научните изследвания. То също така отива по-далеч от новите въпроси към съществуващи данни и се насочва към необходимостта от повече данни и от съхраняване на данните, за да се осигури ползността им. Казано

¹⁸¹ **Edwards**, P. N. Avast machine: Computer models, climate data, and the politics of global warming. Cambridge: MA, MIT Press, 2010.

¹⁸² **Rogers**, E. M. Diffusion of innovations. 4th ed. New York: The Free Press, 1995.

¹⁸³ **Bell**, G., Hey, T., Szalay, A. Beyond the data deluge. – В: *Science*, 2009, № 323, с. 1297–1298.

¹⁸⁴ **Gray**, J. и др. Scientific data management in the coming decade. – В: *CTWatch Quarterly*, 2005, № 1 (1).

¹⁸⁵ **The fourth paradigm: data-intensive scientific discovery**. ed. by Tony Hey [онлайн]. 2009. [прегледан 14.01.2014]. <http://research.microsoft.com/en-us/collaboration/fourthparadigm/>

¹⁸⁶ **Wilbanks**, J. I have seen the paradigm shift and it is us. – В: *The fourth paradigm: data-intensive scientific discovery*. ed. by Tony Hey [онлайн]. 2009. [прегледан 14.01.2014]. <http://research.microsoft.com/en-us/collaboration/fourthparadigm/>

просто „науката зависи от качествени данни“¹⁸⁷ и „данните са главната ценност на изследването в икономическите и обществените науки“¹⁸⁸. Подобни твърдения са най-чести за научни дисциплини с изобилие на данни, получени от обсерватории или синоптични наблюдения, като астрономия или проучвания на общественото мнение, както и за някои области на биологията и екологията, при които от полза са сравнения на данни от различни периоди и места. Когато данните се споделят бързо и открито, за изследователите е по-лесно да разчитат един на друг. Например, ако при мисии на базиран в космоса телескоп се забележи нещо интересно, може да се сигнализираат други астрономически проекти и да се даде възможност на други изследователи да насочат инструментите си към определените координати. Така един инструмент може да идентифицира обект или явление и друг, несвързан с него проект да получи за секунди извършените наблюдения.¹⁸⁹

В статията си в списание *Science and Engineering Ethics* Фишер и Зигмонд¹⁹⁰ посочват редица начини да се постигне напредък в състоянието на научните изследвания чрез споделяне на данни. Те включват максимално използване на данните, увеличаване на въздействието на научните заключения, ускоряване на научния прогрес, разширяване на основите на науката, разширяване на обхвата на научните изследвания и диверсифициране на перспективите.

По-вероятно е да се споделят данни от научни изследвания, финансирани с обществени, отколкото с частни средства, особено в случаите когато те са свързани с права на собственост. Изследователите от научни области като химия и биологични науки, в които данните имат висока парична стойност и върху повечето от научните изследвания са установени права на собственост, са в неизгодно положение по отношение на достъпа до данни. Споделяне на данни се осъществява в университетските среди или между университетите и индустрията, но в значително по-малка степен отколкото в областите, където повечето изследвания разчитат на финансиране с обществени средства.^{191,192,193} В сравнение с други научни области, установяването на стандарти за отворени данни и метаданни за химия е твърде оспорвано.¹⁹⁴ Отворените структури на данните улесняват натрупването на големи количества данни, от които може да се извлече знание и да се задават нови въпроси. При биологичните науки „с нарастването на конкурентната стой-

¹⁸⁷ Whitlock, M. C. и др. Data archiving. – В: *American Naturalist*, 2010, № 175 (2), с. 145.

¹⁸⁸ **Economic and Social Research Council.** ESRC research data policy [онлайн]. 2010, с. 2. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.esrc.ac.uk/about-esrc/information/data-policy.aspx>

¹⁸⁹ Drake, A. J. и др. The discovery and nature of optical transient [онлайн]. 2011. [прегледан 14.01.2014]. <http://arxiv.org/abs/1103.5514>

¹⁹⁰ Fischer, B. A., Zigmund, M. J. The essential nature of sharing in science. – В: *Science and Engineering Ethics*, 2010, № 16 (4), с. 783–799.

¹⁹¹ Haeussler, C. Information-sharing in academia and the industry: A comparative study. – В: *Research Policy*, 2011, № 40 (1) с. 105–122.

¹⁹² Lagoze, C., Velden, T. Communicating chemistry. – В: *Nature Chemistry*, 2009, № 1, с. 673–678.

¹⁹³ Lagoze, C., Velden, T. The value of new scientific communication models for chemistry [онлайн]. 2009. [прегледан 14.01.2014]. <http://ecommons.cornell.edu/handle/1813/14150>

¹⁹⁴ Murray-Rust, P., Rzepa, H. S. The next big thing: From hypermedia to datuments. – В: *Journal of Digital Information*, 2004, № 5 (1), Article № 248.

ност на търсената информация намалява вероятността за споделяне“ и това се отнася както за изследователите в академичните, така и в индустриалните среди.¹⁹⁵ Хуманитарните и обществените науки срещат същите проблеми, когато техните източници на данни са материали, чиито авторски права са чужда собственост. Учените имат право да цитират малки части от текста, но не да възпроизвеждат неподвижни или движещи се изображения или да извличат данни от дигитални ресурси.

Аргументът, че споделянето на данни може да допринесе за прогреса на науката, надхвърля свободното разпространяване на данни. Щом веднъж са достъпни, данните може да се обработват и съхраняват така, че да добавят стойност за общността на изследователите. Идеята, че запазването и съхраняването на данни е *средство* за напредък в науката, е крайъгълен камък за един от консорциумите, финансиран от DataNet Program на NSF – Data Conservancy¹⁹⁶: „Data Conservancy (DC) възприема общо виждане: запазването и съхраняването на данни от научни изследвания е средство за събиране, организиране, удостоверяване и запазване на данни, за да могат учените да откриват нови подходи към големите предизвикателства пред обществото“.

Принципите на OECD звучат по подобен начин: „Споделянето и отвореният достъп до данните от финансирани с обществени средства научни изследвания не само помагат да се увеличи максимално научният потенциал на новите дигитални технологии, но осигуряват и по-голяма възвръщаемост на обществените инвестиции в науката“¹⁹⁷.

Напредъкът на науката е основание, което обхваща както интересите на производителите, така и на ползвателите на данни и затова е разположено в горните два квадранта на Фигура 3. Ако данните могат да се натрупват в критична маса и да се съхраняват така, че да стават по-достъпни и ценни, те ще бъдат по-полезни както за онези, които ги произвеждат, така и за други ползватели. Изследователите са по-склонни да споделят данните си, когато знаят, че те ще бъдат добре управлявани за бъдеща употреба. Данните, които се събират систематично, при спазване на стандартите за структура и съдържание на общността, се съхраняват и съпоставят най-лесно и изследователите ги споделят най-често. Много други ценни данни не отговарят на тези критерии, както в посочените по-горе случаи с данните за състоянието на морския плаж и опасния цъфтеж на водорасли. Макар че споделянето на подобни данни също може да доведе до напредък в науката, изследователите, които ги произвеждат, са склонни да ги обменят в рамките на

¹⁹⁵ Haeussler, C. Information-sharing in academia and the industry: a comparative study. – B: *Research Policy*, 2011, № 40 (1) с. 105.

¹⁹⁶ **National Science Foundation**. Sustainable digital data preservation and access network partners [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.nsf.gov/pubs/2007/nsf07601/nsf07601.htm>

¹⁹⁷ **Organisation for Economic Co-operation and Development**. OECD principles and guidelines for access to research data from public funding 1–24 [онлайн]. 2007, с. 10. [прегледан 14.01.2014]. www.oecd.org/dataoecd/9/61/38500813.pdf

своята научна специалност, а не да ги разпространяват свободно сред широката общественост.

Обсъждане и заключения

През изминалите 25 години необходимостта да се споделят данни от научни изследвания беше обявена за належащ проблем. Обсъждането все още продължава, разпространяват се политики и само в няколко научни области се откриват доказателства за споделяне на данни. Споделянето на данни от научни изследвания очевидно е загадка: заплетен и труден проблем. Да се признае, че споделянето на данни е трудно не означава, че се изоставя всяка надежда, че понякога определени данни ще се споделят. Предизвикателствата са да се изясни кои данни биха могли да се споделят, от кого, с кого, при какви условия, защо и с какви резултати. Отговорите на тези въпроси ще стимулират политиката и практиката по отношение на данните от научни изследвания.

Сега вече би трябвало да бъде несъмнено колко е сложно „обикновеното твърдение“ от въведението към тази статия:

Ако трябва да се използва изгодата от потока от данни, изследователите, които произвеждат тези данни, трябва да ги споделят и то по такъв начин, че те да могат да се интерпретират и да се използват повторно от други учени.

Нито производителите на данни, нито агенциите, които изискват споделянето им, могат да се споразумеят по въпроса какво *представяват* данните. Данните се проявяват в много форми – както материални, така и дигитални. Те са много повече от цифри в таблица: данните може да бъдат образци, софтуер, бележки от работа на терен, таблици с кодове, настройки на инструменти, архивни документи или хиляди други информационни обекти, никой от които не може да съществува самостоятелно. *Споделянето* може да обхваща разнообразни действия, като оповестяване на съществуването на данни, тяхното представяне на уебсайт или предоставяне на репозиториум, в който е осигурено съхраняването им. Най-проблематичните термини са *подлежащи на интерпретиране* и *на вторична употреба*. „Интерпретирането“ предполага достатъчно знания и опит, за да се оцени цялостта на данните и да се схване техния смисъл. То предполага също съответна документация за контекста на създаването, обработката и произхода на данните. „Подлежащи на вторична употреба“ е стандарт, който се доближава твърде много до възпроизводимостта. Вторичната употреба на данни може да изисква значителни знания и опит, усилия и лицензиран софтуер. Проблематично е и изискването данните да се съхраняват по такъв начин, че да бъдат „разбираеми, без зависимост“¹⁹⁸. Макар тази цел да е похвална, тя, също както и възпроизводимостта, рядко може да се осъществи напълно.

Препятствията пред споделянето на данни включват отсъствието на възнаграждение или признателност за него, значителните усилия, необходими за до-

¹⁹⁸ **Reference** model for an open archival information system. Recommendation for Space Data System Standards: Consultative Committee for Space Data Systems Secretariat, Program Integration Division (Code M-3), National Aeronautics and Space Administration [онлайн]. 2002. [прегледан 14.01.2014]. <http://public.ccsds.org/publications/archive/650x0b1.pdf>

кументиране на данните в подходящи за повторно ползване форми, опасенията от неправилна употреба или грешното им интерпретиране, контрола върху интелектуалната собственост и необходимостта да се ограничава достъпа или да се запазва поверителност за хората, или застрашените растителни и животински видове, субекти на научни изследвания. Може би най-значимото предизвикателство пред споделянето е липсата на изявено търсене на данни от научни изследвания извън научните дисциплини геномика, климатология, астрономия, обществени науки и няколко други области. Повечето финансиращи агенции и научни журита оценяват проекти за грантове на основата на новите данни, които ще се създадат в подкрепа на едно научно начинание. Малко са онези, които насърчават иновация чрез вторична употреба на данни. Забележително изключение в това отношение прави Съветът за икономически и социални изследвания (ESRC) във Великобритания. Комисиите за наемане, назначаване на постоянни длъжности, повишаване и научно атестиране рядко обръщат внимание на цитирането на данни при своите оценки на научни постижения. Докато не се обръща внимание на тези препятствия, няма вероятност споделянето на данни да се увеличи съществено.

В модела на Фигура 3 са представени четири основания за споделяне на данни:

- да се възпроизвеждат или проверяват научни изследвания;
- да станат достъпни за обществото резултатите от научни изследвания, финансирани с обществени средства;
- да се даде възможност на други изследователи да поставят нови въпроси с използване на налични данни;
- да се постигне напредък в състоянието на научните изследвания и иновациите.

От научна гледна точка първото основание е най-важно, но едновременно с това е най-проблематично. Въпросите на възпроизводимостта са дълбоко преплетени с епистемологията на научната специалност. Основанията – второ и трето, са водени в най-голяма степен от обществените интереси и се защитават от онези, които желаят да използват данни, произведени от други изследователи. Четвъртото основание, което също е в услуга на обществото, е формулирано като интерес на производителите на данни и обслужва научните изследвания, иновациите и знанието.

С усилията да установи видовете научни изследвания, при които споделянето на данни е най-подходящо и политиките и практиките, които биха го насърчили, представеният анализ се насочва директно към опасенията на изследователите, които произвеждат данни. Мотивите за свободно разпространяване на данни до голяма степен зависят от нужните за това усилия, които пък се различават според целите, за които са събирани данните (Фигура 1) и според подходите към тяхното третиране (Фигура 2). Данните, събирани от обсерватории или за изграждане на модел, изискват структура и документиране и това ги прави подходящи за по-широко разпространяване. Данните, получени от инструменти, може да съдържат автоматично маркиране, което улеснява разпространяването. Най-много усилия за документиране във форма, подходяща за споделяне, може да са необходими за ръчно получаваните данни от отделни изследователи при екологични или етнографски проучвания на терен.

Най-вероятно е данни да се споделят при съществуване на политики, които облагодетелстват произвеждащите ги. Това е обикновено изразяване на личен интерес. Изследователите си сътрудничат, но те са и в конкуренция за грантове, длъжности, участия в конференции с публикуване на резултати от изследвания, студенти. Те внимателно трябва да преценяват за какво да изразходват времето и ресурсите си. Времето и средствата, изразходвани за документиране на данни, които ще се използват от други, представляват ресурс, който няма да бъде употребен за събиране и анализиране на данни, оборудване, такси за публикуване, пътни и дневни разходи за участие в научни конференции, писане на доклади и проекти и други необходими дейности, свързани с провеждането на научно изследване. Макар да се твърди, че добрите практики облагодетелстват изследователя, от когото произхождат данните, далеч по-малко документиране е необходимо, когато запазваш данните за своя употреба, отколкото когато ги разпространяваш за всички. Свободното разпространяване на данни е скъпо. Дори когато във финансирането на научното изследване е включено споделяне на данни, това изискване може да увеличи значително стойността му. Разпространяването на данни е по-ефективно, когато тези данни са обработени и съхранени по такъв начин, че да бъдат полезни за други изследователи след дълъг период от време. Подобно съхраняване на данни е твърде скъпо и не винаги е оправдано за всички видове данни. Проблемите, свързани с подбора и оценката на данните, които трябва да се запазват и с периода на съхранението им не търпят отлагане и се нуждаят от по-голямо внимание. Трябва също да се опознаят и възможните употреби и ползватели на данни от научни изследвания. Една от причините изследователите да не разпространяват данни е, че те не си представят, кой би ги използвал¹⁹⁹ и, по изразу на Келти, нямат „рекурсивна публика“²⁰⁰.

Подобни опасения обаче отново ни връщат към въпроса какво *представляват* данните от дадено научно изследване. Изискването да се разпространят статистически файлове, свързани с публикувани в научно списание таблици, е съвсем различно от това да се разпространяват материални образци, ръкописни бележки от проучвания на терен или необработени наблюдения със сложни инструменти. Цифровите данни нямат стойност, без свързания със събирането, анализа и технологиите на обработването им софтуер. Този софтуер може да е лицензиран или да е изработен на място, като част от научния проект. И в двата случая необходимият за интерпретирането на данните софтуер не може да се споделя. Дори когато данните са произведени с помощта на общодостъпни инструменти, ако за тях не се полагат добри грижи и не мигрират към нови технологии, те ще бъдат нечетими след няколко години заради промените в хардуера и софтуера. Още по-проблематично е обстоятелството, че много нови форми на данни от научни изследвания не представляват множества от данни в свързани форми, кои-

¹⁹⁹ **Mayernik**, M. S. Metadata realities for cyberinfrastructure: data authors as metadata creators (Unpublished doctoral dissertation) [онлайн]. Los Angeles: UCLA, 2011. [прегледан 14.01.2014]. http://beta.sensorbase.org/~mayernik/mayernik_dissertation_submitted_08June2011.pdf

²⁰⁰ **Kelty**, C. M. Two bits: the cultural significance of free software. Durham: NC, Duke University Press, 2008, с. 3.

то могат да се запазят. Те са по-скоро потоци от наблюдения, които произтичат от сензорни мрежи, телескопи, социални мрежи, камери на обществени места и безброй други технологии за мониторинг. Всеки подобен набор от данни, който може да бъде обект на споделяне, в най-добрия случай регистрира определен период от време.

В политиките на финансиращите агенции по отношение на споделянето на данни се признава, че изискванията към отделните научни общности могат да бъдат различни. Установяването на подходящи политики е подложено на изпитание, защото „научната общност“ не е единодушна. Няма съгласие и в рамките на астрономическата, биологическата, социологическата или други общности на отделни научни специалности. Изследванията, които се извършват в сътрудничество, може да надхвърлят границите на научни дисциплини, специалности, университети и страни. Да се проучат интересите на дадена общност, колкото тясно или широко да е определена тя, е необходимо сериозно обвързване и старание. Изучаването на историята и философията на науката започва от средата на 20. век^{201,202,203} и интересът към свързаните с данни практики се засилва през последното десетилетие.^{204,205,206} При научните изследвания в обществените и хуманитарните науки на практиките се обръща далеч по-малко внимание. И в тези области са необходими още проучвания.²⁰⁷

Начинания като програмата DataNet на NSF²⁰⁸ полагат усилия да обединят изследователи, библиотекари, архивисти, специалисти по данни и разработчици на системи, за да изяснят как да се проектира обработване и съхраняване на данни, подкрепено от общността. Провеждат се многобройни паралелни изследвания на изследователски групи и общности, които да бъдат от полза както за политиката, така и за проектирането. Нашето изследване на астрономи, предприето като част от програмата DataNet²⁰⁹, показва, че проектирането в полза на общността означа-

²⁰¹ **Latour, B., Woolgar, S.** Laboratory life: The social construction of scientific facts. Beverly Hills: Sage, 1979.

²⁰² **Merton, R. K.** Behavior patterns of scientists. – В: *American Scientist*, 1969, № 57 (1), с. 1–23.

²⁰³ **Merton, R. K.** The normative structure of science. – В: *The sociology of science: theoretical and empirical investigations*. ed. by N.W. Storer. Chicago: University of Chicago Press, 1973, с. 267–278.

²⁰⁴ **Borgman, C. L.** Scholarship in the digital age: information, infrastructure, and the Internet. Cambridge: MA, MIT Press, 2007.

²⁰⁵ **Bowker, G. C.** Memory practices in the sciences. Cambridge: MA, MIT Press, 2005.

²⁰⁶ **Edwards, P. N.** Avast machine: computer models, climate data, and the politics of global warming. Cambridge: MA, MIT Press, 2010.

²⁰⁷ **Borgman, C. L.** The digital future is now: a call to action for the humanities. – В: *Digital Humanities Quarterly*, 2009, № 3 (4), с. 233.

²⁰⁸ **National Science Foundation.** Sustainable digital data preservation and access network partners [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.nsf.gov/pubs/2007/nsf07601/nsf07601.htm>

²⁰⁹ **Data Conservancy.** Johns Hopkins University [онлайн]. 2010. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.dataconservancy.org/home>

ва подбор и организиране на данни, които отразяват специфични практики.^{210,211} Според едно от крайните виждания, данните трябва да бъдат свързани с големи подробности за проектирането и калибрирането на инструментите. От съществено значение може да бъдат и многоизмерните времеви и пространствени координати. Противоположно виждане имат изследователите, които биха желали да проучват големи репозиториуми за данни, без да е необходимо да са запознати с тези подробности. Ако парафразирам един от интервюираните астрономи „Само около 10% от нашите данни са „видени“. Разчитаме на аналитичните програмни инструменти да открият останалата част“. Неколцина изразиха загриженост във връзка с проектирането на настоящите репозиториуми за данни, които може да са оптимизирани повече за представяне на бази данни, отколкото за научно търсене. Вероятно подобни наблюдения съществуват във всяка област, чиито данни може да бъдат съхранявани. Те очакват изучаване и сътрудничество.

Причините изследователите да не споделят охотно данни стават все по-разбираеми. По-малко се знае обаче за причините, поради които те споделят и използват повторно данни. Следователно необходимо е да се проучат още повече практиките в научните области, където последователно се споделят и използват повторно данни. Само с помощта на това познание, в съчетание със задълбочено познаване на големия брой материални и дигитални обекти, които може да се приемат за данни, може да се разработят по-добри политики, практики, услуги и системи за поддръжка на споделянето на данни от научни изследвания.

*Преведе от английски
Александра Дипчикова*

²¹⁰ **Wynholds**, L. Linking to scientific data: identity problems of unruly and poorly bounded digital objects. Digital Curation Conference Chicago, 2010 [онлайн]. [прегледан 14.01.2014]. <http://www.ijdc.net/index.php/ijdc/article/view/174>

²¹¹ **Wynholds**, L. и др. When use cases are not useful: data practices, astronomy, and digital libraries. – В: *Proceedings of the 11th Annual International ACM/IEEE Joint Conference on Digital libraries (JCDL'11)*. New York: ACM, 2011, с. 383–386.

ОБЩНОСТТА НА БЛАГОВЕСТИЕТО

БПЦ В ЗОРАТА НА БЪЛГАРСКОТО РАДИО – СЪТРУДНИЧЕСТВО, ИДЕИ, ПЕРСПЕКТИВИ

АНА-МАРИЯ КРЪСТЕВА

Темата за Българската православна църква и симбиозата ѝ или противодействието ѝ с радиото като медия не е изследвана до момента. Трябва да се каже, че още от първите стъпки на радиото в България има взаимодействие между тях. В годините взаимоотношенията им са неравни и преминават през тясно сътрудничество до пълен антагонизъм. В този текст се спирам на началото.

Класическото мълчаливо „погълнато“ четене е особен феномен, който, както е известно, не е съпровождал историята на културния човек винаги. Знае се, например, че в древността по този начин са четели рядко и малцина, а през Средновековието най-често са четели на глас – **вокализирали са** онова, което са четели.

Вокализиращото четене обаче има съвсем различна интенция (от лат. *intentio* – стремеж). Трябва да си дадем сметка, че е много повече едно четене-**честване** на онова, което писмените знаци са запечатали и съхраняват в книгата. Честване на едно слово, което по принцип е „чуждо“ и поради това не би могло да се „разпредмети“ и да се у-свои напълно. То е на **автора си** и дори когато го декламират или скандират, **остава** на автора си. В книгата следователно то е записано, за да „се съхрани“, а в четящия го на глас то се вокализира, за да бъде актуализирано в битието. И не тъкмо, **за да получи** присъствие (бидейки сакрално или високоавторитетно по преимущество, то **по принцип присъства**, то е **белязало** битието), но за да бъде чествано чрез гласа на четящия го.

Всъщност, ако се замислим, такава си остава и до днес четенето на библейския текст в богослужението на църковното събрание. Защото тук то се извършва именно, **за да прозвучи-отново** гласът на благовестника, **за да прозвучат-отново** думите на Христос. И не, разбира се, за да бъдат тепърва научени, не дори и за да бъдат **припомнени** (църковните люде добре ги знаят и ги помнят), а за да бъдат тържествено приобщени тези люде към **общността** – на– благовестието; за да се само-заявят те като хората – слушащи– думите-на-Христос, за да се възсъединят те към всичките такива през времето. Това е следователно едно по-скоро **социално** четене. То е социален, социо-създаващ акт – акт, про-гласяващ **събитието** на Църквата.¹

Започвам с този текст на проф. Калин Янакиев, наречен „Модоси на четенето“ от неговата книга *Res vitae. Res publicae*. Философски и философско-политически

¹ Янакиев, Калин. *Res vitae. Res publicae*. философски и политически етюди от християнска перспектива. София, 2012, с 41–42.

етюди от християнска перспектива не само защото е верен и актуален, а защото съм изпитала неговата истинност в своята пряка работа с християнската общност.

На 6 ноември 2012 г. се представи в Господа Негово светейшество българският патриарх и митрополит софийски Максим. В качеството си на редактор в БНР отразявах събитието. При среща с един началник той се опита да се пошегува, като рече: „Ето на, патриархът почина и вече можем да закрием твоето предаване „Благовестие“, ако ли пък не, ще искаме финансиране от Църквата и ще го направим външна продукция“. Не коментирах изявлението на този радио началник, защото според неговия статут се предполагаше, че следва да е прочел, ако не цялата Библия, то поне Новия Завет. А там стоят словата на св. ев. Йоан: „В началото беше Словото, и Словото беше у Бога, и Бог беше Словото. То беше в началото у Бога. Всичко чрез Него стана и не стана нито едно от онова, което е станало. В Него имаше живот, и животът беше светлината на човеците. И светлината в мрака свети, и мракът я не обвзе“. (Ин. 1:1–5)

БНР е преминало през много исторически епохи и катаклизми. Разпространявало е Христовото слово. Ползвало го е за пропаганда, през периода на духовна мобилизация на БПЦ.² Открито е хулило, заклеявявало и иронизирало Църквата и нейното благовестие в периода на комунистическата експанзия. След това и все още с плахи стъпки се опитва да намери точния път, макар и периферно, към съзнанието и душите на слушателите си, транслирайки църковните послания. В същото време и БПЦ претърпява доста както вътрешни сътресения, така и наложени ѝ отвън норми на медийно поведение. От желанието си да използва радиото за инструмент на своята проповед, през наложената ѝ силово индиферентност, а по-късно използвана само за официозни и псевдопатриотични послания за мир и разбирателство между народите до началото на 90-те години, когато объркването Църква–медии беше тотално. Имам предвид т.нар. Църковен разкол, когато поради неясни критерии и непознаване на проблемите всеки самопровъзгласил се духовен водач се опитваше да изкаже собственото си мнение и да заклеими и обвини неудобната нему страна. В настоящия момент нанесените рани не са излекувани и все още Църквата, разбирай нейното ръководство, няма ясна и определена позиция за огромната възможност да използва електронните медии, в частност радиото, за да разкрие своята мисия.

За жалост, както всички медии в България, дори и уважаваното БНР се поддава на инерцията да търси сензации, клюки и т.н. жълти новини в това число и от живота и дейността на Църквата. Още по-трагично е, че от своя страна ръководството на БПЦ предоставя тази възможност. През последните години примерите са много и няма да се спирам на тях, но е важно, поне като задочен отговор на посочения радио началник да припомня как започва благородната симбиоза между българското радиоразпръскване и БПЦ.

Първият лампов радиоприемник е внесен в България от чужбина през 1924 г. А появата на радиоприемници в страната дава повод на в. „Дневник“ да публикува коментара „Радиофонът“:

² Срв. **Елдъров**, Светлозар. Духовна мобилизация на БПЦ 1939–44. – В: *Религия и Църква в България*. София, 1999.

...Една централна станция служи за предаване на музикални парчета и пр., изпълнявани от някой оркестър, например абонатите въщици имат едно малко апаратче – приемник, което улавя електрическите вълни, предавани от централната станция. Ако последната е инсталирана в Камарата (парламента) или в църквата „Св. Ал. Невски“, абонатите ще могат да слушат от въщици всички политически речи, или проповедите в църквата...³

От цитираното става ясно, че в онези години, когато се замисля зараждането на радиото в България, Църквата има достойното влияние в обществото и наред със случващото се в парламента е следвало да се мисли и за духовното обгрижване на българите. Днес едва ли някой би се сетил, че освен от парламентарния контрол, предаван ни по радиото, следва да се предават и църковните служби в неделните дни и на големите християнски празници.

За да сме точни пред историята едва на 16.X.1931 г. със Заповед № 13 173 на Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) е утвърдена работата на съюза „Родно радио“. Приета е и първата българска програмна радио-концепция. За нас е интересно, че там не е подмината и Църквата:

Радиоразпръсквателната служба трябва да се повери на една обществена организация, във форма на кооперация, съставена от всичките наши културни и обществени организации, защото в програмата ще бъдат евентуално застъпени следните отдели: сутрин в неделя главно – религиозна служба от черквите. Поддръжка от страна на Съюза на свещениците.⁴

Замислената преди 7 години благородна идея да се отразяват църковните служби и проповеди от Патриаршеската катедрала „Св. Ал. Невски“ се осъществява, както съобщава тогавашната преса, през пролетта на 1931 г. Като новина това е отразено във в. „София“: „всеки момент ще бъде положен кабелът между катедралата „Св. Ал. Невски“ и радиото“⁵. Това наистина става и на 13 май 1931 г., сряда, от 9.30 часа за първи път е транслирана службата от катедралата. Една година по-късно, на 30 април 1932 г., за първи път е предадена и Възкресната св. Литургия от 23.30 часа.⁶ На 27 март 1932 г. Видинският митрополит Неофит – наместник-председател на Св. Синод чете пред микрофона на „Родно радио“ беседата си „Гласът на историята за ролята на светата ни Църква“, в която се казва:

„Най-добрата и безпристрастна учителка за хората и народите е историята. Голяма е ползата, когато се вслушваме в нейния глас. Но тая полза е още по-голяма, когато запомним истините, които тя изнася и подчертава. Сега се преживяват тежки времена на отрицание и духовна покруса, на материална оскъдица и морална поквара. Това обстоятелство клони да засегне народната свобода и държавната независимост. И поради това налага повелителният дълг да се припомним истините, които историята подчертава, досежно родоспасителната дейност на нашата Църква. Защото те са едно внушително предупреждение за предпазване от съвременната разрушителна вълна на покварата и безве-

³ Димитров, Веселин. История на радиото в България. София, 1994, с. 79–80.

⁴ Пак там, с. 138.

⁵ София, 9 апр. 1931.

⁶ Родно радио, бр. 9, 1932.

рието. Необходимо е това предупреждение, защото агентите на религиозната и националната разруха стават все по-многобройни и по-дръзки, използвайки за своята пъклена цел: и общото световно бедствие и вътрешното ни партизанство и сектантското раздробяване“⁷.

Беседата има широк отзвук в страната. Ето какво пише в. „Народ“:

„Както знаят читателите на „Църковен вестник“, от известно време у нас по радиото се предават и духовни сказки. Така на 27 март, 3 и 7 април, по покана на „Родно радио“ Негово високопреосвещенство св. видински митрополит г. Неофит – наместник-председател на Св. Синод говори по радиото на тема: „Гласът на историята за ролята на светата ни църква“⁸.

Според изследователя проф. Веселин Димитров, тази беседа, наричана тогава сказка, дава началото на официалната и декларирана църковна радиопропаганда⁹. Нека да припомним и датата 27 март 1932 г., както четем от думите на архиепископа, и тогава отношенията между Църква и общество не са нито еднозначни, нито елейни, затова може би се търси и посредничеството на радиото, което пък отделя много програмно време, за да излъчи посланието. Освен цитираното във в. „Народ“, се появяват и други възторжени отзиви, в които с голяма доза сантименталност и патриотичен тон се описва как престарели дядовци и баби, които нямат сила да стигнат до черква, палят кандила пред радиоапаратите.

Отново в „Църковен вестник“ намираме следната дописка, с дата 9 април 1932 г., в рубриката „Църковна и обществена летопис“, където четем:

„Едно от най-големите чудеса на техниката безусловно е радиото. Последното е едно от важните средства за разпространение на културата. У нас, в София има своя, макар и много слаба радиостанция „Родно радио“. Дело на частна родолюбива инициатива. Начело на тая станция стоят добри българи, които посредством радиото се стараят да поддържат българския дух и да пръскат култура в най-отдалечените кътове на нашата родина, а също така и в поробените българска Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини. Освен това те полагат усилия да се пръска чрез радиото и духовна светлина. За тая цел те са поканили наши висши иерарси и духовници да държат пред микрофона на „Родно радио“ сказки на религиозно-нравствени теми. Също така от известно време насам на всеки почти празник хората на г. Иван Лютов дава духовни концерти. На 13 и 20 март тази година говори две сказки по радиото и негово високопреподобие архимандрит Антим, ректор на Софийската духовна семинария, на теми: „Значение на постите и дългът ни към ближните“ и „Вера и добротворство“¹⁰.

Сега можем и да се поусмивнем на тази дружеска реклама, която вестникът на Църквата прави на навлизащото в българския живот радиоразпръскване, но явно и двете контактуващи страни – Църквата и радиото – са разбрали, че консенсусът за подкрепа на нравствените идеи е в сътрудничеството между техниката и вярата, и са провидели, че в това има бъдеще. Не случайно темите са подбрани в

⁷ Църковен вестник, 9 апр. 1932.

⁸ Църковен вестник, 16 апр. 1934.

⁹ Срв. Димитров, Веселин. История на радиото...

¹⁰ Църковен вестник, 9 апр. 1932.

този ред, тъй като по това време тече Светата Четиридесетница и явно църковните служители се грижат за подготовката на своите пасоми за предстоящото Възкресение Христово.

Както съобщава в. „Родно радио“, в бр. 7 от същата година, отразено в „Църковен вестник“ в рубриката „Из печата“:

„След Наместник-председателя на Св. Синод на 10 т.м. [април – бел. авт.] от 11 до 12 часа Негово Високопреосвященство Софийския митрополит г.г. Стефан говори от студиото за равнодушието и равнодушните. С красноречие, присъщо на нашия кириарх, последният отблагодари, че му се дава възможност по радиото, изпращайки на всички слушатели архипастирско благословение, да изкаже верата си, че човечеството, което чрез гения си побеждава все повече времето и пространството, и чрез техническите си усъвършенствувания е успяло гласът му да бъде чут още същата минута и в най-отдалечените кътове на земното кълбо, ще съумее на тая негова външна победа да изгради благодатния храм на вътрешната победа. Победата на духа, която ще разкрие величието, красотата на верата и благочестието в жизнения ни път на всестранното морално развитие и духовно съвършенство към чертога на Бога. Ораторът говори по-подробно за равнодушието на обществото при большевишката напаст и пропаганда, която се явява носителка на анархия и носи гибел и политическа смърт за народи и държави. Ние трябва, каза той, да изведем младите души от атмосферата на безразличието и равнодушието на днешното общество, като им посочим Христовите идеали, на много места забравени, извратени, затъпкани, обезсолени и да им вдъхнем импулс към постижение на тия идеали.

И ако равнодушните разберат в що се състои силата на разрушителния болшевизъм и на време върнем онова, което е похитено от нас и го издигнем умело пред погледа и душата на нашата младеж, ние ще направим първата решителна крачка в борбата си с тая пакостна политическа, морална и философска ерес, която подобно на филоксера опустошава незабелязано Божието лозе на земята. Младежта лесно може да разбере, че тая большевишка философия опошлява и омъглява човешката душа. Осъжда я на духовна немоц, понеже я лишава изцяло от нравствено идеалистичния багаж, приписва ѝ низки античовешки максими. Старае се да превъзпита в нея безграничен материалистически фанатизъм и да култивира в нея класово човеконенавистничество. Тая философия лишава по такъв начин от всякакъв цвят практическия живот и го фалифицира по същия начин, както монистическият материализъм върши това събитие. [...] Ние трябва да се съгреем с делата си до горецината на Христовата вяра, за да не се изстудим от большевишкия мраз. Хладината при това е по-страшна от студа. Равнодушието по-опасно от болшевизма, защото не е страшен той, който отхвърля религията, а оня, който я изповядва без усърдие, повърхностно и който държи религията в потулен кът на жилището си. За вярващия човек бездомен е не той, който няма собствен дом, а който няма храм. Равнодушните прибягват до Бога като към лекар, само в тежки случаи. Те се религиозни, но между друго, сякаш предпазливо религиозни, а религиозността не е хладна, тя е гореща и безусловна.

Ние трябва да вярваме в бъдещето и нека се надяваме, че шеметният технически успех, изразен и в радиото, ще бъде последван неминуемо и от спасителния религиозен подем на човешкия дух, без който човечеството изнемогва и страда, търпи катастрофи и кризи, люшка се мъченически в неустойчивото си равновесие и пише кървавите страници на нашата бурлива и критическа епоха. Паралелизмът и хармонията между техническото и духовно съвършенстване – ето тайната на социалната устойчивост, ето ключът на човешкото добруване за успех и благоденствие“¹¹.

Историята не разкрива ярки технически послания от битието на екзарх Стефан, но неговата прогноза, посочена в цитирания текст, е повече от съвременна и препоръчителна. Той много добре знае, че българската радиоразпръсквателна система е нищожна, докато възможностите на споменатите болшевишки идеолози са значителни. (Изследователи сочат, че особено мощни са преподавателите в Москва: „ВЦСПС – 100 кВт и радио „Коминтер“ – 40 кВт“.) И въпреки всичко вярва, че една добре подготвена, аргументирана и интелигентна религиозна радиопрограма би могла да предпази паството от изброените страсти, опасности и изкушения. За жалост, злото не ни отминава. А този текст може да бъде приет като полагане основите на сътрудничеството между Църквата и радиото. Идеално сътрудничество, което продължава твърде кратко.

Както отбелязва проф. Веселин Димитров, първото пряко предаване от Патриаршеската катедрала, а и по-нататъшните редовни предавания от митрополитската черква „Св. Неделя“, от други храмове по големите църковни празници, проповедите на свещенослужители стават най-значителни програмни елементи. Църковните служби, както знаем, продължават около час и половина, и са предавани директно, и цялостно. В официоза на БПЦ – „Църковен вестник“ е отбелязано: *Съюзът „Родно радио“ е инсталирал с разрешение на Св. Синод в храм-паметник „Св. Ал. Невски“ пет микрофона, чрез които предава срещу всеки празник и на самите празници църковната служба.*¹²

Също така трябва да се отбележи, че в състава на Софийския радиоклуб, който към 11 май 1932 г. наброява 465 души, има и един митрополит. Предполага се, че това е бил Софийският митрополит Стефан.

Според архивите и пресата на 24 март 1934 г., в неделя, в 10 часа преди обяд, Софийският митрополит Стефан отслужва водосвет за откриването на новия столичен радиопредавател. Министърът на железниците, пощите и телеграфите Стоян Костурков прерязва лентата и държи реч пред микрофона на радиото, следван от владиката. В своите речи те говорят последователно за голямото значение на радиото в съвременния ни свят и културното издигане на българите. Обявено е и официалното наименование на станцията – Радио София.¹³

Въпреки че радиото в България е все още частна инициатива, държавата се грижи за това да не бъде уронван престижа на Църквата чрез него. Това се раз-

¹¹ *Църковен вестник*, 30 апр. 1932.

¹² *Църковен вестник*, 14 май 1932.

¹³ *София*, 27 май 1934.

бира от Окръжно № 4767 на Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) от 5 април 1934 г., където четем:

„До г.г. Директора на полицията и окръжните управители в Царството за избягване уронването престижа на светата ни Църква и на нейното богослужение, както и за избягване поводи за богохулство и поругаване на вярата, наредете да се забрани на всички притежатели на питейни и забавителни заведения да препредават в заведението си по радиото църковните служби от храма-паметник „Св. Ал. Невски“¹⁴.

Дори нещо повече – прави се изключение от програмната схема за неделния ден, когато Радио София започва емисията си в 9.30 часа, с прякото си предаване от „Св. Ал. Невски“ за разлика от останалите дни, в които излъчването стартира в 12.30 часа. Една бегла рекапитулация на родно радио през периода на неговото укрепване 1933–1934 г. ни показва, че най-много програмно време през този период са заемали религиозните служби – 80 часа, което е равно на 7 %, след което идват беседите и проповедите – 60 часа или 5.2 %¹⁵.

На 17.I.1935 г. Министерският съвет с протокол № 8 издава постановление № 6, с което одобрява Наредба-закон за радиото на основание чл. 47 от Конституцията. С доклад от 25 януари министър-председателят генерал-лейтенант Пенчо Златев внася в двореца за утвърждаване постановлението на правителството. На следващия ден цар Борис III подписва указ № 25, с който одобрява Наредбата-закон. И така радиоразпръскването в България става държавна собственост. Регионалните радиостанции в градовете София, Варна и Стара Загора оформят държавното радио на България.¹⁶ За началник-отделение „Радиоразпръскване“, главен уредник на Радио София и общ ръководител на радиопрограмната служба в страната със заповед на министър-председателя Андрей Тошев от 18.VI.1935 г. е назначен Панайот Тодоров (Сирак Скитник).

Когато надникнем в биографията на Сирак Скитник ще разберем, че е завършил Духовната семинария в София. Наглед добър признак за бъдещото сътрудничество между Държавното радио и БПЦ. Докога – ще разберем по-нататък. Нека се върнем към проф. Калин Янакиев и вече цитирания му труд:

*„От друга страна подобни „сказатели“ и по принцип са били нещо като „живи книги“, пренасящи с гласа и осанката си историята или песента в различни места и дни не тъкмо, за да я поднесат, но за да ѝ отдадат почит с про-глас-яването ѝ. И това е така, защото епическият певец (сказателят) поначало не чете едно **свое** (или чуждо) „произведение“. Той по-скоро **разнася** едно сказание, което в дълбочината си се приема като своеобразен **битиеен факт**“¹⁷.*

Тук съм длъжна да ви върна към битийния факт в началото на моя текст. Едва ли кончината на един първоиерарх може да бъде основа за глума, сарказъм или несъгласие с една утвърдена с много труд и все още недореализирана традиция,

¹⁴ **Известия** на Министерството на вътрешните работи и народното здраве. София, 1927–1942.

¹⁵ **Димитров**, Веселин. История на радиото в..., с. 207.

¹⁶ *Държавен вестник*, 31 ян. 1935.

¹⁷ **Янакиев**, Калин. *Res vitae...*, с. 45.

каквато е връзката между обществените електронни медии, най-вече между радиото и БПЦ.

Та нали преди Своето Възнесение Господ Иисус Христос поръчва на Своите ученици: „...идете по цял свят и проповядвайте Евангелието на всички твари“ (Мрк 16:15). При съвременните технологии спокойно можем да се доверим на Христовата заръка, ползвайки и радиото. Разбира се, че то не може да извършва литургийно общение. Но може да се използва за трибуна на проповед и за излагане основите на вярата. Според Блез Паскал Вярата е Бог, почувстван в сърцето. По тази причина радиото не може да ни научи на вяра, а единствено може да разкрие истините на вярата и пътищата за достигане до нея.

Излъчването на св. Литургия по радиото води до профанизиране на вярата в наши дни, защото св. Литургия е общение, причестяване. Слушането на църковни песнопения може да възвиси душата, но не води до спасение. Транслирането на св. Литургия по радиото в началото на радиоразпръскването може да се приеме за опит в държава, обявила се за Православна, за религиозно обучение, но това не води до спасение. Емисиите на църковни служби по телевизията и радиото в други православни страни са може би демонстрация на Православие, но едва ли би са като спасителната роля на Църквата.

Ето защо, клириците в България следва да се замислят за участия в образователни и публицистични предавания, свързани с историята и културата, които да припомнят на съвременниците основата на християнската цивилизация. Те да бъдат стимул за приобщаване към църквата и разясняване на вероучителните ѝ истини. Без това да се превръща в кич, ширпотреба и своего рода патриотарско православна чалга, към която много хора имат нездрав афинитет, превръщайки всекидневието ни в една повседневна предизборна кампания.

ИДЕЯТА „БЕРЛИНСКА СТЕНА“ – ПРОПАГАНДНА ПЛАТФОРМА, ИДЕЙНА НАТОВАРЕНОСТ И ТРАНСИСТОРИЧНА КОМУНИКАЦИЯ

МАРИНА МАРИНОВА

Проблемите на международните отношения след края на Втората световна война са предмет на особен интерес сред учени, изследователи и анализатори (а също така и на журналисти), занимаващи се с проблемите на съвременната история на Европа и света. Причините за този интерес се крият в стратегическите промени, които настъпват в международната политика след войната. Новият външнополитически статус на света и постулирането на двуполусния модел, промяната на политическите параметри и разделянето на Германия са отправни точки за размисъл, когато се насочи вниманието към тенденциите в международните отношения през посочения период. Студената война – идеологическата и икономическа опозиция между СССР и *капиталистическия* западно ориентиран свят, – е изключително предизвикателство към разбиранията на съвременния „виртуален човек“ (*по термина на Мария Попова, „Виртуалния човек“, 2012*). Винаги е полезен още един поглед върху промените, белязали следвоенния период в средата на XX в. Европейските процеси, свързани с Потсдамската конференция, унгарските събития, Пражката пролет бележат хронологически граници в историята, чиито болезнени рефлексии не позволяват този период да бъде negliжиран нито от науката, нито от журналистиката, нито дори от киното. Въпросите, кореспондиращи с Виетнамската война и Карибската криза, представляват своеобразна платформа, на която се позиционират конфликтите и политическата дестабилизация на Европа, както и икономическите последствия от войната – всичко това прави трудно изпълними лозунгите и на Съветите, и на империалистическия свят, но борбата между двете идеологии ражда потресаваща нетрадиционна война. Пропагандната обремененост и идейната натовареност на този период „смразяват“ международните отношения, разделят света за половин век, инспирират кървави конфликти в Унгария, бунтове в Чехословакия, постулират полския въпрос. След падането на Берлинската стена промените в Източна Европа придобиват масов характер. На 10 ноември 1989 г. дългогодишният лидер на БКП Тодор Живков подава оставка, а партията започва преговори с опозицията и обещава провеждането на свободни избори. Една седмица по-късно в Прага хиляди студенти се събират, за да честват международния студентски ден, на което полицията отговаря с насилие и репресии. Това поставя началото на масови обществени протести и демонстрации в Чехословакия. В Източна Германия четири дни след отварянето на границата между Западен и Източен Берлин ръководството на ГЕСП предприема нови мерки, като назначава Ханс Модров за министър-председател, на 17 ноември той сформира коалиционно правителство и се обявява за изграждането на „един по-добър социализъм“. Тенденциите в международните

отношения към „разведряване“, преодоляването на „желязната завеса“, реформаторските тенденции, краха на двуполюсния свят – тези аспекти на следвоенните отношения поставяме в настоящата разработка, като отбелязваме, че тя просто обръща внимание на винаги важните международни отношения в периода след Втората световна война и няма претенции за изчерпателност.

1. Политически и икономически предпоставки за разделянето на Германия след края на Втората световна война. Доктрината „Халщайн“ и изграждането на Берлинската стена

1.1. Политическа динамика в следвоенния период и обособяването на Източна Германия (ГДР) и Западна Германия (ФРГ)

Германия губи Втората световна война и за следвоенната съдба на страната определящи стават решенията на четирите победителки от Антихитлеристката коалиция: Съединените щати, СССР, Великобритания и Франция. Съгласно договореностите от конференцията в Потсдам (17 юли–2 август 1945 г.) Германия трябва да бъде демилитаризирана, денацифицирана, декартелирана и демократизирана. За целта САЩ, СССР, Великобритания и Франция, които разполагат с големи военни контингенти на територията на победена Германия, изграждат военна администрация в окупираните зони. Съюзнически контролен съвет, съставен от представители на четирите сили, поема администрацията на Германия до подписването на мирен договор с победената държава. Страната е разделена на зони, в които действат окупационните власти съответно на западните сили (САЩ, Великобритания и Франция) и на Съветския съюз. В годините непосредствено след войната идеологическата, военната и политическата конфронтация между западните сили (преди всичко САЩ) и Съветския съюз нараства. Четирите държави победителки не успяват да постигнат споразумение по въпросите на Германия и да подпишат мирен договор с нея. Германският въпрос остава отворен за повече от 40 години. Кулминацията на германския въпрос настъпва през 1948 г., когато Съединените щати, Франция и Великобритания решават да включат западните зони в плана „Маршал“ с цел възстановяване и стабилизация на германската икономика. През юни 1948 г. трите сили провеждат реформа, с която въвеждат нова валута, заменяща обезценената германска марка. Съветският съюз се противопоставя на въвеждането на новата валута в западните зони, тъй като съгласно Потсдамските споразумения подобно решение изисква съгласието и на четирите сили-победителки. Москва реагира остро и обявява излизането си от Съюзническия контролен съвет с аргумента, че трите западни сили са нарушили споразуменията от Потсдам, като са взели важни решения за бъдещето на Германия без участието на Москва. В отговор на валутната реформа на 23 юни 1948 г. СССР въвежда блокада в Берлин, като прекъсва транспортните връзки между града и трите западни зони. В продължение на почти година населението на Западен Берлин живее в условията на пълна блокада, а снабдяването му с храни и други стоки от първа необходимост се извършва по т.нар. въздушен мост – със самолети на западните сили. През 1948–1949 г. става ясно, че изграждането на две отделни германски държави е неизбежно. Берлинската блокада и комунистическият пре-

врат в Чехословакия от началото на 1948 г. карат лидерите на САЩ, Великобритания и Франция да търсят решителни мерки за укрепването на Западна Германия и защитата ѝ от комунистическа опасност. На 1 август 1948 г. трите западни сили обединяват зоните си в т.нар. Тризония и прекратяват военното управление в тях. Така през 1948 г. Германия се оказва реално разделена на две – западна (Тризония) и източна, със строго охранявана граница помежду им, отделна валута и др. Постепенно започва подготовката за изграждане на държавни структури в Западна и Източна Германия. През септември 1948 г. в Тризония започва да функционира т.нар. Парламентарен съвет, който изготвя отделна конституция, която влиза в сила на 23 май 1949 г. и постановява създаването на Федерална република Германия (ФРГ). На 1 октомври 1949 г. в източната зона е обявено пък създаването на Германска демократична република (ГДР). Така през есента на 1949 г. разделението на Германия на две отделни държави е факт. С течение на времето перспективата Германия отново да се обедини и с нея да бъде подписан мирен договор се отдалечава. Постепенно двете германски държави биват интегрирани в структурите на водещите военнополитически и икономически организации. С подписването на т.нар. Парижки споразумения през октомври 1954 г. ФРГ е приета в Западноевропейския съюз (ЗЕС) и НАТО (1955), а през 1957 г. Федералната република е сред основателките на Европейските икономически общности (ЕИО). ГДР, от своя страна, става част от социалистическия блок чрез присъединяването на страната към Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) през 1950 г. и към Организацията на Варшавския договор (ОВД) през 1955 г. В периода 1948–1949 г. двете германски държави не разполагат с пълен външнополитически суверенитет. СССР, САЩ, Великобритания и Франция се ползват с договорни права по отношение на Берлин и Германия, разглеждана като цяло. Отношенията между четирите сили и двете германски държави са уредени юридически в два отделни договора. Т.нар. Общ договор регламентира отношенията между Федерална република Германия и трите западни сили. Съгласно клаузите на договора Федералната република получава вътрешно- и външнополитически суверенитет, но трите сили запазват досегашните си права и отговорности по отношение на Берлин и Германия, разглеждана като цяло, включително по въпросите на обединението ѝ. Аналогично, отношенията между ГДР и СССР са уредени в т.нар. Московски договор, където двете страни се договарят да се съветват по всички важни международни въпроси, които засягат интересите на двете държави. През 50-те години на XX в. отношенията между ФРГ и ГДР са белязани от общия дух на противопоставяне и конфронтация между Изтока и Запада. Федералната република провежда т.нар. *Deutschlandpolitik*, съгласно която западногерманското правителство преследва две основни цели: увеличаване на икономическата сила на страната и обединение на Германия на базата на свободни пазари. Първият канцлер на ФРГ християндемократът Конрад Аденауер разчита, че в срок от няколко години позициите му ще бъдат достатъчно силни, за да постигне обединение на Германия в граници, по-добри от определените в Потсдам. ГДР от своя страна се стреми към укрепване на своето статукво и получаване на международноправно признание с цел запазване на държавната си структура. Източен Берлин и

Москва настояват за подписване на мирен договор с Германия, който да закрепил юридически разделението на страната. В годините на Студената война външната политика както на ФРГ, така и на ГДР е съобразена с политическите реалности и доминацията на двете суперсили – САЩ и СССР.

1.2. Предпоставки за раждането на Доктрината „Халщайн“

До средата на 60-те години ФРГ не поддържа нормални дипломатически отношения с източноевропейските държави (ГДР, Полша, Чехословакия, Унгария и др.). През 1955 г. правителството на ФРГ приема т.нар. доктрина „Халщайн“, която предвижда прекратяване на дипломатическите отношения с всяка държава, която признае и установи дипломатически отношения с ГДР. Целта на доктрината е международна изолация на Източна Германия и създаването на благоприятни условия за присъединяването ѝ към ФРГ. Съгласно тази доктрина, правителството на Федералната република ще разглежда развитието на отношенията между трети страни и ГДР като неприятелско действие и ще реагира с мерки от различно естество. Към мерките не спада задължително прекъсване на дипломатическите отношения със страните, признали ГДР. Достатъчно тежка санкция е преустановяването на икономическите помощи от страна на Федералната република, която по това време вече е сред най-развитите страни в Европа и света. Впоследствие обаче, на базата на доктрината „Халщайн“, ФРГ действително прекратява дипломатическите си отношения с две държави, признали ГДР, а именно: с Югославия на 19 октомври 1957 г. и с Куба на 14 януари 1963 г. Германският въпрос ескалира през 50-те години на XX в. По това време стотици хиляди източноевропейски специалисти и професионалисти емигрират в Западна Германия през Берлин. ГДР все още е призната единствено от социалистическите държави. Масовият „износ“ на човешки капитал и липсата на международноправна легитимност създават реална заплаха за съществуването на източноевропейската държава. Съединените щати настояват за обединение. Москва обаче не е склонна да отстъпи позициите си на германска територия и да допусне промяна на разпределението на контрола над Германия и разрушаването на държавната структура на ГДР.

1.3. Берлинската стена – „финалният акт в определянето на европейските сфери на влияние“ (Х. Кисинджър)

Съветският лидер Никита Хрущов настоява за изтегляне на западните сили от Берлин и оставяне на града изцяло в орбитата на Източна Германия и СССР. По време на разговор с американския президент Джон Кенеди през юни 1961 г. Хрущов заплашва да ликвидира правата на западните сили в Берлин, ако Берлинският въпрос не намери решение до края на годината. В тази обстановка в началото на август 1961 г. Политическият консултативен комитет на Варшавския договор препоръчва на ГДР да въведе граничен режим, който да защити населението на Източна Германия от фашистки елементи. Самото ръководство на ГДР, начело с Валтер Улбрихт, цели разрешаване на германския въпрос в своя полза, т.е. обезпечаване границите на ГДР, международноправна легитимация и кодифициране на статуквото. Така на 13 август 1961 г. ГДР взима историческото реше-

ние за въвеждане на граничен режим между двете германски държави. Започва изграждането на Берлинската стена (*Berliner Mauer*). Тя разделя на две Германия от 13 август 1961 г. до 9 ноември 1989 г. и остава един от най-ярките символи на Студената война. При разделянето на Берлин Западът реагира с протести и редица обществени кампании, но до военна намеса не се стига поради реалната опасност от избухването на ядрена война. Известни промени в политиката на ФРГ и ГДР настъпват през втората половина на 60-те години, когато германският политик Егон Бар предлага Федералната република да поеме курс на промяна чрез сближаване, насочен към развитие на диалог и сътрудничество с източноевропейските държави. Идеите на Егон Бар стават основа на новата източна политика на Федералната република. ФРГ прави конкретни стъпки към подобряване на отношенията с източноевропейските държави, като признава правата на Чехословакия и обявява Мюнхенското споразумение от 30 септември 1938 г. за невалидно. Тогава британският министър-председател Чембърлейн, френският премиер Даладие, райхсканцлерът на Германия Хитлер и италианският министър-председател Мусолини чрез общо споразумение уговарят предаването на Судетска област от Чехословакия на Германия. ФРГ също заявява уважение към националните интереси на Полша. В специална нота до европейските правителства от пролетта на 1966 г. федералното правителство предлага на европейските страни да подпишат двустранни споразумения със страните от Източния блок, като посочва, че както СССР, така и източноевропейските държави са неделима част от Европа.

1.4. Източната политика на ФРГ и „офанзивата на Улбрихт“

През януари 1967 г. федералният министър на външните работи Вили Бранд обявява новата „източна политика“ на ФРГ пред Европейския съвет в Страсбург и заявява, че икономическото и политическото обединение на Европа са сред основните цели на федералното правителство. За целта ФРГ няма да натоварва с условия „политиката на разведряване“ в Европа и ще се стреми към всеобхватно подобряване на отношенията с всички източноевропейски държави. Вили Бранд говори за задълбочаване на икономическото, научното, културното и политическото сътрудничество с Изтока и обявява дипломатическите отношения за възможни. Стъпки за подобряване на отношенията със Запада предприема и правителството на ГДР. Държавният ръководител на Източна Германия Валтер Улбрихт предприема инициатива, която става известна като „офанзивата на Улбрихт“. В нея Улбрихт отправя предложение до всички европейски държави за развитие на европейската сигурност на основата на равноправното сътрудничество, взаимното уважение и разбиране. Голямата цел на правителството на ГДР е Европа сама да реши проблемите си и да отстрани от пътя си всичко, което пречи на взаимното сближаване; а конкретната цел е установяване на нормални отношения с ФРГ. Това би осигурило международно признание на ГДР, което е основната цел на източногерманската външна политика след 1949 г. През 1968 г. обаче инвазията на войски на 5 страни членки на ОВД в Прага, с цел прекратяване на опитите за демократизация, предприето от чехословашкото правителство, води до ново напрежение в отношенията Изток–Запад и съответно ГДР–ФРГ. Ръководството на ГДР

се опасява от последиците от реформите в Чехословакия за социалистическия лагер, както и за позициите на ГЕСП (Германската единна социалистическа партия); той подкрепя решението на Москва за военна намеса. ФРГ от своя страна осъжда действията на ОВД. НАТО концентрира войски в източната част на ФРГ (Бавария), но не се намесва в сферата на влияние на СССР поради опасността от избухване на по-сериозен конфликт.

2. Конференцията в Потсдам, Полският въпрос, доктрината „Труман“ и създаването на Северноатлантическия пакт (НАТО)

След приключването на Втората световна война от 17 юли до 2 август 1945 г. държавите победителки организират конференция в Потсдам, на която трябва да се обсъдят най-важните въпроси, свързани с мирното урегулиране на политическата система в Европа. Сталин, Труман и Чърчил дебатират върху изключително дълъг дневен ред, умело избягвайки организационните въпроси и акцентирайки само върху принципи, без да обсъждат детайлите. Темите са свързани с репарациите, бъдещето на Германия и статута на германските съюзници Италия, България, Унгария, Румъния и Финландия. Тактиката на американската и английската делегации се състои в това: да отстояват твърдо позициите си в Африка и Средиземноморието и в цяла Западна Германия, като наложат на СССР режим на преговори и дипломатически натиск с оглед да ограничат влиянието на Русия в Източна Европа. Конфликтът на конференцията се съсредоточава около Полша. Полският въпрос се явява съществен и проблемен относно това, дали чрез договаряне или чрез елегантен шантаж с ядреното оръжие англо-американците ще могат да ограничат съветската доминация в региона. От своя страна, Сталин няма аспирации към Западна Европа, но по отношение на Източна Европа е категоричен. Съветите запазват политическия си контрол над Полша, като договарят и преместването на западните полски граници до линията Одер-Ниса. След края на конференцията подписването на мирните договори продължава година и половина, като те са съпроводени и с териториални изменения на държавните граници. Италия трябва да върне на Франция областите Ница и Савоя. Тя губи всички свои колонии и е задължена да уважи суверенитета на Албания и Етиопия. Към Югославия преминава източната част на област Юлийска Крайна. Гърция получава Додеканезките острови. България запазва границите си от септември 1940 г., т.е. с Южна Добруджа. Унгария губи Трансилвания, която е дадена на Румъния. По отношение на Германия се потвърждава решението от Ялтенската конференция и страната е разделена на четири окупационни зони, като върховен орган се явява Съюзническият контролен съвет. Въпросът с германските репарации разделя съюзниците. САЩ и Великобритания отказват да се съгласят със съветските претенции за 20 милиарда долара репарации от страна на Германия, половината от които трябва да отидат за СССР. Постигнат е компромис, като Сталин се съгласява с 25% от германското индустриално оборудване. През май 1946 г. руснаците се изтеглят от Северен Иран. След речта на Чърчил във Фултън същата година става ясно, че американците ще се ориентират към създаване на военнополитически съюз, доминиран от англоговорящите народи. През март 1947 г. е обявена доктрината „Тру-

ман“ , а година по-късно планът „Маршал“. Целта на тези външнополитически инициативи е укрепването на американските позиции и влияние в Европа. Това провокира Сталин да затегне контрола върху своите източноевропейски сателити. На 2 декември 1946 г. САЩ и Великобритания вземат решение за обединяване на техните окупационни зони. Франция, Великобритания и страните от Бенелюкс подписват военен пакт, към който американците смятат да се присъединят. Времевият интервал между 1948–1952 г. е ключов за военнополитическата ориентация в международните отношения. На 4 април 1949 г. 12 държави подписват във Вашингтон Северноатлантическия пакт (НАТО), това са САЩ, Канада, Англия, Франция, Италия, Исландия, Норвегия, Дания, Холандия, Белгия, Люксембург и Португалия. Три години по-късно към НАТО се присъединяват Турция и Гърция.

3. Събитията в Унгария от 1956 г.

Бунтовете в Източна Германия през 1953 г. и в Полша три години по-късно са ярък предвестник на сериозните трудности, с които новото съветско ръководство след смъртта на Сталин, ще трябва да се сблъска. Кризата в Унгария настъпва през 1956 г. и бележи повратен момент в идеологическата стабилност на съветската система. Скоро след Берлинското въстание унгарският комунистически ръководител Матяш Ракоши е заменен по настояване на Москва с реформатора Имре Наги. През 1955 г. Ракоши отново е върнат на поста министър-председател. След XX конгрес на КПСС министър-председател става умереният реформатор Ерньо Герьо. Събитията в Будапеща започват на 23 октомври 1956 г. и приемат формата на масов граждански протест. Умерените реформи на Герьо не са в състояние да парират унизеното унгарско чувство, че страната е съветски сателит. На 24 октомври Наги е назначен за министър-председател, но протестите излизат извън контрол. На 27 октомври съветските части започват да се изтеглят от столицата, но сега исканията са за излизане на страната от Варшавския пакт и за въвеждане на многопартийна система. Позицията на САЩ към събитията е съдържана и двусмислена. Създава се впечатление, че Америка е готова да се намеси пряко в конфликта и да окаже помощ на всяка комунистическа страна, която се стреми да се измъкне от влиянието на СССР. Това обаче не се оказва истина. Ситуацията в Будапеща става неконтролируема, въстаниците завземат централата на Комунистическата партия, започва раздаване на улично правосъдие. На 1 ноември коалиционното правителство на Наги обявява неутралитет и прекратява членството на Унгария във Варшавския договор, като се обръща с молба към ООН да признае неутралитета на Унгария. Молбата не е разгледана в ООН поради пълното безразличие на западните държави и САЩ. На 4 ноември съветските сили нанасят удар на бунтовниците, уличните сражения продължават три дни, въоръжената съпротива е потушена на 14 ноември 1956 г. Имре Наги получава временно убежище в Югославското посолство, но по-късно се предава и е екзекутиран след съдебен процес през 1958 г.

4. Пражката пролет и доктрината за „ограничения суверенитет“

В Чехословакия през 1967 г. набира скорост силно движение за обновление, ръководено от интелектуалци и студенти. През януари 1968 г. първи секретар на чехословашката комунистическа партия става Александър Дубчек. Той е реформатор с амбиции да обнови социалистическия обществен ред. Дубчек е интелектуалец, обладан от идеята за мисия и стремеж да хуманизира социализма, като го направи по-отворен, гъвкав и либерален. За разлика от унгарските лидери от 1956 г., той не е националист и не поставя под съмнение външнополитическата ориентация на страната. За разлика от Унгария, в Чехословакия не са разположени съветски войски. След неясни предупреждения и заплахи на 21 август 1968 г. съветски и съюзнически военни части, без Румъния, навлизат в Чехословакия и арестуват голяма част от комунистическите ръководители, след което ги изпращат в Москва. По време на разговорите в съветското политбюро Леонид Брежнев формулира доктрината за „ограничения суверенитет“ на социалистическите страни. Това означава, че отношенията между съюзниците от Варшавския пакт няма да се основават на принципите на международното право и националния суверенитет, не дори и на клаузите на пакта, а на самостоятелната преценка на съветското ръководство, доколкото политиката на отделните национални ръководства съответства на принципите и целите на съветската система и политика. САЩ и западният свят като цяло приемат нахлуването на войските на Варшавския договор в Чехословакия като нормална мярка за въвеждане на ред в съветската зона. Според Хенри Кисинджър стремежът на СССР да съдейства за намиране на изход от войната във Виетнам и стопанските интереси на деловите среди надделяват за сметка на моралните съображения на Запада да окаже подкрепа на чешките реформатори.

5. Тенденциите към „разведвяване“ и преодоляване на „Желязната завеса“

5.1. „Основен договор“ между ФРГ и ГДР

Преходът към действително затопляне на отношенията между ФРГ и ГДР настъпва след 1969 г., когато канцлер на Федералната република става кметът на Западен Берлин, Вили Бранд. Бранд развива тезата, че след като упованието в Запада е довело до застои, обединението на Германия трябва да се търси чрез сближаването ѝ с комунистическия свят. По това време съществува известно напрежение в отношенията между ФРГ и западноевропейските ѝ съюзници, породено от исканията на страната за промяна на статуквото в Европа. Ето защо Вили Бранд настоява страната му да нормализира отношенията с ГДР, да приеме границите с Полша и да подобри връзките си със Съветския съюз. „Източната политика“ на ФРГ достига кулминацията си през следващите няколко години, когато страната подписва серия международни договори с източноевропейските държави. През август 1970 г. Федералната република и СССР подписват т.нар. Московски договор, в който двете държави се отказват от употребата на сила и постановяват, че нямат териториални претенции както една към друга, така и към трети държави. Бон и Москва се задължават да спазват принципа на „ненарушимост на границите“, включително на границата между ФРГ и ГДР и между ГДР и Полша

(линията Одер-Ниса). На практика с Московския договор Федералната република признава изменението на границите, извършено след Втората световна война. Правителството в Бон обаче обявява, че ще ратифицира договора само след успешно споразумение между четирите сили (Съединените щати, Великобритания и Франция) по въпросите на Берлин. През декември 1970 г. ФРГ сключва т.нар. Варшавски договор с Полша, в който признава линията Одер-Ниса за „ненарушима“. Полша от своя страна се съгласява да изчака подписването на общ мирен договор с Германия преди окончателното определяне на следвоенните граници в Европа. Източната политика на ФРГ кореспондира на т.нар. западна политика на ГДР, която ръководството на Източна Германия се опитва да развие след смяната на дългогодишния ръководител Улбрихт с Ерих Хонекер. През септември 1971 г. САЩ, СССР, Великобритания и Франция успяват да договорят Четиристранно споразумение за Западен Берлин, което урежда статута на града. В споразумението се постановява, че Западен Берлин не е съставна част от Федерална република Германия и четирите държави запазват правата си по отношение на „въпросната област“. САЩ, СССР, Великобритания и Франция не успяват да се споразумеят за Източен Берлин и неговият статут не присъства в споразумението. През декември 1972 г. двете германски държави подписват международен договор, който регламентира основите на отношенията помежду им. ФРГ и ГДР се отказват от употребата на сила и се съгласяват да зачитат границите помежду си като неприкосновени. Интересното е, че т.нар. основен договор не предлага решение на германския въпрос, като в преамбюла дори изрично се постановява, че двете държави имат различни възгледи по въпроса. Западногерманското правителство се задължава да зачита правото на ГДР да разполага със собствени представители в международните организации, без обаче да признае дипломатически Източна Германия.

5.2. Конференцията в Хелзинки и Заключителният акт на Съвета за сигурност и сътрудничество в Европа

В средата на 70-те години външната политика на ФРГ и на ГДР е повлияна от развитието на международните отношения. През 1975 г. успешно завършва Съещанието за сигурност и сътрудничество в Европа. Представители на 33 европейски държави, САЩ и Канада приемат в Хелзинки Заключителен акт, в който е постановено правото на всяка държава свободно да избира и разбира своята политическа, икономическа, социална и културна система, както и правото на всички народи при пълна свобода да определят своя вътрешен и външен политически статус без външна намеса и да осъществяват по свое усмотрение политическото, икономическото, социалното и културното си развитие. Договореностите от Хелзинки изиграват важна роля за разведряване в отношенията Изток–Запад. Признатото в Заключителния акт право на самоопределение на народите става основният аргумент, на базата на който ФРГ пледира за обединение на Германия през 1989 г. През 80-те години на XX в. надпреварата във въоръжаването навлиза в нов етап и достига кулминацията си с разполагането на ракетите Пършинг II и SS-20 в западната и източната част на Европа. Допълнително напрежение в системата на международните отношения внася идеята на американския президент Роналд

Рейган за изграждане на отбранителна система за съдържане в Космоса, наречена „Инициатива за стратегическа отбрана“ (ИСО). Федерална република Германия подкрепя инициативата на Рейган, докато правителството на ГДР се обявява категорично против. Въпреки проблемите, свързани с надпреварата във въоръжаването, през 80-те години на XX в. Бон и Източен Берлин се придържат стриктно към политиката на разведряване. През септември 1987 г. Ерих Хонекер става първият източногермански лидер, посетил Федералната република.

5.3. Програмата на Михаил Горбачов за „перестройка“ и новите тенденции в международните отношения

5.3.1. Михаил Горбачов начело на КПСС

Историческата промяна в Европа започва през пролетта на 1985 г., когато за секретар на КПСС е избран Михаил Сергеевич Горбачов. Новият съветски ръководител си поставя за цел да спре политическия и икономическия упадък на Съветския съюз. Той излиза с програма, която става известна като „перестройка“ и която има за цел да реформира обществените, икономическите и политическите структури на СССР. Горбачов обявява 18-годишната ера „Брежнев“ за период на застой и обещава либерализация на икономиката и „гласност“ – по-голяма откритост в политиката и свободата на словото. Крайната цел на перестройката не е падането на комунизма, а неговото реформиране, стабилизиране и трансформирането в една нова, отворена система. Новият съветски лидер се стреми към отстраняване на недостатъците на социалистическия модел и особено на плановата икономика. Мотивите на Горбачов са свързани с факта, че в средата на 80-те години икономическото състояние на СССР значително се влошава. По това време американският президент Роналд Рейган провежда политика, която има за цел да ускори упадъка на СССР посредством икономически натиск и подкрепа на антисъветските движения в целия свят. Горбачов счита, че разведряването в отношенията със Запада ще доведе до съкращаване на военните разходи на СССР и до „оздравяване“ на съветската икономика. През юли 1986 г. федералният канцлер Хелмут Кол посещава Москва, двете страни се съгласяват да отворят нова страница в отношенията помежду си. През юли 1987 г. президентът на Федералната република Рихард фон Вайцзекер е поканен на официално посещение в Москва и става първият западногермански президент, посетил съветската столица за последните тринадесет години.

5.3.2. Съветско-американски отношения и военна политика

Нов климат бележат и съветско-американските отношения след идването на власт на Джордж Буш през 1989 г. Това е началото на конструктивен диалог и засилено сътрудничество между Изтока и Запада. През 1989 г. успешно завършва Виенската среща на страните от Съвета за сигурност и сътрудничество в Европа, на която е предвиден нов мандат за преговори по съкращаване на въоръжените сили в Европа. СССР обявява решението си за предстоящото съкращаване на въоръжените сили и военния бюджет на страната. ГДР, България, Полша, Унгария и Чехословакия също обявяват съкращаване на военните си бюджети и въоръже-

ните си сили. Междувременно СССР изтегля войските си от Афганистан и слага край на военната интервенция, която години наред рефлектира неблагоприятно върху американско-съветските отношения.

5.3.4. Стачките на „Солидарност“

През 1988 г. в Полша протичат масови обществени стачки с искане за легализация на опозиционната партия „Солидарност“ и провеждането на свободни избори. През февруари 1989 г. политическият елит се събира заедно с представители на „Солидарност“ на „кръгла маса“ за съвместно обсъждане на бъдещето на страната. Първите избори в Полша са проведени на 4 юни 1989 г. „Солидарност“ печели всички 35% от местата за некомунистически формации в долната камара и 99 от 100 места в горната камара на полския парламент. На 24 август 1989 г. първото некомунистическо правителство в следвоенна Източна Европа официално взема властта.

5.3.5. Либерализирането на Унгария

В Унгария либерализацията на режима започва през 1988 г. със смяната на дългогодишния лидер Янош Кадар. В началото на 1989 г. новият унгарски премиер Миклош Немет заминава на посещение в Москва и по време на срещата с Горбачов заявява, че всяка социалистическа държава трябва да се развива по свой собствен път, а лидерите ѝ да са отговорни преди всичко пред собствените си народи. Унгария става първата източноевропейска страна, която отваря границите си със Запада. През април 1989 г. страната подписва Хартата за човешките права на Съвета на Европа и няколко дни по-късно, на 2 май, унгарското правителство взема решение за премахването на загражденията по границата с Австрия. Гранично-пропускателният режим между двете държави е либерализиран и политически уреден по време на посещението на унгарския външен министър Дюла Хорн във Виена от 25 до 27 юни 1989 г. Договореностите между двете страни относно частичното отваряне на унгаро-австрийската граница се възприемат от европейската общественост като символичен акт, откриващ първата пролука в „желязната завеса“, която разделя Европа от десетилетия. В следващите няколко месеца политическият пейзаж в Европа се променя радикално и реалностите от времето на Студената война остават в историята.

6. Краят на двуполусния модел на света

Падането на Берлинската стена е резултат от неспособността на правителството на Източна Германия да се справи с кризата, обхванала страната. Причините за събитията от 9 и 10 ноември 1989 г. са всеобхватни и имат както вътрешнополитически, така и външнополитически характер. В международен план през есента на 1989 г. ГДР се оказва изолирана от останалите източноевропейски страни поради отказа на Ерих Хонекер да проведе реформи в духа на новия политически климат в Европа. Ръководството на ГЕСП не може да разчита и на подкрепата на Москва. Съветският лидер Михаил Горбачов многократно демонстрира предпочитанията си към Федералната република за сметка на ГДР. За изместването на фокуса на

съветската външна политика от ГДР към ФРГ допринасят не само новите политически реалности в Европа, но и икономическото състояние на Западна Германия. В този момент икономиката на СССР е изправена пред колапс, а ФРГ е икономически най-силната държава в Европа. Горбачов е наясно с факта, че тежкото икономическо състояние на СССР може да бъде облекчено само с помощта на кредити от Запада, особено от страна на Бон. Така въпреки че през есента на 1989 г. съветското ръководство няма ясна позиция по въпроса за евентуално германско обединение, икономическото състояние на СССР и изборът на ФРГ за приоритетен партньор на Москва за сметка на ГДР до известна степен предопределя съдбата на Източна Германия. Посочените фактори обясняват колебливата политика на ГДР през есента на 1989 г. С отварянето на границата между Източен и Западен Берлин и с въвеждането на частични реформи ГДР се опитва да догони развитие, което вече тече с пълен ход в Източна Европа. Дестабилизацията на режима в ГДР и отварянето на Берлинската стена бележат края на съществуването на две отделни германски държави. Това е и краят на двуполусното разделение на света на комунистически и капиталистически и, разбира се, това е краят на Студената война.

Литература

- Бжежински**, З. Голямата шахматна дъска. София: Обсидиан, 1997.
- Кисинджър**, Х. Дипломатията. София: Труд, 1997.
- Костадинова**, Т. Външна политика на обединена Германия. София: Парадигма, 2012.
- Международни отношения**. списание за дипломатия, политика и икономика. София: Изд. сдружение за международни отношения, 2012, № 3.
- Митев**, Й., Узунов, Ф. Политическа история на съвременния свят. Велико Търново: Абагар, 2005.
- Мишев**, Р. Тенденции и доктрини на международните отношения XIX–XX век. лекционен курс. Велико Търново, 2012.
- Яникова**, Н. История на Русия. част 2. Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2000.

ФОРМИРАНЕ НА АВТОРА И АВТОРСТВОТО В БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА

ОПИТ ЗА ОБЗОР

ВАЛЕНТИНА МИТКОВА

Видяна в нейната многоаспектност, темата за автора и авторството в българската книжнина е недостатъчно обговорено от родната хуманитаристика поле. Макар че, както отбелязва Красимира Даскалова, от Възраждането до наши дни „на страниците на българския печат книгата е един от дълго дискутираните и нееднозначно оценявани феномени на модерното време“¹, самостоятелното тематизиране върху едно от ключовите звена в нейните реализация и битие – автора, остава слабо разгърнато в трудовете на българските историци. Традиционно авторът е обект на изследване на литературната критика, разглеждаща принадлежността му към конкретни творчески направления, школи, тематични полета, интелектуални кръгове, анализираща литературната му значимост. Последният намира място и в редица (следосвобожденски) дискурси, рефлектиращи върху авторското призвание, обществена роля, национална отговорност, съизмеримост спрямо европейските литературни образци. В по-ново време важни акценти върху проблематиката за утвърждаването на автора в българската книжнина поставят трудовете на книговеди и историци на културата и литературата като Ани Гергова, Красимира Даскалова, Иван Радев, Александър Кьосев, Милена Кирова, Миглена Николчина и др., извеждащи на преден план недостатъчно обговорени до този момент въпроси относно социо-културните му проявления и интерпретации, съотнасянето му към българския литературен канон, вплитането му в обществени, полови, жанрови йерархии и пр.

Без да претендира за изчерпателност, настоящата статия има за цел да синтезира ключовите изследвания, свързани с формирането и утвърждаването на българския автор, на свой ред акцентирайки върху модусите на неговото обществено проявление и интерпретациите на обвързаността му с текста.

* * *

Фигурата на българския автор, мислена в термините на модерността, започва да добива своите очертания през XVIII и XIX в., в епохата на Българското възраждане. Тя носи своите социо-културни, национални и исторически специфики и, както отбелязва Иван Радев, най-общо се свързва с първите импулси към персонализация на книжовната дейност, с публичното конструиране на автора и огласяването на връзката му с текста.²

¹ Даскалова, Кр. Грамотност. Книжнина. Читатели. Четене. София: ЛИК, 1999, с. 78.

² Радев, Ив. Българската литература на XIX век. от анонимност към авторство. Велико Търново: Абагар, 2002, с. 10.

Ключов етап за българската гражданска, социо-културна и литературна история, Възраждането, в чийто контекст се реализират гореспоменатите процеси, назовава начало на преход от средновековното общество и неговите традиционни реалии и култура към едно ново, различно по облик модерно общество. На фона на общото стопанско развитие, обхванало българските земи в рамките на Османската империя, начеват процеси на духовен и културен подем, разгръщащи се в полагането на основите на българското образование и образователна система, началното формиране на науката и литературата, култивирането на национално самосъзнание и стремеж към извоюване на политическа независимост. Само за няколко десетилетия, посредством синтез между културните натрупвания на предходните векове и влиянията, резониращи от модерните европейски държави, българите полагат основите на нова, светска по своя характер култура, все по-категорично приобщаваща ги към буржоазните ценности.

Обединяващата стратегия на възрожденските дейци, проявяваща се във всички обществени сфери, е стратегията на подражание, съизмерване по отношение на европейските модели, следвайки модернизаторските тенденции, тя постулира да се инвестира в образование, възпитание, цивилизоване на родното (посредством основаване на училища, читалища, литературни и културни дружества, периодичен печат).³

Изграждането на национална идентичност безспорно е един от най-съществените резултати на обновителните (възрожденски) процеси. Пряко свързан с него, успоредно с движенията за независима българска църква и просвета, кулминирали в средата на XIX в., е подемът в сферата на книжовността. Епохата регистрира бурно развитие на историографията, филологическите изследвания и интереса към родния фолклор, което предлага на българите, най-вече на учащите и по-образованите обществени слоеве, онези аргументи и опори, необходими за изграждането на ново национално самосъзнание и самочувствие. Ключова роля за генерирането на българско (родолюбиво) светоусещане има и родната литература, оказваща пряко въздействие на емоционално ниво, предоставяща онези образи, герои, исторически реконструкции, необходими за себеидентификацията на пробуждащия се народ. Самата литература, подобно на останалите изкуства, придобива нов, съвременен облик – изгражда се модерна жанрова система, настъпват все по-осезаеми, светски ориентирани промени в тематиката, навлизат нови, съответстващи на обществената модернизация идеи.

Представена в най-общи линии, литературата на Българското възраждане може да се подели на три основни, относително синхронни потока, характеризиращи се и с преходни явления – естествено развитие на по-старите, традиционни форми, писани и устни, книжовни и фолклорни; преводи, последвани от побългаряване; възникване на оригинална (новобългарска) поезия, белетристика, драматургия. Обемът на печатната продукция допълват още произведенията на училищната, нравствено-дидактична и религиозната литература, изданията на периодичния печат, образците на литературната критика.

³ Станева, К. Жените в литературната публичност на Възраждането [онлайн]. [прегледан 30.11.2013]. <http://www.public-republic.com/magazine/2011/03/69083.php>

В сравнение с числеността на изкушените от перото в свободните книжовни държави, лицата, изявяващи се като автори в епохата на Българското възраждане, са далеч по-малобройни – според актуалните изследвания на българската възрожденска интелигенция, последната успява да излъчи 123 писатели, 63 журналисти и 70 редактори на вестници и списания, съставлящи 1,16 % от общо 7394 лица, посветили се на интелектуален труд. Само 8,1 % от авторите, според Н. Генчев, са с висше образование, с изразено превъзходство на градската интелигенция.⁴

Възрожденските автори, в повечето случаи и издатели на старопечатна книжнина, публикуват освен собствени книги и статии, стихове, дописки, бележки и други материали за периодичния печат, като голяма част от тях са известни само с такива публикации.

Според Ани Гергова доминиращият мотив за участие в писменото общуване в разглеждания период е „отхвърлянето на чуждестранното иго, патосът... е патриотичен“⁵. Книжовните занимания са далеч от идеята за материално покритие, представляват израз на духовни стремления, подбудите са подчертано идеални. Човекът на перото споделя и изразява апостолското самочувствие на възрожденския интелигент, ангажиран с ключови културно-организаторски функции, съвместващ ролите на народен ръководител, ментор и възпитател, на активен обединител на местното общество в условията на отсъстващи социални структури и институции.

Съобразно революционния облик на времето, дейността на възрожденския автор е с доминиращо синкретичен характер – съвместват се просветни, научни, литературно-творчески и обществени дела. В „История на новата българската литература“ Боян Пенев посочва Неофит Бозвели като една от образцовите фигури на Българското възраждане, който освен емблематичен и приносен за нуждите на времето автор е „един от типичните представители на българския дух [...] народен будител, вожд и обществен агитатор“⁶. Синкретични са обществените изяви и на друг изявен възрожденец – д-р Петър Берон – автор на първата книга, написана на новобългарски книжовен език, той е едновременно и педагог, книжовник, реформатор на езика.

Липсата на професионализация на писателското поприще в разглеждания ранен етап на литературно формиране, отсъствието на държавни и административни структури в сферата на културата, както и на строго литературно меценатство, съдбовността, особената екзалтация на времето, задаващо тълкуването на заниманията с писане като призвание, въпрос на лична ангажираност и общонароден дълг, отреждат на книжовния труд допълнителна, странична спрямо основната социална реализация роля – освен като автор Н. Геров се изявява и като учител и дипломатически чиновник, Д. Чинтулов – като учител и общественик, Г. С. Раковски – като политик, търговец и вестникар, П. Р. Славейков – като учител,

⁴ Генчев, Н. Българската възрожденска интелигенция. София, 1991, с. 168.

⁵ Гергова, А. Авторът – битие и творческа свобода. – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Център по културознание, 1994, т. 87, с. 50.

⁶ Пенев, Б. История на новата българска литература. т. 2. София, 1976, с. 545–546.

вестникар и общественик, Е. Мутева – като учителка, Д. Войников – като учител и театрален деец и пр.⁷

Ив. Радев анализира механизмите, регулиращи взаимоотношенията в условията на формиращата се, все още неустановена (в правно, професионално, концептуално отношение) среда от автори, съставители, преводачи, книжари и издатели на литература в епохата на Възраждането. Ако фигурите, ярко изразяващи се на полето на книжовността в началото на XIX в. са единици – като Софроний Врачански, Петър Берон, Неофит Бозвели, Неофит Рилски и др., ползващи услугите на чужди издатели в Брашов, Виена, Белград, то към средата на века бавно започва да се очертава профилът на своеобразна книжовна прослойка (или гилдия), „която няма как да се консолидира върху принципите, законите и практиката на занаятчийските еснафи в Империята“⁸. Липсата на държавни институции, на институционален контрол или санкция има своите позитиви в свободата на отделния книжовник сам да определя целите си и да разчита на естествена селекция по отношение живота на произведенията си; от друга страна, отсъствието на регламент в полето на книгата означава несигурност в съдбата на текстовете, на препечатването и употребите им.

Едва през 60–70-те години са регистрирани първите опити да заработят структури (обикновено „изнесени“ в българските колонии в чужбина), които включват в уставите си програма спрямо литературата, която трябва да се създава и издава – изгражда се своеобразен първичен (неофициален) механизъм за саморегулация. Съхраненият архив на дружеството „Промисление“, например, предоставя доказателствен материал за наличието на известна кодификация в отношението към творческата личност, автор или преводач, към ръкописите и тяхната печатна реализация – специален съвет обсъжда книгите, които следва да бъдат издадени, ръкописните текстове се преглеждат и препоръчват от рецензенти и пр. Съществуват и сведения за договорни отношения между автори и издатели – Ив. Радев цитира документ от архива на Стефан Стамболов, предхождащ публикацията на неговата стихосбирка „Песни и стихотворения от Ст. Стамболова“ (1877), в който може да бъде прочетено следното: „аз, Ст. Стамболов, давам за напечатването да се печатат моите собствени стихотворения, а г-н Д. Горов се обема да даде всичките потребни разноски за напечатването на книгата „Песни и стихотворения от Ст. Стамболова“. Печалбата, както и загубата, което може да произлезе от книгата, е обща и я делим по равно, било в книги, било в пари“⁹.

Макар че може да се говори за наличие на намерения за регулиране на книжното поле в българските земи още от 60–70-те години на XIX в., изолираността на доказателствата за подобни нагласи и готовност, липсата на държавническа санкция в книгоиздаването и литературата дефинират като преобладаващо незачитането на авторовата обвързаност с текста, включително и по отношение на заглавия, част от чужди литератури.

⁷ Генчев, Н. Българската възрожденска..., с. 171.

⁸ Радев, Ив. Българската литература на XIX век..., с. 191.

⁹ Пак там, с. 192.

Един от най-ярките феномени, плод на нерегламентираността на книжовното поле у нас е побългаряването на текстове – практика, особено популярна в полето на превода. В стремежа си да преведе чуждия наратив на езика на българските реалии, да го доближи до родните разбирания, вкус, чувствителност, възрожденският автор често пропуска цели епизоди, сцени, описания от оригиналните произведения, подменя имената на героите, топонимията с български варианти. Известни примери за побългаряване от епохата на Възраждането са популярните за времето творби „Роза от Таненбург“, „Бедная Лиза“, „Наталья, боярская дочь“, достигнали до българските читатели съответно като „Ружица от Елеограда“, „Сирота Цветанка“, „Невенка, боярска дъщеря“.¹⁰

Освен по отношение на чуждите произведения, нерегламентираната книжовна среда предполага и свободни, недоговорени текстови заемки и препечатвания, засягащи български съчинения. Ив. Радев привежда примери за опити на отделни възрожденски книжовници да се противопоставят на подобни литературни „узурпации“ – авторът Иван Момчилов, например, изпраща през 1856 г. обява до „Цариградски вестник“, в която изразява следното възмущение-предупреждение: „някои си книгоиздатели и книготърговци говорили и се решили да препечатат моята, издадена в Белград на 1847 г., „Писменица на словенски език“, без да се споразумеят с мене. Таквизи господиновци да не мислят, че ще им се оставя да усвоят чуждото“¹¹.

Христо Мутев, брат на възрожденската авторка Елена Мутева, прави опит да предпази преводната творба на сестра си „Райна българска княгиня“ именно от подобни посегателства, пишейки през 1852 г. писмо до Найден Геров: „За „Райна българска царица“ Еленка реши да я печати през Великите пости, затова ако би да я е превел други някой, потрудете се да ся не печата“¹².

Именно нерегламентирано препечатване сполетява произведения на Иван Вазов: „Цели две поеми на Вазова“, припомня брой на „Просвета“ от 1942 г., „били препечатвани от разни книгоиздатели, без той да получи какъвто и да било хононар, без дори да се иска неговото съгласие за препечатване. Така някой си Лютов препечатал „Пряпорец и гусла“ и изкарал добра печалба“¹³.

Характерен пример за литературни присвоявания в годините на Възраждането е и драматизацията на повествователни текстове – практика, имаща за цел да запълни репертоара на театъра като нова, добиваща популярност форма на изкуство.

При още преобладаващата атмосфера на несъобразяване с авторовите права над текста и нерегламентираност на отношението *свое-чуждо*, все пак, по думите на Ив. Радев, през 70-те години се появяват първите реакции, свидетелстващи за повишена чувствителност спрямо традиционните, вече незадоволителни практики.¹⁴ Налични на този ранен етап, пише Радев, те не биха могли да се мислят за

¹⁰ Пенев, Б. История на новата българска литература. т. 3. София, 1976, с. 548.

¹¹ Радев, Ив. Българската литература на XIX век..., с. 204.

¹² Пак там, с. 204.

¹³ Просвета, 1942, кн. 1, с. 47.

¹⁴ Показателна в това отношение е Ботевата реакция по повод стихотворението „Нова песен“, публикувано анонимно през 1875 г. в бр. 3 на сп. „Знание“.

дефинитивни по отношение на обществените нагласи, обикновено имат конкретна насоченост, но все пак „започват да ни подготвят за назряващата потребност от официален статут на личностите, които създават литература, и на тия, които я преиздават, адаптират и реинтерпретират в публичното пространство“¹⁵.

Как (и доколко) се променят книжовното поле, позиционирането на автора, модусите на неговото обществено проявление и интерпретациите на обвързаността му с текста след Освобождението?

Обявяването на независимостта на България и заявката за демократична трактовка на печатното слово, гарантирана от Търновската конституция, създават онези първични предпоставки, необходими за изграждането на печатна база на родна земя. С оглед удовлетворяването на нуждите на новата администрация и просветата, вследствие на стремежа към духовен напредък, национална хомогенизация и запълване на осъзнатите цивилизационни и културни липси, само за 10 години в България биват основани 86 печатници, пръснати по цялата територия на страната.¹⁶ Темповете на издателската индустрия логично нарастват, което може да бъде проследено по броя на издадените заглавия: според Кр. Даскалова през последното десетилетие на XIX в. публикуваните книги са два пъти повече отколкото през 80-те години на същия век, а за целия период от Освобождението до 1944 г. българската книжнина регистрира издаването на общо 55 851 заглавия.¹⁷

Тенденции към подобряване на качеството биват отчетени с разгръщането на държавните образователни планове и благодарение усилията и амбициите на частните книгоиздатели (Александър Паскалев с поредицата „Всемирна библиотека“, фамилното издателство на Юрукови с „Мозайка от знаменити съвременни романи“, издателството „Т. Ф. Чипев“, „Иван Игнатов и синове“ с поредицата „Бисери от знаменити романи на всесветската литература“, издателство „Везни“ на Гео Милев с поредицата „Книги за библиофили“)¹⁸.

Основната част на изданията след 1878 г. (и до края на XIX в.) е ориентирана към образователните потребности на първоначалните, средните и специализираните училища. Второ място по обем заемат официалните публикации на държавната администрация, следвани от заглавията в областта на религията, историята, географията и филологията, към които интересът на българските читатели е традиционен. Сред белетристичните творби, отпечатвани у нас, преобладават преводните, като „сензационните“ романи през 90-те години на века, подобно на сантименталните истории преди Освобождението, се радват на особена популярност. Последното е повод новосформираното Министерство на образованието да въведе в учебните програми изучаването на автори, принадлежащи към световната литературна класика. Успоредно с преводните съчинения и адаптации се появяват и все повече оригинални творби на български автори, най-високо оценени сред които биват произведенията на наложилите се като класици на българската

¹⁵ Радев, Ив. Българската литература на XIX век..., с. 209.

¹⁶ Гергова, А. Авторът – битие и..., с. 51.

¹⁷ Даскалова, Кр. Грамотност. Книжнина..., с. 85–86.

¹⁸ Пак там, с. 87.

литература автори като Ив. Вазов, П. Р. Славейков, Ст. Михайловски, Т. Г. Влайков, А. Константинов, К. Величков, М. Георгиев, М. Георгиев, П. П. Славейков.¹⁹

Новите възможности за книгопечатане след Освобождението създават условия за почти всеки, изкушен от перото и от публичността, съпътстваща книжовните занимания да материализира своите литературни опити, без саморефлексия над творческите достойнства на последните. Развихря се „графоманията“ – явление, даващо основание на редица следосвобожденски критици и автори да осъждат с презрение „книжовните шарлатани“ от рода на Т. Хаджистанчев с неговите драматургични опити, М. Гребенаров с неговите многочислени песнопойки и съновници, Н. Семков с романа му „Ничтожна фамилия и въздушна природа“ и др.

На *графоманите* биват противопоставени авторите, възприемащи себе си за наследници на възрожденските художествени постижения и споделящи мисията на възрожденския книжовник и общественик да просвети, консолидира и интелектуално да въздигне българския народ, защото, както пише Иван Радославов, „нищо друго не съдействува така за духовното възмогане и художественото възпитание на едно общество, както общуването му с мировото творчество на духа“²⁰. Човекът на перото (и най-вече лирическият поет), пише д-р Кръстев, е призван да бъде „пулс на народния организъм... най-близък до сърцето и духа на своите съвременници“, да отразява „идеалите и ламтенията, скърбите и позора на епохата“, ръководейки се от хегелианския принцип в частното да бъде представено общото, в субективното и индивидуалното – обективното и всеобщото.²¹

С цел противодействие на художествената посредственост и култивиране на „естетическия вкус на нашата публика“ (д-р К. Кръстев), политиката на книжарите издатели и издателите от 90-те години на XIX в. и началните десетилетия на XX в. е насочена най-вече към стимулиране на качествените авторски аспирации, превръщайки се в социален фактор за литературно-творческите процеси.

С интензифицирането на книгоиздаването и книжния пазар у нас особена актуалност придобива проблемът за правното уреждане на авторския статут, за кодифицирането на интелектуалната собственост – необходимост, започнала да назрява още в началната фаза на книжовно формиране през епохата на Българското възрождане.

Унаследени като практика от предходните години, своеволията на преводачи и издатели с оригиналните текстове не секват и след създаването на независима България. Според Кр. Даскалова въпреки наличието на културни институции и авторитети в сферата на интелектуалното производство, способни да упражнят санкция, българските преводачи остават верни на старите порядки на побългаряването с цел актуалност по отношение наболелите родни проблеми.²²

В началото на 90-те години на XIX в. д-р К. Кръстев (от страниците на „Научно-литературно списание“, „Критика“ и „Мисъл“) начева амбициозен проект

¹⁹ Пак там, с. 87–88.

²⁰ Радославов, Ив. Идеи и критика: делото на българския символизъм. – В: *Хиперион*, 1929, кн. 5–6, с. 239.

²¹ Кръстев, Кр. Поетът и обществото. – В: *Мисъл*, 1893, кн. 12, с. 733.

²² Даскалова, Кр. Грамотност. Книжнина..., с. 100.

– да култивира естетически вкус в българската читателска публика чрез професионални преводи на класически автори (първоначално от руската и славянската, впоследствие и от западната литература). По времето на министър Константин Величков, Висшият учебен съвет, позовавайки се на Закона за спомагане на научните и книжовните предприятия, разработва програма за стимулиране на стойностни преводни издания на световни класици, предвиждайки държавни премии за най-добри преводи. Широко прокламиран е стремежът към повишаване качеството на превода и гарантиране правата на авторите – представители както на чуждата, така и на българската литература.²³

За острата необходимост от последното свидетелства и друг, особено актуален проблем, съпътстващ битието на следосвобожденския автор – оскъдните, понякога дори и липсващи възнаграждения. Невъзможността на хората на перото да се издържат чрез творчество обвързва мнозинството от тях, за по-дълго или по-кратко време, с някаква чиновническа служба. Макар че, според А. Гергова, в първите десетилетия на XX в. се очертават тенденции към по-системно провеждана хонорарна политика, главно от страна на водещите български издатели – акт на признание на авторския талант и интелектуален труд, взаимоотношенията *автор-издатели* не са законово регламентирани. Хонорарите, уреждани чрез пряко договаряне между страните, са преобладаващи в размер, който дефинира литературните занимания по-скоро като призвание, страст, увлечение, но не и като средство за материално обезпечаване.²⁴

В спомените си Константин Гълъбов разказва за Антон Страшимиров: „Вкъщи той ми говори много за своето материално положение, че едва свързвал двата края, защото други доходи, освен тия от хонорари нямал. Иван Вазов и той били единствените български писатели, които се издържали от писателски труд. Но докато Вазов имал пенсия, той живеел само от хонорарите си, които били много малки... Тия тежки условия били главната причина за бавното развитие на нашата литература“²⁵. Константин Константинов, на свой ред, свидетелства: „В България до преди 15–20 години писателят от всички най-малко можеше да спечели пари. Заниманието с литература в очите на другите беше нещо като „Цигулката на Енгр“, т.е. някаква маниашка слабост, която за благоразумното общество само пречеше на служебните задължения“²⁶.

Редица публикации и дискусии в периодичния печат от първите десетилетия на XX в. са посветени именно на материалното състояние на българската творческа интелигенция, проблемите в книжовната сфера, необходимостта от държавническа съпричасност. В този контекст е призивът на Добри Немиров към решителна намеса и подкрепа на държавата за подобряване на литературното дело у нас, отправен от страниците на „Листопад“ (1913–1914). „Ако държавата отпуска ежегодно до 40–50 хиляди лева за премииране на литературните трудове, пише той, с това действително ще се създадат и много културни инициативи и по-си-

²³ Даскалова, Кр. Грамотност. Книжнина..., с. 100–101.

²⁴ Гергова, А. Авторът – битие и..., с. 200.

²⁵ Гълъбов, К. Спомени весели и невесели за българските писатели. София, 1959, с. 110–111.

²⁶ Гергова, А. Авторът – битие и..., с. 200.

лен, по-богат културен живот. [...] От книгата си писателят никога няма да печели, за да издържа неспособното си съществуване, а от участието на държавата, от интереса ѝ към това, що създава име, тежест и ценност на една държава пред друга, ще спечели и по-способно съществуване и съзнание, че е носител на една значителна култура“²⁷.

В същото списание са публикувани сведения за хонорарите на чужди автори и творци (Оскар Блументал, Лудвиг Фулда, Герхард Хауптман, Рихард Щраус, Джакомо Пучини, Лео Слезак и др.), които далеч не кореспондират с възнагражденията на родните литератори и артисти. „Знайно е, разсъждава авторът на статията, че изкуството въобще малко придонася в материално отношение. Това особено много се чувства у нас, дето малцина от и без това ограничено число интелигенция се интересува от литература, музика и театър. [...] При такива обстоятелства, естествено е, че литературният труд слабо ще се възнаграждава и е немислимо у нас, поне засега, човек да живее само от писателство“²⁸.

В ретроспективен план, първата норма, отнасяща се до защита на *авторските права* в България, е чл. 373 от Наказателния закон от 1896 г., постановяващ наказателна отговорност за контрафакция и *плагиат*. Тези две престъпления биват третираны като престъпления от общ характер, като за тях се предвиждат три години затвор (за плагиат) и „запиране от един ден до три месеца или глоба“ (за контрафакция).

В Търговския закон от 1897 г. за първи път са въведени някои правила, засягащи издателския договор (чл. 432–450). Тези норми са изцяло заимствани от австро-унгарския Търговски закон от 1895 г., като общите правила за търговските сделки се прилагат и за взаимоотношенията в сферата на книгоиздаването. Важен акцент на закона е презюмирането на издателския договор като безвъзмезден.

В края на XIX в. биват регистрирани първите случаи на изплащане на авторски хонорари (пример в това отношение са взаимоотношенията на Иван Вазов и издателя Т. Ф. Чипев), но реалната правна и държавническа закрила на автора все още съществува в пожелателна перспектива.

До приемането на първия български *Закон за авторското право* се достига едва през 1921 г., когато министър на народното просвещение е Стоян Омарчевски. Известен като *Закон за поощрение на родната литература и изкуство*, той е изключително подробен и е един от случаите, когато български закон е приет изцяло под външен натиск (в Ньойския мирен договор се предвижда задължението България да се присъедини към Бернската конвенция за закрила на културни и художествени произведения, като преди това бъде приет закон за авторското право). Публикуван през 1922 г. в „Държавен вестник“ и в официалния отдел на списание „Училищен преглед“, законът предвижда възможност за прехвърляне на авторски права за неопределен период от време, както и такава за предварително прехвърляне на правомощия върху произведения, които ще бъдат създадени от автора в срок от 5 години след сключване на договора. След смъртта на автора

²⁷ **Немиров**, Д. Държавата и литературата. – В: *Листонад*, 1913–1914, бр. 5, с. 24.

²⁸ **Шпетер**, В. Хонорарите у нас и в чужбина. – В: *Листонад*, 1913–1914, бр. 3, с. 5.

авторското право преминава в ръцете на наследниците му за срок от 30 години, като в рамките на този срок се допуска неколкостранно наследяване.

Законът от 1921 г. претърпява две изменения – през 1936 и през 1939 г., като с изменението от 1939 г. е предвидено, че авторското право не може да бъде отстъпвано завинаги, както и че след изтичане на 30 години от смъртта на автора неговите права преминават върху творческите съюзи за срок от 20 години.²⁹

Първият български Закон за авторското право, подобно на първите подобни инициативи в европейското законодателство, е некохерентен, но търсещ възможния компромис – с него се прави опит да се уреди балансът между нуждите на отделните професионализиращи се прослойки, ангажирани със създаването на книгите – техен поминък (автори, печатари, издатели) и интересите на нарастващата *читателска публика*. Подобно на законите в Англия, Франция, Германия, и българският нормативен акт среща разнопосочни реакции – едни, рисуващи в черни краски бъдещето на българската преводна книга и други, чертаещи светли перспективи пред оригиналното (родно) литературно творчество.³⁰ По почина на първите европейски закони, и българският цели ограничаване на правомощията върху книгопечатането и книгоразпространението, като едновременно с това търси адекватна форма за борба с литературното пиратство. Макар да не довежда до бързи промени в сферата на духовното, въвеждането на закона (мислено на фона на общото развитие на българското книжовно дело) се явява възможност за канализиране на издателската дейност, за ограничаване количеството на отпечатваните заглавия, за противодействие на практиката на литературни присвоения, за подобряване качеството на преводната литература. И най-вече за правна идентификация и обществена легитимация на творческата личност.³¹

²⁹ Развитие и източници на българското авторско право [онлайн]. [прегледан 30.11.2013]. <http://www.bg-pravo.com/2013/04/2.html>

³⁰ За настроенията, породени вследствие приемането на Закона за авторското право и ратифицирането на Бернската конвенция вж. Чинков, П. К. Конвенцията за авторското право и българската преводна книга. – В: *Българска книга*, 1930, кн. 1, с. 68–71.

³¹ Даскалова, Кр. Грамотност. Книжнина..., с. 101–102.

ПАНАИРИТЕ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

РУМЕН КОВАЧЕВ

На книжния пазар у нас се появи едно на пръв поглед твърде специализирано научно изследване – „Панаирите по българските земи през втората половина на XIX век. Средища на вътрешна и външна търговия“ от Емилия Силянова. Дори задълбочен поглед върху значителния обем от сродни исторически изследвания, в това число онези с публицистичен или научнопопулярен характер, едва ли ще ни помогне да открием обнародвано наскоро друго изследване на османската действителност по българските земи, построено изключително върху оригинални старотурски документи. И подобно заключение съвсем не е голословно, а се основава на факта, че авторката работи по темата, изгражда своите изводи чрез сведенията, привлечени, както самата тя споменава, от 160 архивни единици, притежание на богатите фондове на Ориенталския отдел на Националната библиотека в София.¹

За да стане пределно ясно на широкия кръг читатели, това означава, че авторът има необходимите познания по старотурски език, придобити от обучение и архивистична практика, попълвани от дългогодишна планирана работа с различни видове образци на османотурската дипломатика. Не ще е пресилено да подчертая, а не е тайна, предвид непосредствените ми наблюдения от съвместната ни работа, доброто научно равнище на резултатите, постигнати от Емилия Силянова в споменатата област. Само този, който не познава спецификата на османския кадастър, не ще приеме факта, че авторката като цяло се справя с архивистичните тънкости на канцеларската практика, с несъмнено значителните трудности при боравене с османското писмо, от една страна, така и с огромния обем работа предвид конкретните, може би хиляди справки относно използваната „панаирна“ лексика от XIX в.

В тази връзка няма да е излишно да посоча главното. Колегата Емилия Силянова бе дългогодишен, утвърден сътрудник на Ориенталския отдел на Националната библиотека. Предвид богатото видово, тематично и хронологическо разнообразие, с които е известен обемът от османотурски документи от различен вид, поставящи нашия османски архив на трето място в света по богатство, практическата обработка остава сред важните условия за обнародване на архивните материали. Казано накратко, Емилия Силянова бе включвана във всички проекти и програмни групи, чиято основна задача бе подреждането и научно-техническата обработка на архивните материали. За неизкушените читатели ще подчертая, че името ѝ

¹ Авторката споменава за издирвателската си работа в особено важни за изследването фондове на Български исторически архив. На тях в качеството им на исторически извор обаче е отделено сравнително малко внимание, което, от своя страна, принуждава ползвателите сами да откриват наличието на определени резултати от дейността на отделни личности и търговски организации от епохата на Възраждането.

се среща сред колективи от признати у нас и зад граница, но и твърде малко на брой османисти, издигнали чрез своята работа до края на предходното столетие българската османистична школа на световно равнище.² За яснота ще припомним някои моменти от кратката ѝ биографична справка. Емилия Силянова не само завършва с успех специалност „Турска филология“, но от рано се увлича от османските архивни материали. В действителност тя бе сред първите представители на група български османисти, завършили филология в Университета, които проявяват неподправен интерес към развиващия се с бързи темпове дял от историческото познание. Част от тях и преди всичко онези, които имат професионалния шанс да работят под ръководството на професорите Мутафчиева, Димитров, Грозданова, Георгиева, Мария Калицин, Велков, Андреев, направиха бързи стъпки на преминаване от сферата на филологическата работа по буквалното разгадаване на поредица важни за нашата история документални свидетелства към изследователската работа. Макар и процесът да е изключително трудоемък – първо на палеографска обработка на отделния османски документ, лист, дефетер и след това аргументиран научен анализ на съдържащите се данни, той позволява интердисциплинарен способ при едно съвременно историческо дирене, качествено използване на тези материали за пълноценен историографски извод. И това при положение, че темата за панаирите и панаирната дейност в частност и общо развитие на стоково-паричните отношения като елемент на Българското възраждане.

В същото време различни аспекти от историята на Османската държава както у нас, така и в странство, предизвикаха подчертан интерес в научните среди, буквално изместиха заниманията с история на Византия, например. Българската османистика трябваше да защити своите добри позиции.

Резултатите не закъсняха. Българските историци, естествено на първо място онези сред тях, които ползват на различни нива османотурски език и опит за палеографска оценка, направиха не малко за реализиране на споменатата промяна в историческата представа за класическата османска епоха. Несъмнено процесът бе пряко свързан с появата на огромно количество османски извори.³ В много слу-

² **Опис** на османотурски документи за занаяти и търговия (XVI–XIX век). състав. А. Велков, Груевски, П., Иванова, С., Михайлова, М., Робев, Н., Силянова, Е. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1993. 899 с.; **Силянова, Емилия**. Австро-турските военни стълкновения от 1682–1717 г. документи от Ориенталския отдел на НБКМ. – В: [Триста] 300 години Чипровско въстание. принос към историята на българите през XVII век. София: БАН. 1988, с. 61–66; **Същата**. Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI–XIX в.). серия извори – 2. София: БАН, 1990. (посл. номера на преводи на документи); **Същата**. Османотурски документи за историята на Чипровци. – В: *Чипровското въстание 1688–1988 г.* сборник методически и библиографски материали. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1988, с. 38–47; **Същата**. Османотурски документи за Васил Левски и сподвижниците му, съхранявани в Ориенталския отдел на НБКМ. – В: *Библиотекар*, 1987, № 12, с. 44–49.

³ Тук вече следва да спомена последните и най-нови постъпления от османотурски тимарски и всякакви други видове документи, придобити в отдела вследствие от значителното подобряване на отношенията ни с османските архиви в Истанбул и в Анкара. Работата в османския архив в Истанбул преди демократизацията вероятно се е считала по-скоро

чаи докосването до историческата истина ставаше за първи път. И достигнатите от тях изводи бяха „пренесени на светло“ чрез наличните преди всичко османски документи. Оказа се, че почти навсякъде и във всичко трябваше да се започва отначало, за част от общите изводи дори да се достига началото. Защото и наличните, и още повече новополучените османски извори, ако не „обърнаха“ очаквано нещата наопаки, то задължително създадоха условия за различен поглед върху смятани за трайно установени процеси.⁴

Макар че се разшири кръгът от специалисти сред османистите, „преминали“ от полето на филологическата (палеографска) обработка на съхраняваната у нас османска архивна колекция към практически повсеместното им използване от историографска гледна точка, отговорите на редица въпроси предстояха.⁵ Нашите учители подготвиха специалисти, съвместно положили не просто усилия за документална обработка на османотурските документи. Сега стана ясно, че през „натрупания емпиричен историографски ресурс“ вече се филтрират, и това несъмнено наблюдаваме в настоящото издание – историографски изводи вследствие на вече дългогодишната работа на специалистите и с отделните видове османски текстове като исторически извор. И поради факта, че се работеше на едно практически „неразработено поле“, резултатите са налице.

Успоредно с техническите задачи по обработка на османския архив Емилия Силянова постепенно натрупа необходим масив от османотурски свидетелства по

за „специална“ задача и привилегия на изключително тесен кръг от специалисти. Днес, благодарение на размяната, при нас са повече от 25 000 кадъра, в огромната си част непознати на османистите у нас дори в началото на XXI столетие. Макар и с различен ефект основни елементи на османския кадастър, към този обем следва да имаме предвид, че вече са достъпни за изследователите.

⁴ При една бъдеща работа по допълване и разширяване на обхвата следва да се има предвид значителният обем от национални и преди всичко регионални разработки, в които подробно и с много внимание се разглежда появата и живота на всеки един панаир или тържище. Вж.: **Митев**, П. Панаирната търговия в българските земи през XVIII в. – В: *Изследвания* в чест на чл.-кор. проф. С. Димитров. София, 2001, с. 481–490; на д-р Граматиков за Узунджовския панаир, проф. Е. Боев за панаира „Машкуля“ в Родопите, проф. Грънчаров за панаира в Прилеп. Богата на информация е картината на търговска циркулация в градове като Русе (Теодора Бакърджиева), В. Търново (Т. Минчева и др.), Варна (Т. Щерева, д-р Л. Петрова), Исторически музей – Варна, н.с. Б. Хараламова за Шумен, Радка Хаджиева за Бургас, д-р Е. Иванова за Стара Загора, Й. Янчева за Кюстендил, Д. Берова за Ямбол, Р. Ковачев за Дупница и др.; **Конаклиев**, А. Едно виждане за произхода на град Търговище и панаира. – В: *Панаири*, пазари, тържища в българските земи. доклади от национална научна конференция. В. Търново, 2004.

⁵ В действителност значително по-често в българската османистика се наблюдава „обратният“ преход в научното развитие – от надлежната историографска университетска към системната дипломатико-палеографска подготовка. Пример: проф. Цв. Георгиева, д-р С. Иванова, д-р Р. Градева, д-р С. Първева и др. Най-общо първия път на развитие представят проф. д-р Е. Грозданова, проф. С. Кендерова, д-р Радусев и др. Досега периодично научната общност получаваше комплексни и аналитични наблюдения върху цялостното развитие на българската османистика: **Грозданова**, Е. Българската османистика на границата на две столетия – приемственост и обновление. – В: *Исторически преглед*, 2005, № 1–2, с. 97–157.

избраната тема. На места тя използва метода на статистическа обработка, като успоредно се изчистват някои несъвършенства, плод на начините на съставяне на османския кадастър. Далеч по-надеждните статистически резултати бяха приети и от етнологи, езиковеди, фолклористи, социолози, а в последно време и от краеведи. Днес изглежда почти непонятно юнашкото доверие, на което се радваха основни научни изводи от българската историография до 90-те години на XX в., постигнати при липса или при екзотично възприемане на османските извори, камо ли на произлезли от местната и централна власт документални масиви. Изводите на авторката, макар и силно стеснени от избрания исторически интервал, ясно показват, че са пример, че дори условни, но неподкрепени с документи историографски аксиоми политически мотивираното им използване не може да покрие научната им несъстоятелност.

Наличието на пазари, търгове и панаири практически представлява отрицание на твърдението, че вековете османско господство на Балканите били „тъмен и мрачен исторически период“; не ни убеждават, че стопанското и (защо не) културно развитие на средновековните държави не са прогресивни предвид несъмнено неблагоприятната правна и религиозна система в държавата. Още по-негативно: оценката за икономическото и стопанско състояние на балканските общества както през класическото Османско средновековие, така и през Възраждането се определяла като функция от верски оцветена стопанска в конкретната обща за обществото конфронтационна система. Несъмнено, последната е била повлияна от твърде важната същност на османското средновековно общество, с решаващата помощ от държавата – техните „азиатско-правни и ислямско закрепени опорни точки“. Голямата част от споменатите „недоразумения“ бяха изяснени както чрез историографския анализ, за което пример е настоящото изследване, така и на различни нива от стратификацията на балканските общества. Не е чудно, че някои от резултатите се превърнаха в постулат за изследователите.

Изследването на колегата Силянова идва навреме, за да очертае главното и основополагащо в историческата ситуация на втората половина на XIX век, особено годините след Кримската война. И то се изчерпва с нещо много просто. Практицизм. Назад във времето остават времената на военно и духовно противоборство, съпътстващи установяване на османския ред на Балканите. Раята произвежда в невиджани обеми и продукцията търси своята реализация. Докато през XV и особено през XVI в. османците пречупват балканската съпротива, когато религиозното и чисто битово противопоставяне не са изолирани явления, когато се наместват отделните части на сложната мозайка на общества, народности и народи, тогава и военните действия и конкретните събития вече са изнесени далеч от балканските полета. Тогава, когато османското общество навлиза в своя мирен апогей, става ясно следното.

Едва ли някой може да предположи, че само две столетия по-късно – с различни темпове по ред причини, повечето в сложната симбиоза между историческите и народопсихологични характеристики на заварените християнски общества – създаваната толкова време стопанска и административна система загубва съревнованието с отърсващия се от Средновековието Западен свят. Това че османската

държава изпада във финансова несъстоятелност и реално е „победена“ чрез мирните жалони на стопански и търговски договори. Така просперитетът на Запада вече не е най-трудно преодолимата пречка за промяна. Зад организацията на панаирите и „панаирното дело“, хората, свързани с тази дейност, са носители на новото, търсещи и искащи промени. Щото вече след кърджалийския безпорядък българските търговци и най-общо стопанските дейци сами търсят ефективна, от стопанска гледна точка, организация на обитаваното от тях пространство, нещо, което съдържат и процесите на новото време. Трудно е било да се спре за постоянно техният пълен ход, доколкото е било възможно – навсякъде и във всичко. Оказва се, че пазари и панаири са сред най-яркия пример за обективните причини и условия за подготвената от столетия вътрешна при това немалка трансформация в балканските общества. И докато в този процес силно прозира споменатият и ясно долавящ се практицизъм (природосъобразност), то далеч по-„сладка“ е „победата“ над Османското средновековие с азиатски привкус.

Изследването на Емилия Силянова е структурирано логично според мен по възможно най-разбираемия за различни ползватели начин: на първо място, читателят би се попитал – каква „панаирна организация“ са заварили завоевателите. Вярно, съвсем накратко, но читателят добива представа какво е било преди нашествието. Тази дейност не е била сред нещата, планирани с характеристика „от първа необходимост“. При това за сетен път се убеждаваме, че новости, ако не са били проверени като ефект и значение, османците не са прилагали.

В първа глава се разглеждат въпросите, свързани с историята на панаирите по българските земи в равнището на тяхната организация и реализация във времето в сравнение със средата на XIX в. Втора глава съдържа особеностите на панаирното дело по българските земи в десетилетията на бурно развитие на производството, занаяти и стопанска дейност, в епохата на бързо попълване на духовния заряд и несравнимо културно строителство сред българското население. Естествено в работата, в нейната структура е поставена третата част. В нея авторът прави закономерния преглед на възможните връзки и канали при проникване на западната система на производство и размяна, конкретно българският принос, ярко демонстриран в раздела „Международни изложения и българското участие в тях“.

Предпечатът и корицата са дело на дългогодишния сътрудник на Ориенталския отдел в София, доц. д-р А. Велков. Работата на колегата при оформяне на корицата търпи известна критика, макар че в изработването на тома личи неговият доказан във времето професионализъм. Последното заключение има особено значение, защото качествената работа по сканиране на архивните текстове позволява ясно и отчетливо всеки интересуваш се ползвател не само да се запознае общо със значителния обем копия от османотурски документи, но да работи с тях направо от изданието.

Значителна яснота внасят изработените от Евгения Силянова таблици. Информацията в тях е извлечена от османските статистически годишници (Saglname) и в известна степен кореспондира с днешната ситуация, свързана с организацията и подготовката на българските пазари и панаири.

В настоящото изложение, с малки изключения, не се спирам на някои слабости и допуснати от автора неточности. Разбира се, работата не е лишена от такива моменти. Вече споменах за усещането, че част от известните и достъпни разработки на автори от Европа, Балканите, но най-вече сред българските специалисти са останали извън полезрението на Еми Силянова. Причина за горното следва да търсим в отдалечеността (по местоживее) на авторката, както и в огромния обем от новопоявилите се у нас и в странство изследвания по темата.

Изданието би спечелило повече, ако с него последователно и упорито би работил отделен технически редактор. Много вероятно в бъдещите разработки Емилия Силянова да има предвид действащите българските стандарти при цитиране на литература и други материали. Примерите за това колко се ощетява без съмнение доброто впечатление, което оставя същинската част от работата на колегата Силянова не могат да се търсят в „основния“ текст. Те са сред онези дребни неща, които се „набиват в очи“ и могат да се локализируют преди всичко в начина на цитиране под линия, от една страна, а от друга – очевидно недостатъчната работа по техническото комплектуване на справочния апарат.⁶

И в заключение, това, което се запомня, е, че пред нас имаме резултат на дългогодишен труд, който притежава необходимата изворова основа, добре оформена структура и справочен апарат и който позволява да бъде обогатен с нови османски свидетелства и други материали; несъмнено авторката следва да намери път за неговото бъдещо попълване и доработване.

Силянова, Емилия. Панаирите по българските земи през втората половина на XIX век. средища на вътрешна и външна търговия. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2013. 314 с. ; ил. и факс.

⁶ Дребни наглед, но на практика очертаващи културата на научната интерпретация. Пример за неправилно цитиране са голяма част от бележките на с. 103. Що се отнася до споменаването на справочния апарат, то например понятието *мутсаръф* се споменава три пъти, дава се обяснение на всяко споменаване, при това две от понятията се различават по печатни грешки (*мутасаръф* и *мутасъръф*), като че ли става въпрос за различни понятия.

КНИГИ И ИЗДАТЕЛИ В СИСТЕМАТА ISBN ЗА 2013 Г.

ПО ДАННИ НА НАЦИОНАЛНИЯ РЕГИСТЪР НА ИЗДАВАНИТЕ
КНИГИ В БЪЛГАРИЯ

ТАТЯНА ДЕРМЕНДЖИЕВА

Българска литература

Графични издания **57**

Електронни издания **826**

Картографски издания **36**

Книги **5679**

Общо издания 6598

Учебна литература

Графични издания **4**

Електронни издания **305**

Картографски издания **4**

Книги **1515**

Общо издания 1828

Чуждестранна литература

Графични издания **1**

Електронни издания **222**

Книги **2412**

Общо издания 2635

Общо издания за 2013 г.

Книги **9606**

Графични издания **62**

Картографски **40**

Електронни **1353**

ISBN номера за **11061** издания

11 061-те издания са заявени за издаване от 1160 издатели.

Новите издатели, включени в системата ISBN за 2013 г., са 170. От София са 121 или 71.2% от общия брой. От други населени места са 49 или 28.8% от общия брой.

НОВИ СПРАВОЧНИЦИ В НБКМ

Обществено-политически науки

Библейская энциклопедия. – Москва : Моск. Патриархия, 1990. – 904 с. : с ил. ; 24 см

Изд. Свято-Троице-Сергиевой Лавры. – Репр. изд.: Москва : Типогр. А. И. Снегиревой, 1891

ISBN 5-85280-001-5

Ислам : энциклопедический словарь / [состав. Г. В. Милославский ... и др.]. – Москва : Наука, 1991. – 312 с., [8] л. цв. ил. ; 24 см

Сведения за авт. отг. отбелязани на гърба на загл. с. – Библиогр. : с. 304–312

ISBN 5-02-016941-2

Русская интеллигенция : Автобиографии и биобиблиографические документы в собрании С. А. Венгерова : в 2 т. : аннот. указ. / под ред. В. А. Мыслякова ; [состав. Е. Д. Конусова ... и др.]. – Санкт-Петербург : Наука, 2001. – 2 т. ; 25 см

Изд. РАН. Инст. рус. литературы (Пушкинский Дом)

ISBN 5-02-028495-5 (т. 1)

ISBN 978-5-02-025559-3 (т. 2)

Словарь русского языка: XI-XVII вв. : Вып. 1 – / [гл. ред. В. Б. Крысько]. – Москва : Наука, 1975. – 27 см

Изд. РАН. Инст. русского языка им. В. В. Виноградова. – Сведения за авт. отбелязани на гърба на загл. с.

ISBN 5-02-011794-3

ISBN 978-5-905532-03-0 (вып. 29)

Biografický slovník českých zemí / red. Jana Brabencová ... [и др.]. – Praha : Libri, 2008–<2012>. – Т. <9–15> ; 27 см

ISBN 978-80-7277-366-4 (т. 9)

ISBN 978-80-7277-367-1 (т. 10)

ISBN 978-80-7277-368-8 (т. 11)

ISBN 978-80-7277-415-9 (т. 12)

ISBN 978-80-7277-416-6 (т. 13)

ISBN 978-80-7277-451-7 (т. 14)

ISBN 978-80-7277-504-0 (т. 15)

Biographical dictionary of social and cultural anthropology / ed. by Vered Amit. – London ; New York : Routledge, 2004. – xxii, 613 с. ; 25 см

Показалци

ISBN 0-415-22379-2 (подв.)

Buat, Nicolas. Dictionnaire de paléographie française : découvrir et comprendre les textes anciens (XVe–XVIIIe siècle) / Nicolas Buat, Évelyne Van den Neste. – Paris : Les Belles lettres, 2011. – 654 с. : с факс. ; 22 см

ISBN 978-2-251-44406-2

Encyclopedia of the Arctic / ed. Mark Nuttall. – New York ; London : Routledge, 2005. – 3 т. ; 29 см

ISBN 1-57958-437-3 (vol. 1, подв.)

ISBN 1-57958-438-1 (vol. 2, подв.)

ISBN 1-57958-439-X (vol. 3, подв.)

Encyclopedia of religious freedom / ed. Catharine Cookson. – New York ; London : Routledge, 2003. – xiv, 555 с. : с ил. ; 29 см. – (Routledge encyclopedias of religion and society)

Библиогр. след отд. статии. – Азб. показалец

ISBN 0-415-94181-4 (подв.)

Encyclopedia of new religious movements / ed. by Peter B. Clarke. – London ; New York : Routledge, 2006. – xxxii, 686 с. ; 25 см

Азб. показалец

ISBN 978-0-415-26707-6 (подв.)

Encyclopedia of religion and war / ed. Gabriel Palmer-Fernandez. – New York ; London : Routledge, 2004. – xvi, 530 с. : с ил. ; 29 см. – (Routledge encyclopedias of religion and society)

Азб. показалец

ISBN 0-415-94246-2 (подв.)

Encyclopedia of religious rites, rituals, and festivals / ed. Frank A. Salamone. – New York ; London : Routledge, 2004. – xiii, 487 с. : с ил. ; 29 см. – (Routledge encyclopedias of religion and society)

Библиогр. след отд. статии. – Азб. показалец

ISBN 0-415-94180-6 (подв.)

The encyclopedia of Taoism / ed. Fabrizio Pregadio. – London ; New York : Routledge, 2008. – 2 т. ; 26 см

ISBN 978-0-7007-1200-7 (подв.)

The European Union encyclopedia and directory : 2006. – 6th ed. – London ; New York : Routledge, 2005. – xxvi, 693 с. ; 29 см. – (The Europa publications EU information series)

ISBN 1-85743-328-9 (подв.)

The directory of EU information sources. – 14th ed. – London : New York, 2005. – viii, 594 с. ; 29 см. – (The Europa publications EU information series, ISSN 1025-6733)

Азб. показалец ; Именен показалец

ISBN 1-85743-284-3 (подв.)

International encyclopedia of economic sociology / ed. by Jens Beckert, Milan Zafirovski. – London ; New York : Routledge, 2006. – xxv, 773 с. ; 26 см

Азб. показалец

ISBN 0-415-28673-5 (подв.)

International encyclopedia of military history / ed. James C. Bradford ; pref. by Jeremy Black. – New York ; London : Routledge, 2006. – 2 т. ; 29 см

ISBN 0-415-93661-6 (подв.)

Medieval Ireland : an encyclopedia / ed. Seán Duffy. – New York ; London : Routledge, 2005. – xxxi, 546 с. : с ил., к. ; 29 см

Азб. показалец

ISBN 0-415-94052-4 (подв.)

Medieval Italy : an encyclopedia / ed. Christopher Kleinhenz. – New York ; London : Routledge, 2004. – 2 т. : с ил. ; 29 см. – (Routledge encyclopedias of the Middle Ages ; vol. 9)

ISBN 0-415-93930-5 (vol. 1, подв.)

ISBN 0-415-93931-3 (vol. 2, подв.)

Medieval Jewish civilization : an encyclopedia / ed. Norman Roth. – New York ; London : Routledge, 2003. – ххi, 701 с. : с ил. ; 29 см. – (Routledge encyclopedias of the Middle Ages ; vol. 7)

Азб. показалец

ISBN 0-415-93712-4 (подв.)

Routledgecurzon encyclopedia of Confucianism / ed. by Xinzhong Yao. – London ; New York : Routledge, 2003. – 2 т. ; 26 см. – (RoutledgeCurzon encyclopedias of religion)

ISBN 0-415-30652-3 (vol. 1, подв.)

ISBN 0-415-30653-1 (vol. 2, подв.)

Seddon, David, 1943–. A political and economic dictionary of Africa : [an essential guide to the politics and economics of Africa] / David Seddon with Daniel Seddon-Daines. – London ; New York : Routledge, 2005. – ix, 519 с. ; 24 см. – (Europa political and economic dictionaries series)

ISBN 1-85743-213-4

Seddon, David, 1943–. A political and economic dictionary of the Middle East : [an essential guide to the politics and economics of the Middle East] / David Seddon. – London ; New York : Europa Publ., 2004. – x, 603 с. ; 25 см. – (Europa's political and economic dictionary series)

ISBN 1-85743-212-6 (подв.)

Soupis pramenů k dějinám národů Ruska, Ukrajiny a Běloruska do roku 1945 z archivů České republiky. – Praha : Nár. knih. ČR, 2008–<2012>. – Т. <5–7> ; 21 см. – (Bibliografie Slovenske knihovny ; 78)

Изд. на Slovan. knih. Min. vnitra České rep. odbor archivní správy a spisové služby

ISBN 978-80-7050-548-9 (т. 5)

ISBN 978-80-7050-583-0 (т. 6)

ISBN 978-80-7050-608-0 (т. 7)

South Asian folklore : an encyclopedia : Afganistan, Bangladesh, India, Nepal, Pakistan, Sri Lanka / ed. Margaret A. Mills ... [и др.]. – New York ; London : Routledge, 2003. – ххix, 710 с. : с ил., к. ; 29 см

Азб. показалец

ISBN 0-415-93919-4 (подв.)

Tan, Andrew Tian Huat, 1961–. A political and economic dictionary of South-East Asia : [an essential guide to the politics and economics of South-East Asia] / Andrew T. H. Tan. – London ; New York : Europa Publ., 2004. – x, 331 с. ; 24 см. – (Europa's political and economic dictionary series)

Библиогр.: с. 315–331

ISBN 1-85743-226-6 (подв.)

Литературознание, езикознание и изкуство

Ајдуковић, Јован, 1968–. Контактолошки речник словенских језика : речник адаптације бугарских контактолексема под руским утицајем / Јован Ајдуковић. – Београд : Фото Футура, 2010–<2011>. – Т. <1–2> ; 24 см

Загл. на англ. ез.: A contactological dictionary of Slavic languages. – Загл. на рус. ез.: Контактологический словарь славянских языков

ISBN 978-86-83691-39-5 (т. 1)

ISBN 978-86-83691-45-6 (т. 2, подв.)

Аникин, Александр Евгеньевич, 1952–. Русский этимологический словарь / А. Е. Аникин. – Москва : Рукоп. памятники Древней Руси, 2007–<2012>. – Т. <1–6> ; 22 см

ISBN 5-9551-0208-6 (вып. 1, подв.)

ISBN 978-5-9551-0265-8 (вып. 2, подв.)

ISBN 978-5-9551-0356-3 (вып. 3, подв.)

ISBN 978-5-9551-0476-8 (вып. 4, подв.)

ISBN 978-5-9551-0484-3 (вып. 5, подв.)

ISBN 978-5-9551-0583-3 (вып. 6, подв.)

Большой академический словарь русского языка / гл. ред. К. С. Горбачевич. – Москва [и др.] : Наука, 2004–<2012>. – Т. <1–11, 13–21> ; 27 см

Изд. на РАН. Инст. лингв. исследований

Русские советские писатели. Поэты : Биобиблиографический указатель : Т. 1–. – Санкт-Петербург : Рос. нац. библиотека, 1977. – 22 см

От т. 14 общото загл. променено: Русские писатели. Поэты : Советский период
Съдържа:

14: В. В. Маяковский

Ч. 2. Вып. 3: Литература о жизни и творчестве В. В. Маяковского: 1961–1980. – 2008. – 461 с.

Т. 14. Ч. 2, вып. 4: Литература о жизни и творчестве В. В. Маяковского: 1981–2010. – 2011. – 640 с. – Именен показалец

Словарь русского языка XVIII века : Вып. 1 – / Редкол. Ю. С. Сорокин – гл. ред. и др. – Санкт-Петербург : Наука, 1984–<2011>. – Вып. <14, 18> ; 27 см

Изд. РАН. Инст. лингв. исслед.

ISBN 5-02-027920-X

ISBN 5-02-028544-7 (вып. 14)

ISBN 978-5-02-025267-7 (вып. 18)

Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII веков / под ред. О. С. Мжельской. – Санкт-Петербург : Наука, 2006–<2011>. – Т. <2–4> ; 27 см

Изд. Санкт-Петербург. гос. унив. Межкаф. словарь. кабинет им. проф. Б. А. Ларина и др.

ISBN 5-02-027017-2

ISBN 5-02-026369-9 (вып. 2)

ISBN 978-5-02-026456-4 (вып. 3)

ISBN 978-5-02-025534-0 (вып. 4)

A biobibliographical handbook of Bulgarian authors / by Mateja Matejic ... [и др.] ; ed. by Karen L. Black ; transl. by Predrag Matejic. – Columbus, O : Slavica, 1982. – 352 с. : с портр. ; 23 см

ISBN 0-89357-091-5

Dictionnaire Gide / sous la dir. de Pierre Masson et Jean-Michel Wittmann. – Paris : Classiques Garnier, 2011. – 457 с. ; 24 см. – (Dictionnaires et synthèses ; 1)

Азб. показалци

ISBN 978-2-8124-0241-8

Dictionnaire des langues / sous la dir. de Emilio Bonvini ... [и др.]. – Paris : Presses univ. de France, 2011. – xxv, 1705 с. ; 20 см. – (Quadrige. Dicos poche)

Библиогр. след отд. гл. – Показалци

ISBN 978-2-13-056914-5

Dictionnaire de la pensée du cinéma / sous la dir. de Antoine de Baecque et Philippe Chevallier. – Paris : PUF, 2012. – xv, 792 с. ; 20 см. – (Quadrige. Dicos poche)

Показалци

ISBN 978-2-13-058018-8

The Grove encyclopedia of classical art and architecture. Vol. 1, Abacus to Lyson and Kallikles tomb / ed. by Gordon Campbell. – Oxford [и др.] : Oxford Univ. Press, 2007. – xliii, 666 с. : с ил., к., [8] л. цв. ил. ; 26 см

ISBN 978-0-19-993431-7 (vol. 1.)

Tournier, Jean, 1933–. Dictionnaire de lexicologie française / Jean Tournier, Nicole Tournier ; préf. de Henriette Walter. – Paris : Ellipses, 2009. – 361 с. : с табл. ; 24 см

ISBN 978-2-7298-5055-5

Turner, Colin Paul, 1955–. A thematic dictionary of modern persian / Colin Turner. – London ; New York : Routledge Curzon, 2004. – xiv, 676 с. ; 26 см

ISBN 0-7007-0458-2 (подв.)

Quasthoff, Uwe, 1956–. Wörterbuch der Kollokationen im Deutschen / Uwe Quasthoff. – Berlin ; New York : De Gruyter, 2011. – 551 с. ; 25 см

ISBN 978-3-11-018866-0 (подв.)

Естествени науки и техника

Захариев, Емил Енчев. Русско-болгарско-английский железнодорожный словарь = Руско-българско-английски железопътен речник = Russian-bulgarian-english railway dictionary : около 15 000 русских слов и выражений / состав. Е. Е. Захариев, В. В. Космин, А. А. Тимошин ; под общ. ред. В. В. Космина. – Москва : ФГБОУ УМЦ ЖДТ, 2011. – 1139 с. ; 25 см

ISBN 978-5-89035-593-5 (подв.)

Рыжков, Виктор Иванович. Русско-арабский технический словарь : около 25 тысяч терминов / В. И. Рыжков, Л. Л. Тхоржевский, В. Э. Шагаль. – Москва : Русский язык, 1988. – 536 с. ; 20 см

Загл. и текст на араб. ез.

ISBN 5-200-00386-5

Encyclopedia of caves and karst science / ed. John Gunn. – New York ; London : Fitzroy Dearborn, 2004. – xviii, 902 с. : с ил., сх., к., [4] л. цв. ил. ; 29 см

Азб. показалец

ISBN 1-57958-399-7 (подв.)

Encyclopedia of geomorphology / ed. by A. S. Goudie. – London ; New York :
Routledge : Int. Assoc. of Morphologists, 2004. – 2 т. ; 26 см

ISBN 0-415-32737-7 (vol. 1, подв.)

ISBN 0-415-32738-5 (vol. 2, подв.)

Състави Ева Стойнева
eva.stoyneva@gmail.com

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

д-р Анна Ангелова

*Университетска библиотека „Св. Климент Охридски“
Директор*

проф. д-р Алберт Бенбасат

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Факултет по журналистика и масова комуникация
Катедра „Печат и книгоиздаване“*

проф. Кристин Л. Боргман

*Калифорнийски университет, Лос Анджелис
Департамент по информационни науки*

доц. д-ист.н. Милкана Бошнакова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Ръководител отдел „Български исторически архив“*

проф. д.ф.н. Ани Гергова

*Софийски университет „Климент Охридски“
Катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика“*

гл. ас. Татяна Дерменджиева

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Национална ISBN агенция*

проф. д-р Александър Димчев

*Софийски университет „Климент Охридски“
Катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика“*

гл. ас. Анета Дончева

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Заместник-директор*

проф. д-ист.н. Иван Илчев

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Ректор*

доц. д-р Румен Ковачев

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Отдел „Ориенталски сбирки“*

Ана-Мария Кръстева

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Богословски факултет
Докторант*

гл. ас. д-р Марина Маринова

*Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Катедра „Журналистика и връзки с обществеността“*

Валентина Миткова

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика“
Докторант*

Росен Стефанов

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика“
Бакалавър
Университет „Робърт Гордън“, Абърдийн, Шотландия
Отдел „Информационен мениджмънт“
Магистър*

Ева Стойнева

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Направление „Библиографско и информационно обслужване“*

Веселин Тодоров

*Асоциация „Българска книга“
Управител*

проф. д.ф.н. Оля Харизанова

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика“*

проф. д.ф.н. Боряна Христова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“
Директор*

доц. д-р Татяна Янакиева

*Софийски университет „Климент Охридски“
Катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика“*

ДНЕВНИЦИ 1933–1992

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

Сутринта – във факултета. Лекцията – „Проблеми на съвременната литература“, мина по-добре от вчера.

В 1 ч. с Гърчевич отиваме в Литературния институт при Тадиянович. Пак сме в стария град – Gorní grad. Покрай старинните тесни алеи на градината с чудесния изглед долу към града.

Литературният институт (смътно си спомням посещението през 1955 г.) се намира в много хубава двуетажна сграда с историческо значение. Тя е на улицата, но с извит в дъга външен двор. След това по извита стълба на втория етаж. С изглед към Загреб са стаите на института. Тадиянович ни очаква, от 7 години не се е изменил. Среден ръст с много побеляла коса, с добро лице, извънредно внимателен и мил. Разговаряме за института – главната му задача да прави критически издания на писателите. Малко хора – той, трима научни сътрудници, библиотекарка. Той е тук от 1953 г. – до 1957 г. хоноруван (работи в изд[ателство] „Зора“). Дописен член на Академията на науките. Показва ми портретите по стените (стаята му е много хубава, обширна), говори за сградата: тя е свързана с илирското движение¹, в тая къща е починал Ст. Враз², тук е била първоначално Югославската академия, тук са ставали срещи, събрания. Показва ми голямата зала с огледалата – сега преградена.

Излизаме късно към 2:30 ч. Тадиянович тръгва с нас. На всеки ъгъл историческа сграда; някой тук е живял, някой тук е починал. Слизаме долу на ул. „Иличца“.

Става дума за Багряна. Тадиянович ми съобщава, че Густав Кръклец³ има нейни снимки. Довечера ще ме заведе при него.

В 6:30 Тадиянович идва в хотела (трамвай № 5 обикаля града в обратна посока. Пътуваме дълго. След това отново чрез „устията“ се качваме на Gorní grad. Дълго обикаляме – от улица на улица, от дом на дом. Влизаме дори в Карт[инната] галерия – в изложбата на Видович, в „таверната“ при нея – две помещения, оригинална обстановка, млади двойки по масите. Тадиянович ми показва всичко – първото помещение на у[чилище]то (основано през 1873 г., сега класическа гимназия; къщата с печатницата на Гай⁴, малки площи, тесни дъговидни улици, паметни плочи, първия театър (там до 1896 г.) и т.н. Познава всяка стена, всеки камък – имена, дати, епизоди.

На ул. „Кирил и Методий“. Откривам черква „Кирил и Методий“ с паметна плоча от 1935 г.; горе с мозаечни образи на двамата братя. Влизаме вътре – обик-

¹ Илирийското движение цели обединението на южните славяни.

² Псевд. на хърватско-словенския поет Якоб Фрас.

³ Хърв. поет.

⁴ Людевит Гай – хърв. поет, един от основателите на илиризма.

новена черква с висок свод. Една монахиня ни съобщава, че в 8 ч. ще има служба на старославянски и ни кани да дойдем. Здрач е паднал над улиците – романтиката е слязла по площадите и в къщите. Тишина; кола минава рядко; играят деца.

Отново влизаме в черквата – литургията е почнала. Чете млад свещеник, след това изнася проповед. Ученици-семинаристи пеят на две групи отляво и отдясно на олтара. Малко богомолци.

Слизаме бързо и тръгваме при Кръклец.

Кръклец живее недалече от Ботаническата градина, на първия етаж в сграда, която сега се ремонтира. Посреща ни [на] вратата 16-годишната му дъщеря – много симпатична, хубавица, жена му – все още запазена, значително по-млада от него (после научавам, че това е втората му жена; с първата е разведен, има от нея дъщеря). Излиза от една от стаите Кръклец – висок, но главата му малко издадена напред, с лице извънредно уморено, повехнало, устата потънала навътре, брадата малко изпъкнала напред, косата побеляла. Само очите и ръцете са много подвижни и динамични. Между 60 и 70 години.

Влизаме в неговия кабинет – огромна маса в средата на стаята, поставена на верев, затрупана с книги. Наоколо на масички, столове, етажерки – книги и папки. По стените картини. Веднага ме води и ми показва картина на Бенчо Обрешков⁵. След това през врата, която ги съединява, минава в другата стая (вероятно гостна) – показва ми малка картина на Д. Узунов⁶ (според него някъде из околностите на Пловдив) и оригинал на Бешкова⁷ карикатура: „След 20 години: югославянинът е убит, да живее югославянството“ – Стамболийски⁸ лежи със забит нож в тялото; един едър буржоа провъзгласява югославянската идея; карикатурата носи автограф на Бешков – дар за Кръклец от 1933 г.

Връщаме се в кабинета. Кръклец разтваря голяма кутия с пликове снимки и почва да търси. Говори за Бешков. Спал у него в Белград, където дошъл да се лекува. След това го завел в Хвар⁹ – не влязъл в морето, сядал и събирал около себе си децата, и цял ден им свирел със своите свирки. Кръклец е написал статия за него по случай смъртта му; сега е вложена в сборника му от есета и импресии *Noćno i večje*, която надписва за семейство Бешкови. За него Бешков е най-големият карикатурист в Европа през XX в.

Снимки, снимки – на югославски писатели; много пъти се явяват Т. Уйевич¹⁰ и Църнянски¹¹, също Войнович¹² и Дучич¹³ (обща снимка, Кръклец заявява, че ги помирил), М. Богданович, Албрехт и др. И ето българските снимки: от Земун,

⁵ Бълг. художник.

⁶ Дечко Узунов – бълг. художник.

⁷ Илия Бешков – бълг. художник и философ.

⁸ Александър Стамболийски – бълг. политик, водач на БЗНС, управлявал авторитарно от 1920 до 1923 г., когато е свален с преврат, използван от БКП за организиране на т.нар. „първо антифашистко въстание в света“.

⁹ Хърватски остров.

¹⁰ Тин Уйевич – хърв. поет.

¹¹ Милош Църнянски – сръб. писател.

¹² Иво Войнович – сръб. драматург.

¹³ Йован Дучич – сръб. поет.

Белград, София. Кръклец е бил 3 пъти в България през 30-те години. Снимки, в които той е млад, строен, хубав, весел, бохема.

Ето групови снимки с Багряна и Дора Габе; Багряна, Д. Габе и Д. Максимович¹⁴; Кръклец, Йовков и С. Скитник (две снимки пред сладкарница „Цар Освободител“; вероятно от 1933 г.) с Вл. Полянов, Бор. Денев¹⁵, Яна Язова¹⁶. Снимки на Драинац¹⁷.

Тадиянович го подканя да разкаже нещо за Драинац и Багряна. „Не... това е една любов... не искам да се вмесвам в чужди работи... То беше голяма любов... картички, писма, бързи, препоръчани...“ И толкоз, повече не проговаря и дума.

Припомням как през 1955 г. на прием в българската легация в Белград дойде при мен Стеван Яковлевич¹⁸, извика ме настрана и ме помоли да кажа на Багряна, че Раде Драинац е умрял в неговите ръце и последните му думи са били за Багряна. Поръчал на Яковлевич – когато и да е – да съобщи това на Багряна. Трябваше сега аз да направя това – в София предадох на Багряна разказа на Яковлевич и поръката на Драинац

Кръклец ми предоставя да взема всички снимки, които желая – с една молба: да му изпратя от София копия. Снимката с Йовков подписва за жена му – с поръка да ѝ я предам.

Излизаме от тях с него и Тадеянович след 10 ч. Вървим из загребските улици към Trg republike, където той ни оставя и се връща (миналата нощ е работил цяла нощ, спал е през деня – Тадеянович ми разказва, че това е негов постоянен навик). Говорим за писатели, за хонорарите (техните хонорари били малки); за работата в Академията (Кръклец е редовен член, а Тадеянович – дописен).

След това с Тадеянович вечеряме в Клуба на писателите – много хора, повече-то млади, шумно. Тадеянович отвикнал от тоя шум – рядко идва тук да се храни. Прибирам се след 12 ч.

Интересни впечатления от Загреб и хърватите. Градът е сравнително тих, в повечето квартали – малко движение. Основните строежи в града: театри, университетски сгради и библиотеки – от австрийско време; типична малко тежка архитектура. Но има цели хубави ансамбли, особено площади. Много кафенета – хората седят спокойно, разговарят, четат вестници. Богати витрини. Жените и особено младите момичета по улиците облечени с вкус – винаги [с] простота, в нея се крие мярка и красота; костюм, най-често тъмносин дъждобран.

Казват, че загребчани са малко затворени; мъчно се прониква в семействата им; за всяко посещение предварително се уведомява.

Много разговори за литературата и изкуството с професорите от факултета. Дори комунистите и марксистите смятат, че не може да има връщане назад към реализма от XIX в. не винаги са за модернизма – понякога се смеят на неговите абстракции. Но в изкуството са дошли нови светоусещания и нови форми, без които не може да се мине. Нима може да не се вземе предвид едно такова откритие на

¹⁴ Десанка Максимович – сръб. поетеса.

¹⁵ Борис Денев – бълг. художник.

¹⁶ Псевд. на бълг. писателка Люба Ганчева.

¹⁷ Псевд. на сръб. поет Радойко Йованович.

¹⁸ Сръб. писател.

психологията като фройдовското подсъзнание? (Занинович). Фланер (разказва Баданич) започва като марксист, дори сектант, нападащ, язвителен; сега е преминал към структурната школа или по-скоро нейния вариант от немски тип. Увлечения по руската формалистична школа. Франгеш се занимава усилено с проблеми на стилистиката. Много работи в новото литературознание група млади хора, предимно асистенти.

В двора на Философския факултет модерна скулптура на Кранчевич¹⁹ – от метал, с много плоскости, раздвижени, преминаващи една в друга. В Работническия университет – нови абстрактни картини. Те са пръснати навсякъде – постепенно работниците ще свикнат с тях, ще се формира у тях художествена култура.

Какво е бъдещето на югославското изкуство при новата политическа обстановка? Не са убедени, че могат да настъпят никакви основни промени – мислят, че пътят на изкуството и културата е вече избран.

Понякога говорят малко иронично за херметичната поезия – не се разбира, няма читатели.

Загреб, 11 май 1963, събота

Сутринта отиваме с Гърчевич в библиотеката. Тя е университетска и народна едновременно. Началото ѝ е поставено към XII в., първите описи на ръкописи са от XIV в. Сградата е от началото на XX в. (1913 г.). Директорът е извънредно любезен и ме развежда навсякъде: депото, голямата студентска читалня – огромна висока зала, подигна[та] на театър, със стенопис: видни хърватски деятели, а още и символични фигури. Най-интересното при ръкописите и редките печатни книги. Печатни книги на глаголица от края на XV в. Виждам Качич-Миошич²⁰ (малка, тясна, но обемиста книга) и Витезович²¹ – Stematographia. Съдържа гербовете по азбучен ред, с цветни бои. Под всеки герб четиристишие на латински; накрая обяснението на гербовете и малко стихотворение. Текстът, който се отнася за България, отговаря напълно на текста на Жефарович²². Очевидно е, че в това отношение Жефарович просто е превел Витезович.

Към 10 ½ среща в Театралното кафене със Сламниг²³ – млад преподавател в университета по стара литература; занимава се също със стихознание и лингвистика. Критик (сега пише по-малко), поет, белетрист (издал е книга с разкази), преводач (знае много езици), на 33 години, извънредно младолик. Гърчевич го хвали много – Шолян²⁴ един от най-изтъкнатите млади писатели. Образуват група, излизат с нещо като свой манифест, издават сп. „Книжевник“. Обявяват ги, че стоят надясно, спират субсидията на списанието.

¹⁹ Силвие Страхимир Кранчевич – сръб. поет.

²⁰ Андрея Качич-Миошич – хърв. поет, използвал бълг. мотиви.

²¹ Павел Ритер Витезович – хърв. писател.

²² Христофор Жефарович – бълг. възрожденски деятел, гравьор, също издател на „Стематография“.

²³ Иван Сламниг – хърв. поет.

²⁴ Антун Шулян – хърв. писател.

Разговорът е интересен – говори за различните писателски поколения.

В 4 ч. с кола, с лектора по руски, Занинович и Гърчевич излизаме извън града по шосето за Любляна. Великолепен пейзаж, зеленина, в далечината очертания на планини. Навлизаме в територията на Словения. Стигаме до Фрайзинген (Брижиние...) – Фрайзингенските листи²⁵. След това се връщаме и отиваме в Мокрица. На хълм, в гора, със старинен парк. Самият Twrdu grad (крепостта) представя нещо като замък, който отвсякъде е ограден с неголям двор, на едната страна сводести коридори; сводовете от камък и донякъде напомнят Рилския манастир.

Вътре в замъка ресторант. Пием вино, а изведнъж се спуска силен дъжд.

Връщаме се по тъмно в дъжда.

*

Днес се обаждала по телефона Вольова; след това М. Анечкович, която ме кани в Белград. Получавам в същия смисъл и писмо от Анечкович.

София, 24.V.1963 г., петък

Огромната заетост в Университета, Академията, Кирилometодиевската сесия, коректури и др. не ми позволиха да продължа записките си от Югославия.

На 11 май, събота следобед, с колата на лектора по руски език, със Занинович и Гърчевич отиваме на разходка извън Загреб по пътя за Любляна.

Широка аутострада. Всичко в зеленина. В дъното хълмове и планини. Навлизаме в Словения. Пътуваме доста дълго. Спираме на брега на река Сава – показват ми насреща Брезники (?)²⁶, – издига се белият силует на замък (или може би черква). За мен е интересно обстоятелството, че това място е свързано с Фрайзингенските фрагменти – прочутия паметник на старославянската писменост. След това се връщаме няколко километра, отклоняваме се от магистралата и се приближаваме до хълмовете и планината. Замъкът... Бяла сграда. Наоколо голям парк. Показват тъмна килия, където бил затворен... Постройката сега се използва за хотел и ресторант. Завалява силен дъжд, буря. Много коли. Влизаме в ресторанта, където са се скрили много хора, почти всички маси са заети.

Връщаме се късно, по мрак. Аутострадата лъщи от дъжда. Минаваме край малък град, който служи за летовище на загребчани – тук са живели писатели.

В неделя, 12.V., сутринта рано за Белград. На гарата Занинович и Гърчевич. Към 2 ч. в Белград. В новия хотел „Славия“ – на площад „Д. Туцович“. Разходка из Белград – смесица от ново и старо. Тълпи по улиците – няма спокойствието на Загреб.

Към 4 ч. се обаждам на М. Анечкович. Към 5 ч. у тях – същата атмосфера, сякаш нищо не се е променило у Мира и Сава – само децата са пораснали: Неда е висока девойка, а малките палаво играят.

²⁵ Най-старият славянски писмен паметник на латиница.

²⁶ Става дума за Брежиние, което П.Д. споменава по-горе.

В 6 ч. с Мира и Десанка Максимович в нова, модерна читалня в центъра на града – гледа направо към улицата. Тук се дават наградите от литературния конкурс за ученици от VIII и VII клас в Сърбия. Конкурсът е спечелен почти само от девойки. Наградените с I награда две девойки четат своите работи. Девойката от VIII кл., стройна, отворена, със светло хубаво лице, чете своята тема: „Любими литературни герои“. След това чете девойката от VII кл. – по-затворена, смутена; четенето ѝ е по-тихо и по-неизразително.

Децата задават въпроси на писателите – четирима. Десанка и Мира разказват много интересно за обстановката в поезията, в която са написали свои стихотворения. Десанка за убитите ученици в Крагуевац, а Мира – за първото печатано стихотворение като ученичка. Тя прочита стихотворението. Говори за своите учители, особено за Десанка. Един от нейните учители е в залата и говори за ученическото списание, в което Мира е напечатала стихотворението.

След това до късна нощ разговарям с Мира – Сава у тях. Мира е напуснала директорството на издателството. Сава се е върнал от пътуване в Англия, Франция и Италия.

Положението на техните художници – живописиста няма ценители.

В понеделник сутринта в 9 ч. идва в хотела Станислава Вольова.

София, 27.V.1963 г., понеделник

С Вольова отиваме към Смедерево. Ресторант над брега на Дунава. Чудесна гледка. Наоколо всичко зелено. Сядаме на откритата тераса.

Връщаме се. На обед у Вольова, на ул. „Стамболийски“ – вилов квартал към „Дедине“. Живее в малък, но уютен апартамент на втория етаж.

Разговаряме дълго – впечатления от сърби и българи. Паралели.

На гарата в 3 ½ ч. – Вольова, Мира, Сава.

Вечерта късно през нощта в София.

*

В София веднага започва подготовката за Кирилометодиевската сесия.

Много добре минава научната сесия на кръжока в петък: 6 доклада за Кирил и Методий, приготвени много грижливо от студентите.

Гледам две представления на Белградския театър „Ателие“ – две пиеси от началото на XIX в. – дадени стилно, с лека ирония от наивитета на пиесите. На другия ден „Любов“ от Джонович. Чудесна игра на Ступица, при все че на известни места се промъкват натуралистични елементи.

В неделя, 19 май, посрещаме на летището Долански.

В понеделник, 20 май, в 9 ч. започва сесията на Академията. Ем. Георгиев²⁷ говори много безотговорно, площадно. Интересни доклади четат Лер-Сплавински²⁸ (за годината преди Моравската мисия – предположение, че тъкмо тогава Кирил и

²⁷ Акад. Емил Георгиев – бълг. езиковед.

²⁸ Проф. Тадеуш Лер-Сплавински – пол. славист.

Методий са работили между балканските славяни) и Долански (интересен анализ на пространното Кирилово житие). Много добър доклад на Мирчев²⁹ – Кирил и Методий създатели на старобългарския литературен език. Сесията продължава във вторник: доклад на Леков³⁰, Й. Хам³¹ („Залеа на глаголицата в Хърватско“), Кр. Миятев³², моят (посреща се много добре). След обед пръв говори

Гудзий³³ – руските слависти за Кирил и Методий. Започват изказвания. Най-интересно е изказването на Д. Ангелов³⁴ за политиката на Византия спрямо западните и балканските славяни.

Вечерта тържествено събрание за Кирил и Методий в университета. Чета доклад, приет също много добре.

В сряда и четвъртък разговори с Калчев. Отличията за писателите (народни и заслужили деятели на културата) предизвикват буря. Грубешлиева плаче и ругае по телефона, отново нападки срещу Багряна. Казвам ѝ, че трябва да запази достойнството си.

На 24 май сл[ед] обед у Багряна – помолили я да произнесе тост довечера от името на писателите на официалния прием. Смутена – не е свикнала да произнася речи. Помагам ѝ да подготви словото си.

В четвъртък с Гудзий обядваме, сл[ед] об[яд] разглеждаме гробищата – гробове на писатели и учени. Говори за настроенятия в Москва, за своя семинар в къщи с двадесет студенти, спомени за работата си в Киев и Москва.

В петък и събота вечер на френския Théâtre de la Cité. Първото представление „Жорж Данден“ – реалистично, с голяма мярка. Второто представление – „Тримата мускетари“ – представено извънредно свободно, разиграва се почти като цирк. Връщаме се с М. Младенова в града. Разговори за съдбата ѝ.

В неделя на обяд и вечерта дълго се разхождахме с Камен. Научавам много подробности около писателските работи. Вечерта се отбиваме при Богомил Нонев³⁵. Посреща ни Красимира; Богомил е в Банкя – пристига по-късно. Настроенията в Москва, от която току-що се е върнал. Там се изчаква. Камен с писателска делегация (Мл. Исаев, М. Методиев, Сл. Васев, Т. Стоянов) заминава за Москва утре.

Днес след обяд при мен идват полските студентки Данута Шчепанович и Зофия Хлевинска. Отиваме у Ем. Станев. В разговора научавам за живота му в Елена, авиатор в Божурище, една година в Худ[ожествената] академия, 4 семестъра в Свободния университет.

Вечерта в 8 ч. рецитал на Сл. Славова за Паустовски. Съвършено чувство за поезия, за ритъм, за стил. Може би само известно прекаляване с ръцете.

²⁹ Вероятно Кирил Мирчев.

³⁰ Проф. Иван Леков – бълг. славист.

³¹ Йосип Хам – хърв. езиковед.

³² Акад. Кръстю Миятев – бълг. археолог, медиавист.

³³ Николай К. Гудзий – укр. езиковед.

³⁴ Акад. Димитър Ангелов – бълг. историк.

³⁵ Бълг. литератор, функционер на БКП.

Варшава, 21 юни 1963 г., петък

В понеделник към обяд пристигнах във Варшава. На летището ме посреща Florczak. Първоначално в „Гранд хотел“. Сл[ед] об[яд] с Иванка Бояджиева у Florczak. Живее на ул. Wiejsna, огромна модерна сграда, с чудесни тераси с изглед към Plac Trech Krzyzy и града, и Висла.

Във вторник сутринта в Instytut Badań Literackich. Разговаряме почти два часа с Wolpe. Уморен вид; твърде често загатва за ограничени средства, за невъзможност да се позволи това или онова. Занимава ме обширно с бюлетина.

Вечерта на Kleopatra в Teatr Polski с Нина Андрич. Пиесата е добре написана, духовита, макар и не особено дълбока. В централната роля Нина Андрич е много добра. Автор Ludwik-Hieronim Morstin³⁶.

В сряда се премествам в Bristol. В 5 ч. у проф. Майенова. Мъжът ѝ значително по-възрастен от нея; спокоен, разговорлив. Стоим в кабинета на Майенова. Едно голямо куче се движи из стаята. Разговаряме за Вилно, за Кридл³⁷, за Харвардския университет в Америка.

От четвъртък сутринта почвам да чета в Университетската библиотека

Вечерта в Teatr Współczesny Kral Umiera³⁸. Потресащо представление. Може би – безнадеждно, безперспективно? Един човек умира, лишава се от всичко, нищо не остава от него. Трябва ли да се лишим от подобни творби? При това пиесата е написана с голямо умение, изградена е архитектурно много добре, с великолепни детайли, с езикова експресивност. Абсурди, но това не прави играта условна. Всеки от актьорите изпълнява невероятна, абсурдна роля, но я изпълнява с жизнена правдивост, реалистично. При това играе се много добре. В главната роля, кралят – Зад Фийевски; първата кралица – Ант. Гордон Гуреца; втората – З. Саретон.

Тая вечер в Ateneum (чудесна малка зала) на Duże jasne – съвременна полска пиеса, остра политическа сатира. У нас не би могла да се представи. Автори: Jarosław Abramow³⁹, Andrzej Jarecki⁴⁰. Добри типове. Продавачката на бира – Krystyna Burowicz.

Варшава, 22.VI.1963 г., събота

³⁶ Полски военен и поет, награден с графска титла от Франц Йозеф II за службата му през ПСВ. След края на ВСВ подарява замък и библиотеката си на Кръга на полските писатели, от тях го поема държавата и от него сега са останали само два льва пред краковската кула Ratusz. 28.IX.2011 <http://www.nowe-brzesko.iap.pl/?id=wiadomosci&nrwiad=124640>

³⁷ Манфред Кридъл – пол. литературен историк.

³⁸ „Кралят умира“ от Йожен Йонеско.

³⁹ Пол. писател и композитор, еврейн, работил с Владислав Шпилман, познат на мнозина като главния герой на филма „Пианистът“.

⁴⁰ Известен полски сатирик.

Тая вечер от 7 ч. прекарах у проф. Krzyzanowski⁴¹. Жена му ми се обади още във вторник, за да ме покани.

Живеят далеч – към Мокотовския форт (Miączynska 23). Пътувам доста дълго с таксито – минаваме покрай гората, след това по ул. Chałubinskie, Aleje Niepodległości. Навлизаме в квартала – отделни двуетажни домове, много зеленина.

Сварвам Кшижановски малко неподготвени – очаквали са да им се обади по телефона. Скоро всичко се оправя, идва и г-жа Кшижановска, тук е и малкият Юлек, който днес е държал изпит за лица.

Кшижановски е почти непроменен – годините му не личат. Показва ми къщата – от широката тераса се открива широк изглед. След това вечеряме долу.

Разговорът е много оживен. Г-жа Кшижановска е доста променена: нова фризура, опънати коси, стегната фигура. Спомням си, когато я видях за първи път – гледаше на Кшижановски с известно стеснение и нямо възхищение – както студентите гледат професора. Сега е оживена, шеговита, дори хаплива. Шегите са понякога доста остри – за виното, което пие (в България също щял да изхарчи парите си за вино, ако тя не ги е взела да направи покупки), за това, че като пенсионер, не се заседява, за да работи, или по цял ден работи и забравя за всичко въщи; за това, че не цени особено ума на жените (може би това е реакция на някакви остротии на Кшижановски) и т.н. Самият Кшижановски се опитва да измества разговора, да заглажда остротите, да се извинява пред мен, че това са обикновени семейни престрелки и пр. По-нататък г-жа Кшижановска е по-спокойна, шегува се, че бащата и синът – това са две деца, за които постоянно трябва да се грижи...

Но въпреки това и двамата са особено мили към мен, стараят се по всякакъв начин да ми оказват внимание и гостоприемство.

Кшижановски говори с въодушевление за преиздаването на Kolberg⁴² – показва ми издадените токове. Работи над ново издание на своята история на полската литература, коригира пословиците, готви общ очерк (zarys) на полската литература. Разговаряме за средищата на полската фолклористика. Фактически няма единен център: работна група от 6 души в Instytut Badań Literackich, в Instytut Sztuki се занимават главно с музикален фолклор, няколко души заети с изданието на Kolberg, група около списание Literatura ludowa.

С известно съжаление говори за своето пенсиониране (някому това е било нужно да стане). Отзовава се не с голяма симпатия за Якобсон и Виноградов. Разказва за преживяванията си във Варшава по време на войната – ранен два пъти на Stare Miasto. Изгаря цялата му библиотека. Как е събирал ценни книги по време на войната. Усилията му след войната да положи основата на нова библиотека. Някога си е купил от библиотеката на Porzezyski много ценни стари издания. Сега води преговори за откупуване на Института библиотеката на болния Bystrow.

Питам го откъде знае така добре руски. Оказва се, че е прекарал 6 години в Сибир. Произхожда от Австрийска Галиция. Но в навечерието на Първата война се оказва в Русия, за да помогне на свой приятел да се подготви за класическа матура

⁴¹ Юлиан Кшижановски – пол. литературен историк.

⁴² Хенрик Оскар Колберг – пол. етнограф и фолклорист.

и попада в нещо подобно на плен. В Сибир постъпва в банка, става счетоводител, накрая е в полската армия.

Към 11 ч. цялото семейство ме изпращат доста далеч – до автобусната спирка. Канят ме в четвъртък да ме водят до Jabłonia – да обядваме заедно – това е рожденият ден на техния син.

През цялата вечер Krzyzanowski няколко пъти повтаря, че моето посещение го връща назад 29 години и му припомня годините преди войната.

Варшава, 26.VI.63, вторник

В неделя в 12 ч. при Куркевич – разговори за нейните преводи от български.

В 3 ч. на обяд у Ядвига. Мария и Ева коренно различни. Мария е съсредоточена като майка си – чете, помага при слагане на обяда, по-спокойна. Ева е весела, буйна, жизнерадостна, общителна, цяла отдадена на игрите си.

В 7 ч. в театър „Комедия“ в Золибор. Голяма зала, полупразна. Театърът е в жилищен квартал и същевременно някаква малка градина. Играят „Идиотка“ от Ашар⁴³. Криминална история. Най-добра е Йоланта Сковронска в централната роля, играе наивна, проста, но искрена девойка.

Вчера в понеделник гледахме с Ив. Бояджиева, Роканова и Д. Добрев (от Музикалната дирекция в София) филма *Moderato Contabile*⁴⁴. Прекрасен филм, психологически изграден великолепно. Френско-италиански, в главната роля на жената Жана Моро⁴⁵. Прекрасно дадена обстановката, пейзажът, предметите, атмосферата, музиката. Тъжна любов, която не може да се осъществи. Над нея тегне трагедията на убийството на двама, които се обичат – история, с която филмът започва.

След това отиваме на кафе в Telimena и дълго говорим за филма и за всички мисли, които е събудил у нас.

Вечерта случайна среща в бара на Hotel Europski с Корвин-Шимановски. Отивам с него и младата лекарка на Старе място в Kycerska.

Във вторник сл[ед] об[яд] у Ядвига. Там са нейните приятели художничката Teresa и сестра ѝ – разговаряме за България, където те са били, за срещата си с Teresa у Бинка Вазова⁴⁶.

Тая вечер в Teatr Dramatyczny на „Физиците“ от Фридрих Дюренмат. Най-хубавото нещо, което съм видял в Полша досега – и като драма, и като игра. Може би най-силната пиеса на нашата съвременност – трагедията на човечеството. Пиесата е построена много умело. Действието се развива и разкрива в три етапа:

Частен психиатричен санаториум с тримата луди – Нютон, Айнщайн и Мьобиус. Трима физици. Извършват по едно убийство – медицинските сестри. След това идва вторият етап – извънредно силен: оказва се, че и тримата се правят [на] луди, те се преструват. Мьобиус е дошъл тук, за да може свободно да разреши големите въпроси на физиката и същевременно да ги скрие от съвременниците си, защото

⁴³ Марсел Ашар – фр. драматург.

⁴⁴ Вероятно по романа на М. Дюрас, който ѝ спечелва световна слава.

⁴⁵ Фр. актриса. Ролята на безработния се играе от Жан-Пол Белмондо.

⁴⁶ Бълг. художничка, племенница на Ив. Вазов.

те ще унищожат човечеството. Другите двама са агенти на две разузнавания – дошли да си присвоят откритието му. Те са убили сестрите, защото последните са открили, че не са луди. Мьобиус, защото Матилда, влюбена в него, се е опитала да накара един физик откъм да прочете ръкописа му. Мьобиус успява да ги убеди да останат в санаториума-затвор, да не дават на света възможността чрез техните открития да се самоунищожи.

И третият етап: главната лекарка се оказва действително луда; тя е ръководителка на голям гръст за оръжия, взела е откритието и го е използвала. Геният на човечеството е направил велики физически открития, но авторите-физици не могат да разполагат с тях, те са затворници на олигархията и монополите, оръжията са попаднали в ръцете на луди – горко на света!

Последната сцена е изумителна – когато Нютон – великият физик, Айнщайн – откривателят на закони, които довеждат до създаването на атомната бомба, и Солон – олицетворение на човешката мъдрост, влизат в своите затворнически килии – велики, но безпомощни пред страшната сила, която са дали на света. Може би малко безнадеждна, мрачна, но извънредно дълбока, потрисаща метафора. Чудесна игра на главната лекарка – Ванда Лучицка, Мьобиус – Ян Swicherski, Нютон – Edmund Felting, Айнщайн – Bolesław Plotnicki.

Театърът е изпълнен с извънредно интелигентна публика – внимателно слуша и приема напълно пиесата. Жените – красиви, облечени с голям вкус. И това също съвсем не е случайно. Връщам се от Pałac Kultury i Nauki (?) през Świętokrzyska, Marowiecka, Krakowskie Premiescie, след това в Telimena и мисля за високото интелектуално равнище на полската интелигенция. Какви перспективи се разкриват пред поляците. Условията на техния културен живот им дават възможност да общуват с всичко най-ново, богато, дълбоко, вълнуващо, което се случва в света, да живеят с най-заплетените проблеми на своето време.

Варшава, 29.VI.1963 г., събота

В сряда на обяд среща с Monika Warnienska. Все същата младолика, ентузиизирана – и с нещо детинско в държането. Разказва ми за своите книги – „По следите на Словацки“ претърпяла две издания. Постоянно пътува и проучва местата, където са живели писатели като Мицкевич, Сенкевич и др. Разпитва ме за моите планове. (В петък в Tribuna Ludu⁴⁷ излезе бележка за моето пребиваване във Варшава, подписана с нейните инициали M.W.)

След това с художничка[та] Teresa (не си спомням презимето) в „Захента“⁴⁸ на изложба на италианската индустрия. Интересува се от приложното изкуство.

В сряда сл[ед] об[яд] в 5 ч[аса] у Kristina Zielinska-Zarycka⁴⁹ в Жолибор, ul. Brodrzinskiego 27. Дълго търсим с шофьора на таксито улицата. Посрещат ме на двора Кристина и Зарицки. Тя е отслабнала, което я прави още по-хубава и привлекателна – с нейното правилно, малко пълно лице и разкошна руса коса. Както

⁴⁷ „Печатният орган“ на Обединената полска работническа партия. Спира през 1990 г.

⁴⁸ Националната галерия за съвременно изкуство във Варшава.

⁴⁹ Полска журналистка, кореспондентка на ПАП в София.

преди три години, когато бяхме тук с Андрейчин, Зарицки е много внимателен, когато разговаря. Темите са около театъра, града, по-малко за политика. Готвят са за България, където са поканени от кмета на София.

Отвеждат ме в 7 ч. в Teatr Wspolczesny. Гледам „Кариерата на Артуро Уи“ от Брехт. Много по-добро представление от софийското, особено Артуро – Łomnicki, който великолепно използва интонациите на Хитлер (в неговите речи). Не е търсена навсякъде външна прилика. Според режисьора Ахег пиесата може да се играе едновременно като история на една гангстерска банда и като алюзия за Хитлеровото властване. Впечатлението е потресно от гангстерския характер на хитлеризма – от възможност[та] съдбата на една страна и на целия свят да изпадне в ръцете на най-вулгарни престъпници.

Към 10 ч. вечерта за малко в Посолството – кратък разговор с Марковски и Сл. Славова.

В четвъртък прекарваме с проф. Кшижановски, жена му и Юлек в Jabłona на 18 км от Варшава. Минаваме Stare Miasto, Nowe Miasto – навсякъде Кшижановски обяснява: тук е учила Конопницка, тук живее дъщерята на Сенкевич и т.н. Пресичаме Висла – изгледът към покривите на Stare Miasto е чудесен.

Поле, нови строежи, фабрики, нови селски къщи, Яблоня. Голям хубав парк, с неимоверно високи и огромни липи, с прясно окосена трева, с много зелена свежест. В средата е дворецът от 17 в. Кшижановски разказва неговата история чак до последните години. Прекрасна кръгла зала с плафон, на който е нарисувано небе, малко картини и скулптури, всичко свързано главно с княз Ю. Понятовски⁵⁰. Отстрани две сгради – по-малката на Министерството на външните работи, по-голямата почивен дом на Академията на науките. Обядваме в сводесто подземие – добре уредено, с дебели сводове, отчасти запазени рисунки по тях, митологически сцени.

Разговаряме с Кшижановски на различни теми: за отношението му към руската и съветската наука, за т[ака] н[аречените] селски писатели и тяхната връзка с фолклора, за съвременния фолклор. Говори ми за полемиката си с Пигон (?) – написал рецензия за неговата книга за селските писатели. Против графоманията – не може да бъде предмет на фолклорно проучване.

Често резки изказвания. Или както жена му отбелязва – винаги трябва да бъде на противно мнение.

Говорим за пребиваването му в Америка, за срещата с Вежински⁵¹, за полските професори, които сега четат лекции в американските университети.

В 6 ч. среща с Леополд Левин в сладкарницата до хотела. Идва точно, стегнат, добре облечен, извънредно младолик – може би само малко смален в сравнение с миналата ни среща. Ще летува в България с двамата си сина. Влиза в редакцията на новия вестник Kultura – завежда отдела за Съв[етския] съюз и народните демокрации. Радва се, че се е отървал от отдела за поезия. Не цени съвременната поезия, в която нищо не се казва, никой не я разбира. Исква да му посоча български

⁵⁰ Полски генерал и маршал на Франция, братовчед на последния полски крал Станислав Понятовски.

⁵¹ Казимеж Вежински – пол. поет, живял в изгнание.

писатели, за които да помести материали. Държи на стари утвърдени имена – бои се от младата поезия и белетристика. Много превежда, главно от руски. Вероятно съвсем не му е било приятно, че един емигрантски пропаганден лист от Лондон (показа ми го Зарицки) е поместил тенденциозно подбран откъс от негово стихотворение – откъс, в който е изразено почти отчайващо отношение към някои неща в съвременна Полша.

Левин ме изпраща чак до Pałac Kultury (живее на Nowy Swiat) в бившата квартира на Tuwim; г-жа Тувим и дъщеря ѝ – вече оженена – са получили два двустайни апартамента в нова сграда на Plac Trzech Krzyży.

В Teatr Dramatyczny с Кристина Zielinska и Zarycki на премиерата на *Dziewiąty Śprawedliwy* от Юрандот⁵². Повече ревю, отколкото комедия. Написано интересно, в две действия, с песни и танци, с твърде смели и хапливи места, с хумор и каламбури. Играе [с]е добре.

В петък от 10–12 ч. в Университета на магистърски изпит. В комисията Magnusrewski, Zwolinska, зам.-дек[ан] H. Kurkowska (струва ми се, че се нарича така). Защищават дипломни работи Славомир Скровски върху Пенчо Славейков и Полша (доста слаба, неизползван целият материал) и Jadwiga Raczynska върху Багряна (по-добре подготвена, познава българската поезия). Предлагам да изпратим обща картичка на Багряна. На края Halina Kurkowska забелязва весело, че комисията е била твърде обективна, щом като решава да пише четворка на Рачинска въпреки нейната необикновена красота и привлекателност...

Обядваме със Сев. Поляк, жена му (още по-слаба и суха, отколкото някога) и дъщеря му (току-що е издала първата си стихосбирка) в Дома на писателите. Запознавам се с Alicja Lisiecka – жива, подвижна, остра в езика, предприемчива. По въпросите, които задава на Поляк във връзка със своя статия и книга, вижда се, че не обича да проучва и проверява нещата по библиотеки.

Поляк ми говори много за последните литературни събития, за обединяването на Przegląd Kulturalny и Nowa Kultura в Kultura, за нежеланието на писателите да сътрудничат в новото издание, за кариеризма на известни хора, особено на главния редактор Wilhelmi (?), за Ивашкевич⁵³, който не се чувства да играе каквато и да е роля в Съюза... Огорчение, страх за бъдещето на полската култура.

Готви книга стихове на Ахматова на полски. Два пъти се е срещал с нея в Ленинград. Когато я потърсва по телефона и иска да му разкаже нещо за Блок, отвръща рязко, че никога не е била любовница на Блок и няма какво да каже за него. Поляк ѝ обяснява, че никога не е смятал, че тя била любовница на Блок, нито това го интересува, но просто иска да научи някои неща за Блок така, както тя го е познавала. Съгласява се за срещата, тя тръгва неочаквано добре, че става и втора среща. Поляк се малко бои за своята встъпителна статия към стиховете – дали Ахматова ще я хареса? Изразила се много остро за статията на Струве⁵⁴ (Америка) към стиховете на Гумилев – била напълно ученическа.

⁵² Ежи Юрандот – пол. сатирик, автор на много афоризми.

⁵³ Ярослав Ивашкевич – пол. писател, носител на множество съветски награди.

⁵⁴ Глеб Струве – рус. поет и литературен историк от известната фамилия. Става дума за сборника му статии „О четырех поэтах“.

След обяд към 5–6 ч. у Ядвига – виждам се с Ирена, която заминава с мъжа си за Румъния. Весела, жива – както винаги. Явно е доволна от брака си – постоянно споменава Władek.

В 7 ч. у Яструнови на ул. Jwicka 8A. Познатата приятна атмосфера в техния апартамент. Яструн – може би малко остарял (тази година навършва 60 години), по бяла риза (днес е ужасна горещина), усмихнат, спокоен. Жена му Mieczysława Buczkówna – все така симпатична, изключително приветлива и мила, тиха и усмихната, и малкият Tomek, също приветлив, с чудесно държане към бащата и майката. Яструн е в много хубаво настроение, няма някогашната му тревога и непримиримост (в 1959 г. по случай конгреса на писателите), липсват остри, бележките си прави с усмивка и може би с някаква вяра, че неизбежно нещата ще се поправят. Говорим много за последните събития, за новия вестник Kultura. Прави верни, духовити и често доста остри характеристики на редица писатели, съобщава ми факти из литературния и културния живот. От 1949 г. не е заемал никаква служба. Питам го, как се справя? Все пак успява заедно с жена си (тя е написала няколко детски книги, които имат голям успех).

Твърде много говорим за китайците и огромната опасност от тяхната догматична и националистическа политика.

За Пастернак – „Д-р Живаго“ е книга, написана от голям човек със забележителни мисли. Мъчно би могла да излезе в Съв[етския] съюз – заради някои анти-марксистически пасажки, заради някои толстоистки настроения. Няма нищо модерно в нея – написана е по традициите на Толстой и Достоевски.

Казва, че през последните години е много чел от западни автори (чете на френски и немски), един цял свят е бил остан[ал] извън нашето внимание.

Подготвя голям том преводи от Рилке. Макар че знае немски език по-добре от френски, много често се справя с френските преводи – те са много точни, изясняват различни неясни места у Рилке.

Когато вечерта ме изпраща до автобуса – все така усмихнат, спокоен, приветлив и благожелателен, изпълнен с някакво вътрешно съзерцание и вътрешно спокойствие – като човек, който е открил вече мъдростта на живота и може спокойно, със своя вътрешна увереност да гледа на онова, което става около него и в света.

Варшава, 1 юли 1963 г., понеделник

В събота вечер с З. Кшижановска и Юлек в Teatr Współeczny на „Три сестри“. Представлението е направено много старателно, но първото и второто действие без темпо. Представлението се оживява едва в трето и особено в четвърто действие. Забележителни актьорски постижения на Marta Lipinska (Ирина), Kazimierz Opalinski (лекаря Чибутигин), Tadeusz Fejewski (стария разсилен Терапонт⁵⁵), Henryk Burowski (Вершинин). Останалите са също добри.

Една от най-интересните изненади – в четвъртък сутринта по телефона се обаждат Janka. Търсила ме предишния ден – научила от Nurkiewicz, че съм във Варшава. Звъни просто: „Тук е Янка. Искам да те видя, кога си свободен?“ Сякаш

⁵⁵ Ферापонт.

нищо не се е случило през тия години, сякаш вчера е бил последният ни разговор. А са изминали може би 5–6 години, без да можем да разговаряме – само няколко кратки поздрави в писма.

Не бих могъл да кажа, какво ще донесе новата среща – с Janka никога не можеш да знаеш какво ще се случи. И все пак познанството с нея е едно от най-прекрасните неща, което е могла да ми даде тая страна. Janka възпламва в себе си не само най-чудното изящество на красотата на полякинята, но и най-високите форми на нейната интелигентност, култура, живост на ума, разнообразни и дълбоки интереси. И още нещо – очарованието, което произтича от всичко – от красотата, от малко загадъчната усмивка, от всеки жест, от гласа, от маниера да се разговаря, от думите и мислите, които често не се доизказват, от уменията да вниква в нещата, бързо да се ориентира в най-спорни обстоятелства и от безпомощността да се справя най-често в най-простите практически неща.

Уговаряме се за събота в 2 ч. – по-рано нямам свободен обед. Чакам в хола на Bristol и мисля – какво се е променило в тия години? Струва ми се – нищо. Ето сега ще се покаже на входа и ще видя същото прекрасно лице, малко забързана фигура, двата преждевременно дошли бели кичури над челото.

Просто не виждам, как тя е влязла и се е запътила към мен. Изненада – в първия момент почти не я познавам. Белите кичури ги няма, като че ли са изчезнали тия най-фини черти на лицето, фигурата е наедряла. Но ето тя изговаря първите думи – пред мен е някогашната Janka с цялото си очарование.

Не можем да обядваме заедно – в три и половина трябва да бъде вкъщи. Отиваме в Telimena. Започва разговор, който няма край – и сигурно никога не е имал начало.

Разговорът продължава в неделя от 4 ч., когато Janka ни завежда с Nurkiewicz с колата си (кара с известна плахост и стеснение) отвъд Вилянув в Powsin, в обширен парк с чудесни поляни и гори. Типичният пейзаж на полската равнина, на Мазовша. Богата гама от зелени тонове – от тъмно до светложълто и бяло, с чисто синьо небе и закъсняла пролетна свежест. Един от дългите, светли полски летни дни.

Разговаряме живо, с увлечение, с взаимни прекъсвания за всичко – за политика, за театър, за литература. Спомените ни от изтеклите години са изпълнени с много смях и самоиронизиране.

През цялото време се раздвоявам между темите на разговора и собствената ми мисъл за Janka: как се създава такова същество? Краен резултат от вековен подбор, на дълго културно развитие на високо елитно равнище? Еманията на един народ, който е извървял дълъг път на прогрес? Израз на една свобода на развитието, при която единствено е възможно културно издигане?

Днес след четене в библиотеката обикалям книжарниците. Случайно попадам в антиквариата на Sociologia Literatury от Bystróż⁵⁶, от която тъкмо тая сутрин правех бележки в библиотеката. Кшиженовски вечерта ми каза: „Завиждам ви, че сте могли да я намерите“. Същевременно ми показва фотография на Bystróż от годините, когато слушах неговите лекции. А сега той лежи парализиран, безпомощен труп, не далече от дома на Кшижановски.

⁵⁶ Ян Бистрон – пол. езиковед.

В библиотеката идва проф. Магнушевски – сега работи над своите преводи от лужицката поезия и прави справки в речниците на полския език – въвежда някои диалектни думи и обрати. Говорим за съдбата на лужичаните – един народ, който изчезва. Изменя се стопанската база: постъпват на работа във фабриките, където се смесват с немците и трябва да говорят немски. В голяма част от лужишките села настанени немски преселници от Изток – смесване с тях, немският език се налага. Но все пак лужичани ще останат с нещо да напомнят за себе си – своята литература, своето народно творчество. В песните им по-слабо културно влияние в сравнение с чешкия и полския фолклор. По-рядко се срещат рими.

В два часа среща с Jan Spiewak⁵⁷ в Съюза на писателите. Виждам го веднага на масата: малко отслабнал (миналата седмица е боледувал), с небрежното му облекло, с почти детинските му припрени движения, със светналите очи, с бързия му говор. На масата са Бжостовска⁵⁸ – едра, почти груба, и Фицовски⁵⁹ – мъничък, слаб, почти потънал в креслото, подхвърлящ остри шеги. По-късно виждаме Слуцки⁶⁰ и Лец⁶¹. След обяда седим на масата, пием кафе и разговаряме. На съседната маса е Alicja Lisiecka – днес елегантна, в хубава светла блуза и пола; разговаря оживено с Лешек Колаковски⁶² Виждам го за първи път – висок, с малко дълго и неправилно лице, с високо чело, с интелигентен израз; разговаря живо, с лека усмивка. Всички – и не от сега – говорят за неговата надареност.

Разговаряме със Spiewack и Lec. Отново чувствам вътрешното неспокойствие на полската интелигенция. Пак темата за новия вестник Kultura; смущението в писателските среди. Отпорът се изразява в шеги, новосъчинени анекдоти, недоволство. Би ли могла полската интелигенция да се подчини на някаква нова линия в областта на културния живот? Струва ми се невъзможно. Толкова дълбоки са тук традициите, толкова силен навикът за широко гледане на нещата, толкова силно е чувството за културно превъзходство и правота на позициите.

Spiewak ме изпраща до хотела и говори за своята работа над книга есеистични спомени. Възхищава се от работите на Kamienska⁶³ – от новата ѝ книга и особено от книгите за деца. Просто е невероятно, че тоя твърде несръчен, разсеян, плашещ се от всяка кола човек, се грижи за семейство с две деца, за дом, които има[т] нужда от издръжка. Вероятно Kamienska е поела всичко върху себе си – със своята женска практичност организира семейството и дома.

От 5 до 9 ч. у Кшижановски. Една от най-хубавите вечери, прекарани във Варшава. В кабинета на Кшижановски [на] таванския етаж. Стаята не е голяма, но светла. Бюро, до него малка масичка. Лавици с книги на двете стени. Широк диван. Кшижановски днес е много бодър, с живо изопнато лице, с енергични дви-

⁵⁷ Пол. поет.

⁵⁸ Янина Бжостовска – пол. поетеса.

⁵⁹ Йежи Фицовски – пол. поет, прев. от български, циганолог.

⁶⁰ Може би става дума за Борис Слуцки – рус. поет.

⁶¹ Станислав Йежи Лец – пол. писател, автор на епиграми.

⁶² Може би става дума за известния философ Лешек Колаковски, по-късно емигрирал в Англия.

⁶³ Ана Каменска – пол. поетеса.

жения, неуморим в разговора и спомените. Няма бял косъм – струва ми се почти непроменен от 29 години насам, когато за първи път слушах неговите лекции.

Шише вино, кана с кафе. Показва ми редки книги: автограф на Мицкевич, адресиран за Гошчински⁶⁴. Ръкопис от края на XVIII в. Двумно издание, посветено на американската популярна литература (brukowa, лубочная)⁶⁵. Говорим за необходимостта от нейното изследване (у нас изданията на Божинов, песнопойките!). След това идват сбирките с ръкописи: разкази, чернови и коректури на Сенкевич, Жеромски. Ръкописи на Стаф – с неговите преводи на Кохановски⁶⁶, подарени от Стаф на Кшижановски, който го е подтикнал към тия преводи. Албум с автографи на Виспянски, Тетмайер, стария Желенски⁶⁷ и др. Огромна колекция от писма – Ожешкова, Сенкевич и особено Конопница.

По-късно идва Jan Baculewski⁶⁸, директор на Университетската библиотека. Учил е по мое време във Варшавския университет. Бил е председател на Koło Polonistyczne. Спомняме си поетическите утра в Reduta, организирани от Koło Polonistow.

Сега се занимава с Конопница. Жулкевски⁶⁹ и Вика се отнасят с ирония към темата на неговите занимания – смятат Конопница за остаряла. Бацулевски говори за нейната изключителна популярност и за фолклоризирането на голям брой нейни стихотворения. Ентусиаст по отношение на Конопница. Ентусиазмът му се споделя и от Кшижановски (особено цени поезията ѝ за деца). Кшижановски припомня положително изказване на Циранкевич⁷⁰ за Конопница след войната. Бацулевски е склонен да обясни това с роднинските връзки на семейство Андрич с Конопница. Припомня си студентските години, когато често е срещал Нина Андрич – отличавала се с голяма интелигентност, с култура и основно познаване на чужди езици. Бацулевски разказва как е попаднал на голяма сбирка неизвестни писма от Конопница неотдавна в гр. Радом.

Започва оживен разговор за съхранение на литературни материали, за лекционери на книги и ръкописи. Споменават се две имена: Świerowicz и Gosel. Świerowicz притежава огромна библиотека; истинска мания за купуване и събиране на книги – дори за сметка на прехраната на семейството. Кшижановски е негов съученик и разказва за учителските и научните му неуспехи; починал наскоро. Gosel притежава изключително богатство от материали, които продължава и досега да събира из цяла Полша. Току-що е открита изложба в Унив[ерситетската] библиотека на откупени от него материали за 1848 г.⁷¹

⁶⁴ Северин Гошчински – пол. поет-романтик.

⁶⁵ Лубочи са наивни руски шампи с текст в стила на народното творчество и градския фолклор.

⁶⁶ Ян Кохановски – пол. ренесансов поет.

⁶⁷ Може би става дума за театралния и литературен критик и преподавател на автора Тадеуш Бой-Желенски.

⁶⁸ Пол. литературен критик.

⁶⁹ Стефан Жулкевски – пол. литературен критик.

⁷⁰ Юзеф Циранкевич – сталинист, министър-председател на Полша по това време.

⁷¹ Френската революция през февруари води до установяване на Втората република и революционни брожения в Германия, Италия и Австрия. Полациите въстават срещу Прусия.

Кшиженовски ни показва голямата си сбирка от ръкописи и писма на писатели. Връщаме се с Бацукевски. Отнася се с голямо преклонение към Кшиженовски. В хотела отварям кн. 8 на *Biuletin Polonistyczny* с библиография на полското литературознание и езикознание за 1958–1963 г. Делът на Кшиженовски е най-голям – превъзхожда по продукцията всички сегашни полски литературоведи – и младото и старото поколение.

ТЕТРАДКА № 15

Варшава, 3.VII.1963 г., сряда

В 11 ч. в *Instytut Badań LiteratURY*⁷² доклад на проф. Levy от Brno „Точните методи за анализ на стиха“ (*O Scistych metodach analizy Wiersza*), зала 104 (неголяма, хубава, с прозорци към *Nowy Swiat*, със старинни картини по стените). Ръководи проф. Майскова; участват 17 души, насядали около три кръгли маси, събрани в средата на залата. Присъстват проф. Длуска; останалите са предимно млади хора, повече жени.

Проф. Levy говори на чешки, вмъква английски фрази (присъстват двама души от Америка). Млад човек, накуцва, говори не особено плавно. Служи си с редица таблици, цифри, проценти. Интересуват го ритъма и римите, главно ямба в чешки и английски. Когато говори за структуралната школа, нарича я вече традиционна. От гледище на теорията за информацията. След доклада започват разисквания.

(Съкратен е подробен списък на присъстващите. – Б. съст.)

Говори обширно Ворончак, млад човек. Говори Майснова, отговаря обширно Леви.

Обширни разисквания – особено за предвиждането на крайните асонанси в римите – опитът направен със студенти от Филологическия факултет в Бърно.

*

Вчера в 12 ½ ч. среща в *PIW*⁷³ (в малката книжарница-сладкарница под издателството, а след това отиваме в Дома на архитектите) с Бжостовска и редакторката на отдела за поезия Еленска – извънредно симпатична, интелигентна, с много хубави спомени от България. Неизвестно защо бе уредена тая среща – вероятно Бжостовска ме използва, за да организира издаването на книга нейни преводи на Яворов. Сама хвали своите преводи на Рилке – поставя ги по-високо от преводите на Яструн. Това вече създава известни съмнения у мен, затова съм твърде съдържан в разговора.

След това обядваме в Дома на писателите – поканени са на масата Гизгес, Спек-вак, Бжостовска, Поляк. Виждам за малко и Олха – много сърдечен и внимателен.

⁷² П.Д. бърка – *Instytut Badań Literackich*.

⁷³ Държавно издателство, основано през 1946 г. Съществува и днес.

Пием кафе в сладкарницата – отново много писатели; Лисецка разговаря живо на една от масите; мярват се Фицофски, Слуцки, Лец.

Със Спевак и Поляк на Rynek Starego Miasta – в книжарницата на ъгъла. Много мил, с побеляла коса, културен книжар от стар тип – може да ти покаже всяка ценна книга, готов е да ти послужи с всичко, което пожелаеш, да ти потърси исканата книга.

Вечеря у Бохушови.

В сряда сутрин заседание при Майснова върху проблема за точните методи при изследване на стила – доклад от проф. Иржи Леви от Бърно. Обядваме заедно с Леви, Пшоголовска, Корчинска, Флорчак, Ворончак в „Бристол“. Разговори и шеги във връзка с пътуването им за България за славистичния конгрес.

Вечерта с Янка в Teatr Narodowy на „Агамемнон“ от Есхил, „Електра“ от Еврипид, „Жаби“ от Аристофан. Чудесно представление – прояви на Ейхлерувка (Кли-темнестра) и Барчевска (Електра). „Жаби“ поставена с много находчивост и хумор.

Варшава, 4.VII.63 г., четвъртък

Заседание при проф. Майснова, зала 104, присъстват 9 души.

Идея за сравнително проучване на славянското стихосложение.

Полски предложения:

1. В областта на силабизма да се обработят 13, 11, 8-срични размери (7 + 6, 5+6)
2. Силаботонизма – трохеи и амфибрахий.
3. Адаптация на руските форми – ямб.

Как да се съберат материалите? Да бъдат представени различните периоди и различните жанрове (епика, лирика, драма). 1000 стихове за всеки тип, да бъдат разделени на части. От дългите творби – да се вземат по 1000 стиха, в 4–5 групи от различни места. Изпуска[т] се от Pan Tadeusz части, които са специално стилизирани (ksiądz Robak). По-кратки творби: отделна картотека веднъж, втори път влиза в общата картотека.

На какви въпроси да се отговаря:

Силабизъм: какъв е rozkład akcentu и количеството на ударенията; ролята на цезурата; дали ритмизацията на следцезурните стъпки е случайна или съществува известна система (при 13- или 11-сричния стих). (Ворошчак е разработил този въпрос.)

Количеството на думите преди и след цезурата, количествена характеристика на думите пред и след цезурата. До каква степен фонологичната структура на стиха е обобщение на фонологичната структура на езика. Каква е разликата между края на думите в цезурата и клаузулата и другите места в стиха.

Как влияе дължината на стиха на дължината на изречението. Изречението е смятано от точка до точка, но и неговите вътрешни съставки.

Къде падат интонационните възли – преди или след цезурата?

Szyk wygazów.

Ворошчак добавя: „Не само дължината на изреченията, но и тяхната кон-
секвенция, последователност – какви изречения следват и дали не се допълнят до
11 или 13.

В сибалотонизма ще влязат *sprawe stopy i zestroju*.

Проф. Длуска предлага да се вземе при силаботонизма трохей и ямб, а не ам-
фибрахий.

А. Wierbicka – критерии за определяне на отделни думи.

Майснова – сравняване с прозата – за две цели:

а) определяне на степента на натиска на формата (прозата е текст минимално
организиран).

Копчан[ска] се противопоставя.

Ика – на първия етап без тая проза.

Длуска – неясно; не се знае каква проза.

Копчанска – отказ от прозата значи отказ от главния проблем.

Варшава, 5.VII.63 г., петък

Заседание при Майснова.

Какви откъси от прозата?

Съответни на поезията: повествователна творба, риторика... Може от един и
същ автор.

Едносрични думи.

а. Винаги могат да имат ударение – факултативно.

б. Няма ударение.

На 1000 стиха – взима[т] се 1000 стиха, като се раздробяват на 10 части.

Майснова 13-сричен стих, етика

Предл[ага] Рей⁷⁴

Рей Kochanowski⁷⁵

Трембецки⁷⁶ Potocki⁷⁷

Ran Tadeusz Leśmian⁷⁸

Проза – на страници.

Рими – чисто суфиксни и несуфиксни.

От лириката – 4-стишна строфа.

10-сричен стих / три размера най-типични.

Мъжка или женска рима

Проба с рима и проба без рима.

Предлагам в София, по време на конгреса, да направим специално заседание
с участие на повече хора и да се обобщи. Идеята е хубава, но много голяма, ще
погълне много време, ще трябва да се поемат здрави задължения. Съгласяват се.

⁷⁴ Вероятно става дума за Микола Рей – пол. ренесансов поет.

⁷⁵ Ян Кохановски – пол. ренесансов поет.

⁷⁶ Станислав Трембецки – пол. просвещенски поет.

⁷⁷ Ян Потоцки – пол. писател.

⁷⁸ Болеслав Лесмиан – пол. поет-символист.

Сбогувам се с Длуска – до София, разговарям с Флорчак и Капчинска и особено с Пшчоловска – жива, с подвижен ум, забавна и весела.

Варшава, 7 юли 1963 г., неделя

В четвъртък вечер гледах в кино Svarb (?) на ул. „Траугута“ американски филм – Jak zdolić męża. Блудкава история, с невероятни перипетии, посредствен сценарий, обичайният „хепи-енд“, който никого не убеждава. Филмът дори не забавлява.

В петък вечерта с проф. Магнушевски в Teatr Klasyczny – гледаме Wojny trojańskiej nie będzie⁷⁹ от Жан Жироду⁸⁰. Пиеса дълбоко смислена, хуманистична и човечна. Писана след Първата световна война, в нея се чувства тревогата на ония, които са преживели войната и са изтърпнали пред перспективата за нова подобна трагедия на човечеството. Затова пиесата звучи съвсем актуално, вълнува, буди тревожна размисъл. В нея авторът се рисува като искрен хуманист. Уви, в пиесата се разкрива формалната роля, която може да играе интелигенцията в тия случаи – поетът и ученият поставят изкуството и науката в служба на военната пропаганда. Дори поетът пръв прави провокация и предизвиква Троянската война.

Пиесата е поставена и играна великолепно. Режисьор – Jerzy Kaluszczyński; сценография – опростена, синтетична, силно въздействаща, красива – Lidia i Jerzy Skarzynski. Много добре намерен музикален фон от Anatol Larubin. В полите чудесен Хектор – суров и човечен, правдив и пряк – Zygmunt Gestewicz; много добра Андромаха – Aleksandra Karzyńska. Изразителен Одисей – Jerzy Kaliszczak. Също много добър поетът Демокос – Włodimierz Kwaykowski. Добре намерена Елена – Bożena Kurowska – и Парис – Wacław Skłowski.

В събота много разговори и срещи (отчасти излишни) – в Българския център с Гинка Пеева (след това идва и Велизар Велков), със сестрата на Кристина Зелинска – Зофия Врублевска (дълъг разговор за полската младеж), с Ян Спесак. Гинка Пеева говори за своите планове. Не бих желал да се занимавам с подобен род културна пропаганда – не поради ограничеността на средствата, които връзват ръцете, но поради самата същност на работата – прилича ми на търговско хвалене на стока. Съмнявам се в успеха на бъдещата работа на Пеева – тя има редица качества, може би е добър организатор; струва ми се, че е умна и предприемчива. Но известна ограниченост или по-точно твърдост във възгледите, граничеща със сектантство, едва [ли] ще ѝ помогне в полската културна атмосфера.

Пеева разказва някои интересни епизоди от своята служба в Министерството на културата. Един от най-интересните е случаят с приемането на Лора Кремен в Театралното училище. Получава слаб по български; бащата прави оплакване. Двойката се оказва правилно поставена. Кремен потърсва помощта на Червенков и успява да го убеди в необикновената „дарба“ на дъщеря си – Червенков нарежда да бъде приета. Пеева се съпротивлява дълго – вярва със своя ремсистки идеализъм, че законите и правилниците при всички случаи трябва да бъдат изпълнявани. Разказва ми пресен случай от Варшава – за дъщерята на проф. З., която полу-

⁷⁹ „Троянската война няма да се състои“.

⁸⁰ Фр. драматург.

чава двойка на един от най-важните изпити, но от София официално се застъпват за нея. Как може да се прави подобно нещо? С какво самочувствие ще се развива тая девойка – какво уважение ще има към себе си?

Един от най-приятните моменти на съботния ден – два часа се ровя в книжарницата на Stare Miasto и си подбирам редица хубави и привлекателни книги.

Късно вечерта отивам в Спевак (ul. Joteyki 13, m. 20). Таксито след дълго пътуване минава през Plac Natutowicza, мярва се силуетът на Dom akademicki, след това Червената черква с нейната висока кула, завиваме по малките странични улички и спираме пред дома на Спевак. Той чака на балкона.

В този дом съм идвал много пъти и винаги съм изпитвал голямо удоволствие. Може би Каменска (сега тя не е във Варшава) и Спевак не са от най-интересните хора на Варшава, но са извънредно радушни, гостоприемни, мили и прости в обноските, изцяло посветени на своята литературна работа, борещи се с не малко материални трудности.

В кабинета на Спевак и Колинска – единствената им стая и за работа, и за спалня – другата стая е на двете им момчета. Още повече предмети на народното изкуство – цял музей от керамични и дървени народни религиозни скулптури. Някои от тях са действително красиви в своята художествена наивност, други са неизразителни и безпомощни.

Вечеряме и разговаряме със Спевак. Днес е отпечатан научният доклад на Гомулка⁸¹ по академичните въпроси. Спевак го смята за внимателно написан – очаквал е повече острота. Отклонявам разговора към миналото и питам Спевак за неговата младост. Роден е в Русия (струва ми се 1908 г.), някъде към Крим; майката е била полякиня. Бащата адвокат. Пренася се след войната в Полша; тук дълго време не признават правата му. Най-сетне получава право да адвокатствува [и] се настанява в малкия град Ровно. Спевак учи там, учи във Варшава, постоянно пътува до Ровно, следва икономика във Варшавския университет, държи изпити при Кшижановски.

Войната го заварва в Ровно, градът попада в Съветския съюз⁸². Пътува до Лвов. Разказва забавни епизоди за тогавашните полски писатели в Лвов. След германското нападение живее в Русия – през цялата война на различни места – работи (понякога и физически труд), гладува, дочаква края на войната.

Запознава се с Каменска в Лодз в 1947 или 1948 г. – живеят в сградата, дадена на писателите. След две седмици се оженват. Каменска е очаквала нещо много лошо – не веднъж е вижда[ла] Спевак да се връща късно пиян; смятала го за алкохолик. Извънредно много хвали нейната почтеност, работливост, грижи за семейството.

⁸¹ Владислав Гомулка – първи секретар на комунистическата партия, който като всеки водач на „авангарда на човечеството“ знае всичко за всички. Вж. избраните съчинения на Т. Живков в 39 тома!

⁸² По силата на тайния анекс към Договора за ненападение между Сталин и Хитлер, а не просто така.

След това си припомня весели епизоди. Среща с Лудвиг Рен⁸³ в София по случай награждаването на Вапцаров с наградата на мира⁸⁴. Разговорът за Рен започва по неочакван за мене повод: на леглото лежи пъстро килимче. Питам – българско ли е. Да – българско, подарък на Спевак при участието му в София на тържеството за Вапцаров. На връщане Спевак попада с Рен в Прага – самолетът не може да излети поради мъгла. И дълго говорят. За Спевак Рен е легендарна фигура, голям писател, участник в Испанската война⁸⁵. А разговорите се водят все около едно. Рен разказва за своите участия в международните конгреси и срещи за мир – къде как е ял и какъв подарък е получил; някъде добре хранили, но подаръкът бил лош, другаде – обратното. Спевак особено духовито възпроизвежда думите на Рен и се смее като дете.

Спомням си срещата с Рен по същото време на летището в Будапеща – той пътуваше за България, а аз – струва ми се за Полша. Висок, строен все още, с малко уморен израз на лицето, но твърде подвижен. Водим разговор. Аз също гледам на него с благоговение – като един от ония прогресивни писатели, чието име вече се е превърнало в легенда. Неговият роман „Война“ се появи у нас веднага след Ремарковия „На Западния фронт нищо ново“ и бе посрещнат с голям интерес.

В разговора Спевак си припомня смешен случай. В ресторанта на хотела при Рилския манастир. Между гостите са и двама полски професори – зоолози. Изведнъж един от тях намира хлебарка в супата. Българите са смутени и засрамени. За изненада на всички зоологът е извънредно щастлив – изважда хлебарката и започва да я разглежда и да я показва оживено на всички – за пръв път виждал такъв тип хлебарка! Дори се навежда под масата и започва да търси други такива хлебарки...

Късно след 12 ч. чакам на Plac Naturowicza трамвая. Зад мене е Студентският дом, до него сградата, в която съм прекарал две години – 1934 и 1935. Нахлуват спомени. Вглеждам се натам в нощната мрачина. Трябва на светло да дойда и да я видя.

Това става днес. В 10 ½ ч. предлагам на Ваня Бояджиева да обиколим Варшава, да отидем в Прага и в други квартали. Взимаме трамвая долу при Plac Żemnowy, минаваме Шльонско-Домбровский мост. По бреговете на Висла гъсто налягали голи тела – денят е горещ; къпещи се в реката. Същото при православната черква в Прага. Паметникът на съветските войници. Тук Прага е непроменена. Взимаме обратния трамвай – към Plac Naturowicza. Трамваят върви през един от най-грозните квартали на Варшава – Желязна, зад гарата, мрачни останки от някогашния град, почти изолирани и празни, брутални. Никога тия квартали на Варшава не са били хубави; и сега са крайно непривлекателни. Може би още редица години ще минат, докато тук се издигнат нови улици и квартали.

На Plac Naturowicza. Бавно минаваме покрай Dom akademicki, където и сега е твърде оживено от студенти, както някога. Ето сградата, в която някога живее[x] –

⁸³ Гер. писател, аристократ, комунист, остава в ГДР.

⁸⁴ През 1949 г. Н. Вапцаров получава учредената от доминирания от комунистите Световен съвет на мира Почетна награда на мира за „изключителен принос в делото на мира и дружбата между народите“...

⁸⁵ Гражданската война в Испания, в която Рен участва.

бяла, почти малка при Dom akademicki, с тихата затворена улица, където гледаше моят партерен прозорец. Същото спокойствие и зеленина. Бих искал да мина през входа, през двора, да позвъня на вратата – какво е станало сега с нашето Ognisko stypendystow? Тръгваме по широката улица Filtrowa на ляво. Отзад се зареждат тихите приятни улици. Mochnickiego, Mianowskiego. Кварталът е хубав, спокоен, приятен. Търся и не намирам малкото ресторантче, в което Нурц (?) всеки следобед ме водеше (към 5–6 ч. чукаше на вратата ми) да пием пиво – за почивка и отмора след работа.

Едно такси ни отвежда през грозната Йерозалимска към гарата на моста „Понятовски“. Минаваме моста – на дясно хубави сгради (Saska Kępa). След това вървим край парк Скаришевски. Отново Прага. Търсим новата част – някои сгради са особено красиви с цветните си балкони.

Към 10 ч. вечерта се връщам от Ядвига Бохушова с автобус 140 до Plac Unii Lubeskiej, а след това с автобус 100, който пътува извънредно дълго: Polna (търся прозореца на Янка), Политехниката (отново спомени), на ляво по Нововейска, широките и хубави магистрали Aleja Niepodległości и Chałubińskiego; започват грозните части на Ал[ея] Йерузалимска, Малерова, Сребърна (стари голи сгради, неизчезнали разрушения, някаква отблъскваща пустота), ul. Krajowej⁸⁶, Rady Narodowej, която почти не успявам да разгледам от автобуса; постепенно минаваме в хубави възстановени улици – Marchlewskiego, Nowolipska (неузнаваема), Nowotni, pl. Dzierzyskiego, Сенаторска, pl. Teatralny. Мисля за някогашните шумни еврейски квартали, за гетото, за съдбата на стотици хиляди хора в страшните военни години. Какво безсмислие в историята на един град! И каква жестокост! Тоя град е строен през векове – за да бъде разрушен за 3–4 години и след това отново трябва да бъде строен цели десетилетия.

У Ядвига идва Андрей Сечковски и разговаряме дълго. Отначало той е малко стеснен, дървен, не се отпуска. След това сам предлага да преминем на „ти“ и разговорът тръгва. Андрей и Ягода разказват взаимно военната си съдба (те за първи път истински се срещат след войната). Ягода разказва за съдбата на двете си сестри, за изселването след въстанието⁸⁷, за лагера в Прушков, където я намира бившият лектор по грузински във Варшавския университет, сега на немска служба, за съветската легитимация, която я спасява, за влака, който пътува за Берлин и [от] който по нейно настояване слизат, за настаняването им там и за връщането им във Варшава. Знам тая история, не за пръв път съм я слушал и не веднъж съм преживявал трагизма ѝ.

Сега Андрей започва своята история. Спомням си го от Варшавския университет – стегнат, акуратен, и работлив, може би най-добрият между студентите слависти. Бивал съм у тях на имен ден – в хубавата къща на ул. „Лекарска“ (бащата беше вицеминистър на правосъдието). Войната напълно разрушава семейството

⁸⁶ Става дума за ул. Armii Krajowej.

⁸⁷ Става дума за Варшавското въстание, организирано от същата Армия Крайова, изпущаната от П.Д. от названието на улицата по-горе. Сталин нарежда Червената армия да изчака, докато германците смажат въстаниците, за да ослаби АК и комунистическата Армия Людова да стане по-силната фракция.

им. Отначало живеят на „Лекарска“, след това в Лешно⁸⁸, където ги изселват. Андрей работи най-различни неща – поставя стъкла, магазинер (почти физически труд), в някаква фабрика пласьор на бонбони. И заедно с това – в нелегалното освободително движение; инсталират радиостанции, печат[ат] и разпространяват вестници. Два пъти арестуван, ревизия в къщи. Участва във въстанието, получава офицерски чин, изпратен в немски лагер, в Бавария дочаква края на войната.

Съдбата на семейството страшна. Бащата, майката, жена му след въстанието в немски лагери, към Берлин. Бащата след няколко лагера попада в лагера Флосенбург (лагерът на Атанас!⁸⁹) и загива при неизвестни обстоятелства на 24 декември (само 15 дни след Атанас!). Майката става работничка във фабрика, чистачка, заболява и умира от скоротечна туберкулоза непосредствено след войната в болница към Берлин (той не успява да я види). Жена му работи във фабрика, след това като машинистка – дочаква [края на] войната. Страшни условия – стават в 4 ч., пътуват далече или вървят пеша, никой не им дава храна... Майката умира крайно изтощена.

Андрей разказва по каква странна случайност успява да кореспондира с тях от лагера, дори на два пъти да им изпрати храна... Разказва за съдбата на братята си. Единият загива във въстанието; другият избягва във Франция, влиза в полската армия⁹⁰ (жена му успява да се прехвърли при него). След това в Англия, спуснат с парашут в Германия, отново бяга. Сега живее в Родезия⁹¹, Южна Африка; има две деца, които не знаят полски.

Спомени от студенството. Разглеждаме снимки от тия времена. На някои от тях е Кот. Юлек се връща и разказва оживено за децата – Марисия и Ева, които са на летуване и които той е отишъл да види.

Вечерта дълго стоя в градината при „Бристол“. Варшавяните се прибират на групи. Чакат по спирките. Минават по улицата. Седят по скамейките. Жените са хубави, много добре облечени, фини и привлекателни – сякаш никога нищо трагично не се е случвало в тоя град...

Варшава, 8.VII.63, понеделник

Съкратени са имената и адресите на лица (изписани с друг почерк), заглавията на книги и статии от сп. *Literature ludowa*, вероятно заинтересували автора.

Варшава, 9 юли 1963 г., вторник

⁸⁸ Leszno – град в Западна Полша.

⁸⁹ Братът на П.Д. Атанас е разстрелян там на 11.XII.1944, а другият брат Иван загива при Страцин през 1945 г. в т.нар. „отечествена война“.

⁹⁰ Армията на полското правителство в изгнание с върховен главнокомандващ ген. Вл. Сикорски.

⁹¹ Сега Зимбабве, докарано до просешка тояга от борците за свобода начело с Робърт Мугабе.

Вчера сутринта в библиотеката. В 12 ½ ч. отивам в Instytut Badań Literackich – Pracownia literatury ludowej. Две стаи, петима млади извънредно симпатични сътрудници. Ришард Войчеховски ми представя Хелена Кепелюс, Тереза Бжозовска, Мария Пупулска и Ришард Бурски. По-късно идва и Ст. Свирко, един от редакторите на Literatura ludowa. Запознавам се с работата върху картотеката на полските народни песни, публикувана до 1939 г.

Вечерта в 7 ч. у проф. Либер на Жолибор. Посреща ме усмихнат и разговаряме както винаги. След това идва Мария Страшевска, доцент в катедрата по българска литература. Спомени за България: живяла преди войната като скаутка у Милка Берон; позната на цялото семейство Белжински. Много разговори около изпитите на кандидат-студентите; в комисиите участват и Либер, и Страшевска.

Сдържан разговор за пленума по идеологическите въпроси – поляците се въздържат да изказват мнения. Въпросът за структурализма в литературата – Либер се интересува как трябва да се оценява от идейно-методологическо гледище.

Днес от библиотеката отново отивам в Pracownia literatury ludowej. Идва Magnuszewski – много спомени за България, разговор за Търново, за нестинарите. Бжозовска е подготвила книга за Карол Бжозовски (не я свързват никакви роднински отношения). Интересува се от оценката на дейността на Бжозовски в Турция от българско гледище.

Вечерта в 8 ч. у Евгения Красовска. Чудесно обширно жилище на Al. Szucka срещу Министерството на външните работи. Много цветя – преди една седмица се е женила дъщеря ѝ. Много уморена, но все пак изглежда много добре, в чудесна светла рокля. След това идва Майкова, малко по-късно проф. Красовски – висок, тънък, с красиво лице, с посивели коси. Отново разговори за кандидат-студентските изпити – Майкова и Красовски са участвали в тях. Куриози около подготовката по история и география. Сравнително малък наплив на кандидати (за 150 места по полонистика – 250 души; малко повече при правото).

Отново крайно сдържани разговори по идеологическия пленум.

Късно изпращам Майкова и разговаряме за Якобсон – сега е в Калифорния; използва „седмата година“ – всяка седма година американският професор е освободен от всякакви занятия (творчески отпуск!), за да работи за себе си.

Вечерта е ясна, чиста, по улиците закъснели хора.

Варшава, 10.VII.1963 г., сряда

В 2 ½ ч. в Клуба на журналистите обядвам с Анатол Стерн и жена му и Антони Олга и жена му. След това отиваме на кафе у Стернови – хубав апартамент близо до al. Ujazdowskie, с черни, старинни данцигски мебели, с две големи библиотеки до тавана в кабинета Стерн. Водим оживен разговор до 7 ч., след което отивам в Университетската библиотека.

В градината на Клуба на журналистите е много оживено. Показват ми на съседната маса едрата фигура с побелели коси, на Мацкевич⁹², бивш министър-предсе-

⁹² Станислав (Кат) Мацкевич – пол. писател, министър-председател на Правителството в изгнание през 1954–1955, връща се в комунистическа Полша през 1956 г.

дател на лондонското правителство, завърнал се доброволно в Полша. Келнерите се обръщат към него *Panie Premierze*. Когато става, опира се на два бастуна – върви мъчно.

Олха и жена му са прекарвали два месеца в Бразилия; пътували са с полски параход. Много и интересни впечатления от новата столица на Бразилия с нейната изключителна архитектура, от срещата с полската емиграция, от живота в капиталистическото общество. Олха е разговарял откровено със своите събеседници – и това в много случаи се е харесало. Протестирал е, че на всеки един от Полша се гледа предварително като на обвиняем. С какво право? Нима не са понесли също от страданията на поляците в Полша, за да имат основания за претенции сега към тях? Много интересна среща в Сан Паоло в клуба „44“ – клуб на милионерите, полски аристократи Радзивил, Любомирски и др.

В разказите на Олха има нещо много хубаво – открито, естествено, с верен класов инстинкт. Говори сравнително малко, с една хубава усмивка на устните. Обратното, Стерн е изискан, повече може би издигнат оратор и блестящ събеседник със забележителна култура. Цитира руски изрази с много добър акцент. Има много близки връзки със съветските писатели. Говори за Маяковски – в неговия характер е имало нещо остро, което е предизвиквало конфликти. На изложбата му „Двадесет години литературна работа“ дошли само 2 писатели – Шкловски⁹³ и още един. Но Маяковски заявявал, че е доволен, защото дошли много младежи.

Много разговори за младата съветска поезия. Стерн и Олха я хвалят извънредно много, изтъкват нейната обществена роля, огромния ѝ успех сред публиката. Евтушенко, Рождественски, Вознесенски, Окуджава, Ахмадулина: Стерн и жена му са я видели за първи път пред хотел „Ленин“ в Москва – пристига с бяла кола, която сама шофира, красива и облечена в бяло – можеш да предположиш, че това е киноактриса. Първият и вторият ѝ съпруг Евтушенко и Нагибин я държали много строго⁹⁴.

Неговите спомени за така наречените авторски вечери в провинцията. Олха разказва случай в малко градче. Пристига. Уредникът го посреща – цял час пазил афиша – да не го скъсат, а там пишело, че ще говори за стопанския [план], за който предишния ден имало вече няколкочасово събрание. В залата няма никой. Извикват един музикант с акордеон, за да събере публика. Редица весели епизоди. Стерн говори за начина, по който Мелхиор Ванкович подготвя своите вечери – репетиция с осветлението. Пшибос не излиза от колата, преди да му отворят вратата – бивш дипломат!

Във връзка с руската и съветска поезия – любовта към четене и рецитиране на стихове. Припомням – русите се събират приятелски вечер и четат стихове. Това у нас не става – ще се отнесат с ирония и насмешка. В Полша също не става. Но Броневски⁹⁵ обичал да чете своите стихове – може да събуди някого след полунощ, за да му прочете стихотворение. Стерн разказва случки с Броневски – някъде в провинцията вечер късно в ресторан[т], вече пийнали, Броневски, който

⁹³ Виктор Шкловски – рус. литературен критик и писател.

⁹⁴ Б. Ахмадулина, която почина в края на 2010 г., е била омъжена за Е. Евтушенко, Ю. Нагибин, Кайсър Кулиев, Б. Мерсер.

⁹⁵ Владислав Броневски – пол. поет.

притежавал „фантастична памет“, рецитирал Норвид⁹⁶. Някакъв глас се обажда. Оказва се келнер – Бронеvски го изругава, после му се извинява.

Сравнително малко говорим за положението след пленума по идеологическите въпроси. Доволни са от доклада – от декларацията за ненамеса в творческата работа и творческия стил на писателите, от това, че живописата и музиката не са били атакувани. Положително е било споменато името на Ружеvич (в печатния текст на доклада липсва). Много внимание се отделя на китайците и на опасността от техните позиции.

Жените взимат много живо участие в разговора, основно pani Sternowa. Разказва, че когато Маяковски дошъл във Варшава през 1927 г., тя била ученичка в горните класове – Стерн я завел и запознал с него.

Това са жени, които най-пълно са посветени в творческата работа на мъжете си. Може би това е добре? Известен снобизъм. Pani Stern със своята изрусяла вече коса, малко груби, но все пак одухотворени черти на лицето, често прекъсва мъжа си, за да продължи неговите думи. Pani Olcha говори по-спокойно, но все пак обича да води разговори за литература и да показва, че тия въпроси много я интересуват. С възхищение разказва за пътуването до Бразилия.

Варшава, 11.VII.1963 г., четвъртък

Сутринта в Университетска библиотека; четох извънредно интересна студия върху Ц. Бодун де Куртене Еренкройц⁹⁷ за големите сватбени обичаи като театрални представления. Много интересни проблеми, наблюдения, изводи, при все че основната теза ми се вижда неубедителна. След това в Pracownia literatury ludowej – чета френски труд върху приказката. Разговори със сътрудниците – тревога за бъдещето на полската култура.

В 12 ч. тръгваме от Съюза на полските писатели със Сев. Поляк за почивния дом в Обори. В колата с нас е Андрееvски, после взимаме Магдалена Самозванец⁹⁸. Андрееvски е тип полски интелегент от най-висш клас. Фин, с продълговатото си, малко изтънено, одухотворено лице, живи светли очи, много подвижен, ироничен, хаплив, реагира бързо на всичко. Спомня си, че се познаваме от 1950 г. от София. Говори за своята независимост като писател. Хонорар[ите] от преводите на книгите му – правят го свободен. Оттеглил се от пряко участие в съюзните работи, затворил се в своята творческа работа, запазил е престижа си – за разлика от Ивашкевич.

Магдалена Самозванец е също много жива, разговорлива. Следи от някогашна красота. Пита Андрееvски има ли в Обори много стари хора. Да. Бои се от тях – създават лошо настроение (а самата тя е вече достатъчно стара). Андрееvски говори, че човек може да има съзнание за всякакъв род слабости; само едно не може да

⁹⁶ Циприан Норвид – пол. поет.

⁹⁷ Цезария Бодуен де Куртене Еренкройц – етнолог и дъщеря на Ян Бодуен де Куртене – пол. славист, създател на учението за фонемата.

⁹⁸ Пол. писателка и сестра на поетесата Мария Павликовска.

забележи – когато е станал смешен; никога не може да признае това. Споменават между другото Стерн и жена му Алиция.

Пристигаме в Konstancin. Хубави отделни вили в зеленина (далечно напояване за Боровец). Настигаме Важик и го взимаме в колата – нисичък, пълничък, загладен, доста остарял.

В Оборн още Гжимола-Седлецки, малко прегърбен, но твърде подвижен за годините си.

Оборн е построен през XVII в. от Ян Собиеcki⁹⁹ за сестрата на своята жена. Едноетажна постройка, стилна, хубави линии, широки зали – стаи за разговори, игри; там е и столовата. Няколко старинни мебели и картини. От дясно на замъка отделна жилищна сграда. Обширен парк с огромни дървета и езера, почти заблатени. Наоколо зелена равнина, гори, ниви с израснали жита, пътища под широките корони на дърветата. Отиваме далече в гората с Поляк и Ванда. Надвечер се връщаме и взимаме с Поляк автобуса за Варшава. Прекрасна гледка на полската зелена степ.

Много разговори за литературата и отчасти клюки за писателите. Спомени на масата (обядваме с преводачка, бивше културно аташе в Будапеща) за Бруневски – държането му в Будапеща. Поляк разказва за Ахматова. Нейни изказвания за романите на Достоевски – антиромани. За нея от съвременниците ѝ най-големите поети са Манделщам, Цветаева и Пастернак. Говорим за Павликовска¹⁰⁰ – според Поляк тя е по-голяма поетеса от Ахматова и Багряна. Притежавала необикновено очарование като писателка и жена, макар че била гърбава и малко луда. Слизаме от автобуса на Пулавска и Одиенец. Тук е кино „Москва“. Гледам филма „Двете лица на отмъщението“ – из мексиканския живот, с много добра игра на артистите, но с типично американски бандит[и], препускания с коне, стреляне. Вероятно публиката се увлича, но почти изхабени усилия на режисьор, актьори и оператори. Чудесни картини от природата.

Варшава, 13.VII.1963 г., събота

Снощи в 7 ч. у Maria Struszcowska в новата сграда на Plac Trech Krzyży. Малък уютен апартамент, хубаво подреден, с леки етажерки по стените за книги.

Разказва за трудностите на своята университетска кариера. Започнала е следването си една година преди войната и е продължила в тайните групи. Говори с необикновено уважение за своя професор Вацлав Борови – широка култура, огромна научна ерудиция, дълбоки интереси към музиката и живописата, рядък литературен талант, естет във всичко – в разбиране на изкуството, в наредбата и подбора на библиотеката си, дори в облеклото и отношението към хората. Със своето спокойствие, уреденост, деликатност в подхода към хората – пълна противоположност на Кшижановски с неговата живост, динамичност и ирония. Влиза в университета поканен като критик. Един от най-надарените литературни крити-

⁹⁹ Крал на Полша и Велик княз на Литва, побеждава турците пред Виена на 12.IX.1683 г.

¹⁰⁰ Мария Павликовска – пол. поетеса и драматург.

ци. Майстор на литературния портрет. В края на живота си недооценен и огорчен. Умира след тежко боледуване в 1950 г.

Спомени за тайните групи – за уговарянията в квартири (по четирима души в група), за тревожно очакване при закъснение, за арестите. От 11 колеги-участници в тия групи, останала жива само тя. Арестувана няколко пъти. Участвала в Armia Krajowa – от тук и преследванията, на които е била подложена през сталинисткия период. Не може да заеме място в Университета, стои без работа, след това учителка далеч в провинцията в селски лицей. Жулковски обаче ѝ разрешава да посещава заседанията на Instytut Badań Literackich. През тоя период работи усилено в библиотеката – за да забрави трудностите и подготвя своите две книги за полския периодичен печат (в полското царство) след ноемврийското въстание до 1848 г. След 1956 г. поканена за асистентка (?) във Варшавския университет. Получава Рокфелеровска стипендия за Франция, една учебна година в Париж, изучава полския литературен живот през 30-те и 40-те години – годините на великата емиграция.

„Моята научна и университетска кариера се дължи на моите нещастия: по време на сталинистките преследвания написах двете книги за полския печат; а след това поради объркване на личния ми живот, реших да отида в Университета“ – говори тя с лека ирония за себе си. Особено признателна на проф. Якубовски за подкрепата, която ѝ е оказал.

Говорим за професорите по полска литература – за Кшижановски се подготвя сборник, но за първи път по-оригинален – силуети на варшавските професори по полска литература.

Питам за отношението към Колатковски, някогашен професор в Краков. Не го е познавала никога. Умрял през войната. Чувала е от неговите ученици, че се отнасят с голямо уважение. Повече литературен критик; няма големи изисквания; може би най-хубавото – за Норвид. Пръв въвежда лекции и семинар по нова полска литература в Краков. Редактор на сп. *Marchoń*, където е печатал своите работи; в *Marchoń* са се проявили и някои националистични тенденции.

От терасата наблюдаваме нощна Варшава. Тук е тихо, при все че *mf Plac Tęch Krzyży* минават автобуси и коли.

Варшава, 16.VII.1963 г., вторник

Последни дни във Варшава.

В неделя сутринта срещам проф. Каз. Вика на *Krakowskie przedmieście*. Разхождаме се, а след това разговаряме дълго в малката сладкарница при Bristol. Вика е облечен напълно лятно и дори курортно: с бяла риза спусната извън панталоните, с летни панталони и сандали. Във връзка са пленума – също доволни, очаквали по-остър доклад. Разпитвам го за Колатковски. Оказва се, че при него е правил докторат и е бил негов асистент. Колатковски е бил с голяма философска култура, дълги години стоял в Германия. Името му постепенно започва да се връща в научната литература и в печата – винаги се споменава във връзка с Виспянски (написал една от най-хубавите работи) и дори с Мицкевич. Говорим за работата

на института, за начина, по който я е организиран, за научните му занимания. Предал последните коректури на голямото си двутомно изследване на Pan Tadeusz – седял над него, с прекъсване, седем години. Разказва за комисията, която са му отказали двата тома белоруски песни на Федковски – фолклор, събиран тъкмо в местата, където се е развил Мицкевич. Установяване на някои факти: в увода на Pan Tadeusz пасаж за болестта на детето, спасено от Ченстоховската Богородица. Намира този елемент в книга с легенди и чудеса на Богородица – оказва се, че няма нищо общо с биографията на Мицкевич.

След обяд разговори с Моника Варменска, мъжа ѝ Шуркевич.

Вечерта в малката зала на Teatr Narodowy гледаме с Кристина Коминска Most от Шанявски. Пиесата добре построена, с известна символика. Чудесна игра на стареца Януш Страхоцки, госта (поли[ейския] агент) Мариян Вишковски, годеницата на архитекта Елжбета Барчевска. Дълго след това разговаряме за съдбата на героите, за нещастията, които се струпват върху всекиго, за проблемите, които всеки по свой начина трябва да решава.

В понеделник сутринта за последен път в Университетската библиотека. На обед в Института. Дълъг разговор с Teresa Brzozowska от Pracownia literatury ludowej за нейната работа върху Karol Brzozowski. След това в Дома на писателите – среща със Spiewak. На масата седят Доброволски с жена си – с посивели коси, но с младо, живо и нежно лице. Канят ме във вторник вечер у тях – не е възможно да се откаже. Насреща сяда Магдалена Самозванец – закачлива и иронична, Алисия Лисецка, която разговаря със Спивак. Между писателите, които се хранят в стола, се мярка на два пъти Пайнер – малко странен изглед, ниска фигура, лице обраснало в гъста брада. Казват, че е станал чудак – пише, не публикува нищо, не произдава старите си стихове, защото смята, че новите му творби далеч ги надвишават.

Вечерта у Самуел Фишман със Зволински на вечеря. Жилището е в центъра на Варшава – Nowy swiat 35. Влиза се в хубав двор с градина, отстрани хармонично разположени двете жилищни сгради. Спокойно, приятно и тихо. В жилището на Фишман музей от вази, стомни, дървени и гипсови народни изображения на Исус, старинни икони, народни картини и рисунки върху стъкло. Г-жа Фишман – млада, висока и стройна, с изразително и живо лице. Полонистка, сега редакторка в PIW. Повежда се такъв оживен разговор, че не забелязваме, кога е станало 12 ч. през нощта. Говорим за писателските работи, за нашите общи съветски приятели – Лихачов (неговото име се споменава с необикновено и общо уважение навсякъде), Алексеев, Гусев. Г-жа Фишман е била ученичка на Борови – отново се появява споменът за някаква необикновена култура и умението му да възпитава млади научни работници. Р. Фишман отбелязва: „Сега варшавската полонистика е слаба – няма големи фигури като Уейски, Борови и Кшижановски някога. По-добре е Краков – там е Вика“.

Връщаме се късно със Зволински по Nowi swiat и Krakowskie predmestje – тихи и спокойни в тоя час. Уговаряме се за днес – на обед със Зволински и Фишман в Hotel Europejski.

Варшава, 17.VII.1963 г., сряда

Днес отлитаме за София.

Вчера цял ден се сбогувах: сутринта с Коминска в Czytelnik, Сл. Славова и Г. Пеева в Посолството (всичките оплаквания, че легациите не разполагат с достатъчно книги за пропаганда), в Института за литературни изследвания с Мейснова, Волпе, Флорчак, Pracownia literatury ludowej. Разговаряме с Мейснова доста дълго – за операцията на мъжа ѝ, за работата в Института, за лятната почивка. Говори за преди войната във Вилно, където е била жена на богат инженер. Все пак да се отиде в Закопане, това било голямо и сложно нещо. Не всеки е могъл да си позволи. Напр. Красовска, която тогава е била болна от туберкулоза, никога не е могла да отиде в Закопане. А съвсем друго е сега – стотици хиляди отиват на почивка и пътуват.

С Волпе отново за бюлетина, за ограничените му материални възможности, за семейството му. Спомня си за някои българи, с които е работил на емиграция в Москва, а след войната за Найденов, с когото се е срещал като дипломат.

Сбогуването с Pracownia literatury ludowej е много оживено и весело.

След обяд у Ягода, а към 8 ч. у Станислав Ришард Доброволски¹⁰¹.

София, 17.VII.63 г., събота

(Авторът бърка датата, защото предходното вписване е на 17.VII. във Варшава. Значи трябва да е 20.VII.1963 г.)

В сряда се върнах в София. И ме обхванаха веднага страшни всекидневни задължения – в Университета, в Академията, в Славистичния комитет. Изминаха само три дни, а така се отдалечих от тоя чудесен варшавски месец с Университетската библиотека, където можех да чета всеки ден, с варшавските театри, където можех да ходя всяка вечер. Аз не знам дали това е нормален живот – цялото ти време да поглъщат неща, които убиват времето ти, интересите ти, жаждата ти да се трудиш. Истинско убийство на интелектуалния човек чрез на пръв поглед безопасни средства – заседания, администрация, бюрокрация...

Сега се връщам към последната вечер във Варшава у Станислав Ришард Доброволски. Доста се лутах из двора, докато намеря съответния вход (сградата е почти до Plac Unii Lubelskiej). От вратата на апартамента влизам направо в малка стая като килийка, с писалище, полици с книги, картини, старинни гравюри по стените, прозорец към двора. Това е кабинетът на Доброволски – вероятно най-малката стая в апартамента. На канапето са седнали (или може би на отделни столове?) Стерн и жена му. Доброволски отваря няколко бутилки последователно и ги захвърля след това в коша. Много разговори за съвременната полска литература. С топло чувство говорят за Ярослав Ивашкевич, за неговата необикновена работливост, за културата му. Най-хубавото, което е написал – разказите и повестите.

¹⁰¹ Пол. поет.

Стерн разказва спомени за него от началото на 20-те години. След това разговорът се пренася върху поезията. Доброволски говори за формалните си търсения, но винаги остава верен на жизнения си поглед, на вълнуващия го проблем. Чете ни новите стихове. Чете хубаво – без декламаторски патос, просто, но затрогващо. Най-хубавото от прочетените стихотворения е посветено на майка му.

Един особен[о] мил момент: Доброволски сваля от полицата първото издание на *Ran Tadeusz* (1834 г.) и ми го подарява. Стерн става въпреки протестите ми, отива до вкъщи и ми донася първото издание на *Konrad Wallenrod*¹⁰² (1828) и също ми го подарява. Наричам жеста им *wariactwo*¹⁰³. „Не – казва Доброволски – книгите ще бъдат в добри ръце.“

Късно, към 12 ½ излизам, взимам такси и се озовавам в хотела, за да приготвя багажа си.

На сутринта идва *Magnuszewski*; по-късно на летището се явяват всички от *Pracownia Literatury Ludowy*, но ги виждам само през оградата, когато се качвам на самолета.

Същата вечер в сряда отиваме с Блага и Мира на вечеря в Руския клуб; в четвъртък вечер – с Цанев; в петък – с Пантелеев, в събота вечер – Грубешлиева и Людмил Стоянов. Днес в Университета виждам д-р Меворах¹⁰⁴ и с него също разговаряме за литературата. Научавам всички литературни новини, които ме карат да мисля много върху съдбата на нашата литература и нашата писателска интелигенция.

Днес и тая вечер чета извадки от дневника и писмата на Ем. Казакевич¹⁰⁵ във „Вопросы литературы“: каква чиста и благородна писателска личност! Казакевич анализира своята всекидневна писателска работа и разкрива огромната сериозност, с която се отнася към нея. Дълбоки мисли за значението на маловажното и важното от живота за литературната творба. И после тоя копнеж за усамотение далече от Москва. „Обет: если роман напечатается и он будет иметь успех (всяческий) – уехат в глухие места, вести скромную, трудовую (литературно и физически) жизнь, изучат природу и простых людей и углубит свой талант, которые недостаточно еще глубок. Писат просто, проще чем тепер.“ И още една мисъл: „А не дойти хоть на сантиметр (става дума за целта) – это все равно, что не начинать вовсе свой пут.“

Тук Казакевич е казал истини, важещи повече, отколкото една автобиографична изповед. Те са мисли, които всеки може да подхване и да ги отнесе за себе си – когато обича труда, творчеството, когато иска да напише нещо по-хубаво, дълбоко и значително.

¹⁰² Също поема от Адам Мицкевич.

¹⁰³ Лудост.

¹⁰⁴ Нисим Меворах, юрист и комунист, автор на първия по-мек вариант на закона за „народния“ съд и баща на поета В. Петров. Вж. К. Константинов „Път през годините“ Т. III. Непубликувани спомени.

¹⁰⁵ Емануил (Ема) Казакевич – руски писател, евреин.

София, 6.IX.1963, петък

Месец и половина от завръщането във Варшава преминаха във всекидневна бюрократична работа в Университета – приемане на студенти, непрекъснати разговори с родители и кандидат-студенти, заседания на университетското ръководство, а освен това подготовка на славистичния конгрес.

Редица събития от литературния живот, които заслужаваха да се отбележат... Между тях най-напред свалянето на Радевски от редакцията на „Септември“ – почти всеобщо неодобрение. Дълъг разговор с Фурнаджиев, който ми съобщава всички подробности. След това връщането на Калчев от Съветския съюз – разказ за конференцията в Ленинград и за срещата с Хрущов в Гагра¹⁰⁶. Калчев се е върнал с твърдо вътрешно убеждение, че атмосферата се разведрява – въпреки усилията на догматиците, „бесните“. Най-добрите съветски писатели гледат широко, виждат перспективите на бъдещето – Федин, Твардовски, Симонов, Сурков, Еренбург. Четох техните изказвания в „Лит[ературная] газета“ – някои са забележителни. И Калчев, и Блага потвърждават, че тия съветски писатели са спечелили западните гости с широтата на погледа си, с културата си, с любовта към литературата, с искреността и човечността си.

Една августовска вечер прекарваме с Гранин¹⁰⁷, жена му, дъщеря му (геоложка – студентка, мълчалива и затворена), Савицки, Калчев и Блага на Витоша. Савицки – повече очеркист и театрал – е висок, с подчертан вид на интелгент, а Гранин е нещо съвсем друго – широко руско народно лице, бавна и малко клатеща се походка, меки и същевременно енергични движения, хубава усмивка. Това е един от ония съветски писатели, които най-широко мислят. Съжалявам – не отбелязах разговорите веднага след срещата.

Днес обядвах със Стерн, жена му Алиция и Ант. Тодоров в „България“ – пристигнал към обед. Интелигентността на Стерн; говори за Маяковски, Якобсон, Арагон¹⁰⁸, Елза Триоле. Един анекдот: кой е най-добрият познавач на Джокондата в Полша? – Ванда Броневска. През 1959 г. в Париж Броневски¹⁰⁹ винаги дава среща на жена си в Лувъра пред Джокондата – там няма да се загубят. Но той се запива и не идва – тя чака с часове. Отначало я смятат подозрителна, по-късно заприличва на многобройните запалени, фанатични, неуморими обожатели на картината, които прекарват пред нея часове, дни, седмици.

Тая вечер у Йовкови с Лаура Баз¹¹⁰ Йовкова разказва спомени за Букурещ – прекарал е там 6 или 7 години – най-хубавите си – от 25 до 32. Говори за далечната квартира в Белу – при гробищата, след това – в българското училище и най-послед малката къща, при която Лаура ме видя преди две години. Всъщност Букурещ не

¹⁰⁶ Град в Северозападна Грузия на Черно море.

¹⁰⁷ Даниил Гранин – рус. писател, който по-късно ще се прочуе със „Зубър“ – един от перестроечните романи.

¹⁰⁸ Луи Арагон – фр. поет, комунист, женен за снахата на Вл. Маяковски – Елза Триоле – сестра на прословутата Лиля Брик.

¹⁰⁹ Владислав Броневски – пол. поет.

¹¹⁰ Лаура Баз-Фотиаде – рум. българистка.

е познавала, нямали средства, малко време, Йовков познавал пътя само от канцеларията до вкъщи, след това започнал да боледува. Силно желание да посети Букурещ отново след толкова години – Лаура я кани с особена сърдечност.

Връщаме се пешком до Студентското градче – вечерта е чудесна.

ТЕТРАДКА № 16

София, 10.IX.1963 г., вторник

Вчера на обед отидох у Людмил Стоянови – да кажа на Людмил моите бележки върху драмата му за Ботев. Людмил още не се е върнал от разходка. Грубешлиева говори със страст и силна ирония за неговото писателство напоследък – според нея всичко е слабо, под всякаква критика, наподобява графомания¹¹¹. Особено силно критикува повестта му „Детство“ и новите фрагменти, които готви за сп. „Септември“. Има нещо вярно във всичко това – и същевременно някакво своеобразно съперничество и озлобление, своеобразна завист към признанията и поческите, с които го отрупват...

Внимателно съобщавам на Людмил своите критични бележки. Драмата е слаба, образът на Ботев не се е получил. Посочвам му много исторически несъобразности и грешки. Той отчасти възразява – писателят има правото в името на тезата да прегрупира събитията, да наруши някъде историческата хронология. Обаче грешките са от такова естество, че ще събудят веднага недоумение – на всяка цена трябва да се поправят.

Вечерта у Цаневи. Разказва ми възмутен отношението на Зарев към него – на самия него заявил (както и на други, напр[имер] на Вл. Георгиев), че е обиден, не може да бъде подчинен на Цанев, понеже е секретар на отделението. Касае се за това: Цанев е отговорник на секцията по литературознание в Славистичния конгрес, а Зарев на подсекцията по общи въпроси. Цанев ми разказва за действията на Зарев във връзка с избора му за секретар. Не ми се слуша особено охотно – груб и безогледен кариеризъм, недостоеен за човек на науката...

Снощи и днес чета книгата на Джон Ревалд¹¹² „Постимпресионизъм“. Великолепна! Не само самото четене е удоволствие поради това, че книгата е написана чудесно, но човек просто е обхванат изцяло от мисли, които книгата буди, повдига идеи, желание да се направи нещо подобно върху български материал и т.н. Една книга, която онагледява мисълта, инвенцията, волята. Идва ми идея да се напише подобна книга върху българския символизъм. Да се издири и овладее целият материал, да се проучат подробно биографиите на писателите, да се прегледат всички списания, рецензии, статии, полемики, литературни куриози, стълкновения, награди и т.н. Да се проникне в сродни явления в живописиста и музиката

¹¹¹ След преврата на 9.IX.1944 г. (а и преди това) творчеството и на двамата съпрузи е с доста спорна художествена стойност.

¹¹² Амер. историк на изкуството.

у нас през същата епоха, да се посочи откривателството, новото, което разкриват символистите. Нашето сегашно отношение към символистите е чист схематизъм. Заради това, че има слаби, неясни, изкуствени, фалшиви творби в поезията на символистите (В кое течение ги няма? В реализма може да са най-много.), не може да се отрича цялото течение, принизява методът.

Всичко това може да се покаже с богати факти, точно, убедително да се види богатството, което чрез символизма е получила българската литература.

Струва си да се посветят няколко години на подобно изследване. Разбира се, това трябва да бъде много хубаво написана книга.

*

Вечерта със Стерн, жена му, Блага Димитрова и Мира Тодорова в „България“. Разговорът е много оживен. Стерн показва своите широки литературни интереси и знания. Среща с Арагон и Елза Триоле в Париж. Среща с Лиля Брик в Москва. Когато казват на Арагон, че с телеграмата си по време на унгарските събития той е направил много за спасението на хората, той отговаря спокойно, че го е направил за комунизма.

Между другото Блага предава думите на унгарския делегат Дери на съвещанието за романа в Ленинград: „В литературната творба трябва да се поставят само въпроси, но да не се дават отговори. Всеки въпрос може да има много отговори, всеки читател ще има свой отговор. Ако писателят даде отговор, това значи да има само един отговор. А само при много отговори може да има развитие и прогрес“. Може би не цитирам думите точно, но това е смисълът.

София, 10.X.1963 г.

На 17–23 септември 1963 г. се състоя в София Петият международен конгрес на славистите. Заседания, речи, вечери, оживени срещи, разговори и много неприятности по организацията. Никога не съм наблюдавал Вл. Георгиев¹¹³ така уверен в себе си, по-скоро самонадеян – взима сам решения по всички въпроси и ни поставя пред свършен факт. На няколко пъти влизах с него в остър спор. Важното е, че от прибрзаните му решения произтичаха неприятни грешки. Леков¹¹⁴ и Стойков¹¹⁵ не реагираха, предпочитаха да не влизат в конфликти с него. Заедно с това обаче не мога да не призная, че в редица случаи той се прояви много добре. В последния ден на конгреса аз вече бях болен, дори само се мярнах на официалния прием, даден от правителството. Не успях да се сбогувам с никого. Верен на своето възпитание. Лихачов дойде да си вземе сбогом у дома – трябваше да го посрещна болен. Болестта ме спаси от една неприятност. В изложбата, за която аз отговарях, бяха се промъкнали няколко книжки от издаваното в Америка списание „Новый журнал“, съдържащо отделни противосъветски статии. Въпросът стигнал до най-

¹¹³ Акад. Владимир Георгиев – бълг. езиковед.

¹¹⁴ Проф. Иван Леков – бълг. езиковед.

¹¹⁵ Проф. Стойко Стойков – бълг. езиковед и приятел на автора.

високо място. М. Гр¹¹⁶. веднага след закриването на конгреса извиква организационния комитет и прави най-остра бележка. Директорът на Унив[ерситетската] библиотека Червенков прехвърля вината изцяло върху мен, но Вл. Георгиев поел защитата ми. За всичко това научих от Стойко – той бе присъствал на срещата.

Затрупан в организационни и административни задължения (като заместник-ректор) в самата научна работа на конгреса взех малко участие; не успях да чуя редица интересни доклади.

С Лихачов председателствахме първото заседание на Секцията по стара литература. Радойчич дълго ми се сърди на възраженията, които направих по доклада „Източни и западни компоненти на старите литератури на южните славяни“. Той бе допуснал редица неточности в географски и народностни названия, бе смесил явления от различни епохи. Разбира се, нарече Климент македонски писател. Потърсих най-деликатна форма за изправяне на неточностите, все пак Радойчич се почувствал засегнат.

През тези дни (те бяха слънчеви и топли) градината на Руския клуб гъмжеше от конгресисти. Българите канеха непрекъснато гости. И аз поканих там на обяд Вика, Сольони, Якубец, Живанович, Лалич, Либера, Крефт, Багряна, а на вечеря – Крейчи, Кнежа с жена му, Кжижановски и др. Беше весело и приятно. За съжаление, не можах да покана още много свои приятели, дори хора, които са ме канили у дома си. Дори не зърнах Веренк, с когото през 1961 г. в Екс-ан-Прованс и Марсилия прекарах толкова приятни часове. Разчитах на няколкото дни след свършването на конгреса – да се срещна поне с онези, които оставаха в България; заболяването ми попречи.

И нашият конгрес имаше недостатъка на всички големи международни конгреси – много секции и безкрайно количество доклади. Получаваше се някакъв хаос, в който хората се забъркваха. Но помогна ни природата – есенната топлина, слънцето, околностите на София – те поправиха до голяма степен нашите грешки и опущения.

Струва ми се, че никога втори път не бих се заел да участвам активно в организирането на подобно нещо – неподатливо на порядък и подчинение. Едно е вярно – младите асистенти и научни сътрудници проявиха голяма енергия и удивителна всеотдайност в изпълнение на възложените им задачи.

София, 27.XII.1963 г., петък

Късно следобед Камен Калчев¹¹⁷ ми съобщава, че е починал Владимир Василев. Моли ме да говоря на гроба му от името на Съюза на писателите. Отначало отказвам, защото съм настинал, но когато ми съобщава, че са се обръщали към

¹¹⁶ Вероятно Митко Григоров – функционер на БКП (по това време член на Политбюро и любимец на Т. Живков), който „поддържа връзките на БКП с интелигенцията“.

¹¹⁷ Псевд. на бълг. писател и функционер на БКП Петър Калчев.

мнозина (споменава имената на Каралийчев¹¹⁸, А. Каменова¹¹⁹) и всички отказвали под разни претексти, съгласявам се.

Очевидно не е много удобно да се говори за Владимир Василев – нито може да се полемизира на гроба му с него, нито може да се изкаже мнение различно от това, което е официално утвърдено. Грешките на Владимир Василев са известни, познати са неговите лични слабости – и все пак твърде много придирчиви се ока-захме към него до последните дни на живота му.

Съобщението на Калчев ме накара да мисля дълго за Владимир Василев. Несъмнено, изчезва една голяма фигура от нашата литература. Силна, налагаща се, авторитетна, макар и много оспорвана. Питам се – върху какви качества се изграждаше влиянието на Василев? Нито беше общителен, нито умееше да говори добре и да убеждава събеседника си; нямаше с нищо вид на блестящ. Но беше много упорит, неотстъпчив, мъчно се отклоняваше от мненията си, държеше на тях и ги налагаше. Това са обаче качества, които по-скоро могат да му спечелят врагове, отколкото приятели. И наистина той имаше много врагове. Имал ги е винаги. И то врагове свирепи, нападателни, ругасещи. Но имаше и приятели – една твърде значителна група хора, които дори не винаги споделяха възгледите му, но държаха за него, дружаха с него, участваха в „Златорог“, уважаваха го – въпреки всичките му лични слабости. То е, защото вярваха в неговия художествен вкус, в неговата безкомпромисност в това отношение, в способността му да открива таланта и да го утвърждава. Тоя човек, който не винаги беше сговорчив, който често проявяваше субективизма си, който вечно мърмореше, който винаги беше готов да се оплаква от нещо, всъщност умееше с малко думи, с една бележка, с един малък жест, с една бегла усмивка да оцени човека, да го подкрепи, да му вдъхне вяра. Не говоря за конкретната помощ, която е оказвал на мнозина като редактор на стиховете, разказите, статиите му. Затова хората търсеха мнението му. Парадоксално е, че годините на неговите най-големи огорчения, на неговия залез като литературен деец и критик, на безапелационното отричане на неговата дейност, на унищожаване на неговото участие в литературата, бяха и години на неговата победа – търсеха го поети и критици, вслушваха се в неговите думи, редките му статии или публични изказвания се посрещаха с огромен интерес, цитираха се, коментираха се. В известни моменти неговото влияние бе така нараснало, че се схващаше като опасност¹²⁰.

И същевременно си спомням за личните нещастия на Владимир Василев – не-радостна съдба, човек обречен на дълбока вътрешна самотност, на скрити страда-ния. И отново противоречивостта на неговата участ – доживя 80 години въпреки всички тревоги, изпитания, болести.

Твърде много са личните ми спомени за Владимир Василев – от втората поло-вина на 30-те години насам. По-малко са през последните години, когато поради заетост не можех често да го виждам. Но и в редките срещи, и в малкото разменя-ни думи винаги запазвах уважението си към личността и таланта.

¹¹⁸ Ангел Каралийчев – бълг. писател.

¹¹⁹ Анна Каменова – псевд. на бълг. писателка Анна Стайнова.

¹²⁰ [sic!]

*

В тая тетрадка не вписах множество интересни срещи и разговори от септември насам – най-напред от Славистичния конгрес, след това разговори със съветски и полски писатели – Гранин, Б. Сучков, Е. Малцев, Стерн, Бартелски и др. Може би това бе резултат от умора от конгреса, на разболяването ми, на огромната заетост през последните месеци в управлението на Университета. Почти не ми се взимаше перото в ръка. И наистина, в тия три месеца не съм писал освен една рецензия за докторската дисертация на Можейко и „Грешния Софроний“ за „Лит[ературен] фронт“; даже не съм писал писма. Доколкото ми оставаше свободно време – четях, и то неща, които бяха далече от непосредната ми работа. Няма нищо по-интересно от четенето.

София, 28.XII.1963 г., събота

Днес – последните лекции по старобългарска литература. Говорих за литературата през XV в. – особено за Вл. Граматик¹²¹, Молитвата към богородица, Българската хроника¹²². В аудиторията малко студенти; струва ми се, слушаха с интерес.

Връщам се в къщи – Калчев се обади и съобщил, че няма да има реч на погребението на Вл. Василев. Ето моята произнесена реч, написана в твърде съдържан тон:

Другари и приятели,

Прощаваме се в Владимир Василев, една от значителните фигури в развитието на българската литература през първите десетилетия на нашия век. Литературен критик, театрален деец, дългогодишен редактор на литературно списание, всъщност Владимир Василев по образование и професия не бе литератор. Завършил Юридическия факултет, той много години прекара като съдия. Но у него любовта към литературата бе тъй дълбока, интересът му към изкуството на словото бе тъй силен, че той рано изневери на професията си и отдаде всичките си дарби, цялата си страст и енергия на литературата и театъра. Интересът му към литературата не го напусна до сетния миг – за това свидетелстват разговорите с него, за това говорят и статиите, които напечата през последните години.

Пътят на писателя Владимир Василев бе твърде дълъг и сложен, изпълнен с трудни зигзаги. Той започна в 1904 г. със статия в защита на Вазовия реализъм от нападките на естетическата критика – „Вазов на страниците на едно списание“, премина през буржоазно-идеалистическите позиции на „Мисъл“ и „Златорог“ (тук се пада основната част на неговото дело) и завърши в наше време на страниците на „Литературен фронт“, „Септември“, „Пламяк“. Не е тук мястото да обсъждаме литературната дейност на Владимир Василев, събуждала винаги много полемики. Нашата марксистическа критика е дала вече оценка на неговите литературно-естетически позиции и на ролята, която той игра в развитието на новата българска лите-

¹²¹ Владислав Граматик – бълг. книжовник от втората половина на XV в.

¹²² Анонимен летопис, писан между 1417 и 1453 г.

ратура, посочила е определено грешките му. Но не можем да не изтъкнем редките качества, които притежаваше: солидна литературна култура, ярък темперамент на литературен критик, дълбоко уважение към словото, индивидуален стил, високателен художествен вкус, с който мъчно правеше компромиси.

Не мога да не посоча едно обстоятелство – интереса, който Владимир Василев проявяваше към новия живот в нашата страна. Той следеше не само развитието на литературата и театъра, но и цялостното развитие на страната, тръгнала по пътя на социалистическото строителство. Искаше да проникне в извършващия се дълбок обновителен процес, правеше опит да ревизира литературните си възгледи, участваше в живота на секциите на съюза, сътрудничесе на нашия печат, обнародва няколко статии, които събудиха интерес; сътрудничесе и в издателство „Български писател“.

Ние днес изпращаме един писател и културен деец, чиито обществени прояви познаваха мнозина. Но може би малцина знаеха, колко несръчен, безпомощен и винаги безкористен бе Владимир Василев в частния си живот и колко трудно понасяше нещастията и самотността. Прямо него съдбата се бе оказала твърде голяма скъперница.

От името на Съюза на българските писатели¹²³ поднасям искрени съболезнования на неговите близки.

Да бъде лека пръстта над пресния му гроб!

София, 29.XII.63 г., неделя

Снощи гледах в „Трудов фронт“ пиесата на Г. Марков¹²⁴ „Госпожата на господин търговеца на сирене“. Интересно замислена, хубави отделни места, най-голямото откритие: четирите образа на Астаров: Фантастът, Критикът, Спасителят, Инженерът (Младенов, Димчев, Чернев, Цанков).

Режисурата слаба, с редица неинтересни моменти, скучни, досадни сцени, безвкусица в предпоследната картина (лелите, братовчедите). К. Зехирева е поставена в жалко положение – пълна безвкусица в ролята на една от братовчедките.

В театъра липсват режисьори, директори, артисти с художествен вкус, от тук и низкото равнище на представлението.

София, 3.I.964, петък

¹²³ Б. Делчев в своя „Дневник“ пише, че по нареждане „отгоре“ СБП забранява произнасянето на слова.

¹²⁴ Георги Марков – бълг. писател „невъзвръщениц“, убит по нареждане на Т. Живков, правешки диктатор с музей и два паметника в родното му село на 7.IX.1978 г. като подарък за рождения му ден. След дворцовия преврат през 1989 г. „сините“ Иван Костов, Петър Стоянов и Димо Гяуров спъват разследването и привличането към съдебна отговорност на физическия убиец на писателя. Вж. разследването на Хр. Христов, „Убийте скитник“.

Говорих с Блага по телефона. Пита ме дали харесвам заглавието на романа ѝ – „Железният Орфей“¹²⁵. Много по-хубаво е от предишното заглавие – „Град на рамо“.

Казвам ѝ, че снощи дочетох романа на Фолкнер „Светлина в август“¹²⁶. Забележителна книга във всяко отношение. Човек слиза дълбоко в една бездна на страшен расов и религиозен фанатизъм. Виждаш като на длан Америка на южните щати, където живеят в странна смесица (и същевременно изолация) бели и черни. Книгата е излязла преди 30 години (в 1932 г.), но ми се струва, че нещата много не са се променили, все още витае над тази страна ужасът на фанатизма. В романа са дадени ярки, силни образи, незабравими сцени. Поразява писателското умение на автора. Той е избрал най-сложната композиция, за да разкаже съдбата на героите си. Първоначално попадаш в някакъв хаос, дори си затруднен да възприемаш, но постепенно се убеждаваш, че всичко е било съзнателно, целесъобразно, целеустремено. Странен начин да се разкрива светът – отзад напред, от днешния миг към миналото. Тоя свят се изважда от дълбаенето на думите, възстановява се чрез мислите, чувствата, въздишките, спомените на хората. И авторът използва всичко: прекият разказ и описание, вътрешния монолог, фройдовския поток на подсъзнанието, за да нарисува една сложна, но все пак ярко отчетлива картина.

В началото романът може да отблъсне – трудно навлизаш в неговия свят. Но после те поглъща и не можеше да се освободиш от неговата власт.

Тая бездна от страдания, престъпления, фанатизъм е поставена в една светла, удивително светла рамка – съдбата на девойката, която е тръгнала да търси бащата на бъдещата си рожба и срещата с Байрън – два светли тона в началото и края, които ти дават въздух за дишане, които са една надежда за вяра в хората и в човешкото добро.

Ако бих имал време, бих прочел отново романа – за да видя как е направен, за да се насладя на майсторството на композицията, на уменията да се изграждат образи, на изкуството да се сплитат човешките съдби – и за всичко това да се говори страшно сложно и удивително просто едновременно.

Фолкнер е голям, но несъмнено труден писател. Питам се – има ли той много читатели в своята страна? Ако има, това говори за високо литературно равнище.

София, 4.I.64, събота

На пиесата на Д. Димов¹²⁷ „Почивка в Арко Ирис“ в Театъра на младежта. Представлението е изобщо добро. Но в режисурата липсва ритъмът на пиесата, в играта на актьорите не достигат нюанси, особено в основните роли. Арабов (Естанислао) е еднообразен; Л. Давидкова е по-добра; също Ц. Митева (Пилар). Публиката посреща пиесата с интерес, но без ентузиазъм. И естествено – това е пиеса

¹²⁵ Вероятно става дума за „Пътуване към себе си“.

¹²⁶ Уилям Фокнър, на български език книгата се появява през 1963 г. в превод на Никола Милев и заглавието е „Светлина през август“.

¹²⁷ Димитър Димов – бълг. писател, ветеринарен лекар.

не на външното действие, не на ефектите, а на мисълта, на търсенето смисъл в човешките постъпки и в обществените движения, на умния диалог. Външно героите говорят еднакво, но това е само въпрос на форма – вътрешно се разкриват различни философски позиции, различни характери, различен жизнен опит, различни насоки на мисълта и светоусещането.

Пиесата на Димов изисква по-издигнат зрител. В известен смисъл тя е пиеса на бъдещето; с времето тя ще печели. И вероятно бъдещето ще реагира по-живо на нейната драматична сила и на философската ѝ изразителност.

Четох пиесата в „Септември“ – заинтересува ме. Като театрално представление – тя ме убеди. Димов показва прекрасни качества: чувство за стил, голямо композиционно умение, способност да изгражда образи, забележителен диалог.

Мислите, които разкрива пиесата, заслужават голямо внимание. Особено – стълкновението между догматизма и човечността, между сектантството и съвестта. В редица случаи алюзиите за нашето време са очевидни. Но има и чисто лозунгови моменти, еднолинейни постановки на проблемите, които водят до декларативност. Подобни неща има навсякъде у Димов. Човек не знае как да ги обясни – недостатък на мисленето или някакво преосигуряване? Сякаш борецът срещу догмите създава догми. Загубва се сложността на човешката природа и на самия живот. Кристализирани в сентенции, превърнати в математически формули, човешките отношения се явяват обеднени, лишени от богатството си.

И въпреки всичко „Почивка в Арко Ирис“ е от редките явления в нашата литература. Културата и талантът са си дали среща, за да родят една забележителна творба.

[Написаното тук е само приблизителна скица – пиесата на Димов заслужава по-точен и главно по-въодушевен анализ.]

София, 10.I.64 г., петък

Снощи гледах във военния театър пиесата (премиера) на един млад, съвършено непознат автор – „Поетът и планината“ от Ив. Теофилов¹²⁸. Отидох със страх. Той се оправда и не оправда едновременно. Преди всичко – чудесна режисура и игра. Режисьорът Леон Даниел е успял да изтръгне всичко хубаво от пиесата и да го покаже добре. Артистите изобщо са много добри (особено Люб. Димитров, Наум Шопов, Ас. Кисимов, дори Кир. Янев). Вижда се, че Даниел е умен режисьор – дава вярна насока на актьорите, но не слага своята лапа върху тях (както Вили Цанков), за да им пречи да се осъществят свободно; дава им възможност да покажат свободно възможностите си. Такава режисура въодушевява артистите, а не ги скована.

Пиесата е интересна като художествен замисъл, с хубаво намерена композиционна форма, с двата аспекта на разкриване на съдържанието – като илюзия и като реална истина. Но образите са страшно бедни, само външно ефектни; в личните съдби на героите няма нищо значително, никакви интересни събития, никакви идеи. Човек би могъл да приеме пиесата само като шега – направена за артисти,

¹²⁸ Иван Теофилов – бълг. поет, драматург и режисьор.

писатели, театрали, хора на изкуството. Тук имаш пример с творба, където формата е намерена, но липсва съдържанието. Че авторът е културен и находчив – това е несъмнено, но вероятно няма никакъв жизнен опит – от тук и бедността на материала, с който борави.

*

Следобед ми се обаждат Петер Юхас¹²⁹ и идва вкъщи. Говорим за литературния живот в Унгария. Вече всички писатели участват в него, няма въздържания. Печата се всичко, а след това се подлага на дисекция и критика. Ласло Наги издава нова книга стихове – това е поет с рядка сила, от голяма класа, от класата на Яворов за унгарската литература.

*

В 6 ч. се срещаме в ресторант „България“ с Оскар Давичо¹³⁰; тук са още Блага и Людмила Исаева. Давичо почти не се е променил от 1935 г., когато го видях в Белград. Струва ми се, станал е малко по-сух. Малка, жива фигура, силно запечатваща се физиономия (еврейските черти личат), подвижен, разговорлив, с усмихнати очи, с приветливи жестове. В много отношения напомня Валери Петров – отчасти с някои черти на лицето, с някои жестове, с голямата култура. Но решително се различава в начина, по който говори: просто, смело, ясно, без всякакви украси на речта, без завъртулки, зигзаги, заобикаляния; назовава нещата направо. Не позира, не се старае да покаже културата си. Тая простота и непосредственост крият голямо очарование.

В София е идвал през 1945 г. Говори за романите си, трудността, с която се пишат. Както и при стиховете, тук не може да има планиране. Никога не знаеш кога ще завършиш и какво ще издадеш. Обявява, че пише роман едва когато го е завършил. Спомня един случай, когато Милан Богданович, като председател на Съюза на сръбските писатели, излязъл с план за написване на романи – [със] срокове като при стопански план.

Питам за критиката в Югославия. Слаба. В България всъщност има по-добри критици, при все че може би робуват на известен догматизъм. Разбират от работата си, отнасят се сериозно към нея, работят. В Югославия критиката има характер на импресия, изразява се в своеобразен есеизъм – без вдълбочаване в разглежданата книга, без нейното основно опознаване. Оценките са съвършено субективни и често напълно безосновни.

Говорим за поезията, за най-добрите млади поети. На първо място поставя Бранко Милкович¹³¹, самоубил се в Загреб – не толкова като пълно осъществяване, колкото като потенциал. Против насърчаването или по-скоро бързото оценяване на млади момчета – 15-, 16-годишни: похабяват талантите си с бързо писане,

¹²⁹ Унгар. българист, съпруг на Милена Цанева, с която се развежда.

¹³⁰ Сръб. писател.

¹³¹ Сръб. поет, роден в Ниш, вероятно от бълг. произход.

с поемане на много ангажименти, с превръщане на поезията в печелене на пари. Дава два интересни примера – само е обнародвал стиховете им някога в Delo.

За романа, за разкриване проекциите на едни герои върху други, за посещение в психиатрията, което му помага да види нови неща в творба, която пише. Също разговор за любовта. Когато някоя от жените го пита, на какво дължи своята младост, отговаря: „На постоянна влюбеност.“ И започва разговор за любовта, весел и полусериозен, но духовит, находчив и остроумен, със саморазкривания и изповеди под формата на шега, на разказ за „приятеля“ и т.н.

София, 19.I.1964 г., неделя

Най-сетне в последните дни мога да се видя с писатели – в четвъртък свърших изпитите.

В четвъртък вечерта у Людмил Стоянови. Там са Багряна и Райна Ботева, авторка на проект за национален химн. Комисията вече се е спряла на нейния проект – остава да изпълни още една препоръка – да вмъкне текст за Съветския съюз. Ботева е от Габрово. Висока, почти едра, облечена в тъмно, мургава, скромна, държи се сърдечно. Чета текста – напълно банален, но облечен в прилични рими. Грубешлиева и Багряна казват, че текстовете на участващите в конкурса поети (споменават имената на Мл. Исаев, Н. Фурнаджиев, В. Ханчев) са били свършено слаби. Може би шаблонността в текста на Р. Ботева ще се завоалира от една подходяща музика.

Разбира се, химн е трудно да се напише при толкова предварително поставени изисквания. Поетите ще бъдат страшно недоволни, че е предпочетена една съвсем неизвестна авторка, която нищо досега не е печатала. Мл. Исаев е вече научил становището на комисията и е реагирал остро.

В петък вечер в Клуба на журналистите. Сядаме с Марангозов. Той заговаря за „Лит[ературни] въпроси“ – доволен, че съм поместил статията за него наред със статии за Вазов и Йовков. Мислех, че ще се сърди за завършека на статията, твърде отрицателен – говоря, че фактически е автор само на една книга – „Повратките“¹³². Може би не иска да ми каже недоволството си. Идват Кр. Станишев¹³³ с жена си и Ламар¹³⁴. Разговаряме за Вл. Василев. Ламар е много остър в иронията си – възмущава се от начина, по който е постъпено с него¹³⁵. Заблуден от Мл. Исаев, че аз съм отказал да говоря на гроба, а след мен се била съгласила А. Каменова. Всъщност тъкмо обратното. Станишеви са били на погребението. К. Константинов¹³⁶ казал: „Така стана по-добре – картината е завършена“.

¹³² „На повратки в село“ – поема от Николай Марангозов.

¹³³ Кръстьо Станишев – бълг. поет.

¹³⁴ Псевд. на поета Лалю Пончев.

¹³⁵ Любопитно е използването на безлична форма...

¹³⁶ Константин Константинов – бълг. писател, автор на култовите спомени „Път през годините“.

Общото мнение е, че се направи грешка¹³⁷, че мястото на Вл. Василев в развитието на новата българска литература не може да бъде заличено по този начин.

Днес за малко се видях с Камен Калчев и му казах, че прочетох с интерес напечатаната част от романа му „Двама в новия град“. Грубешлиева ми звъни – отивам у тях; след това идват Ст. Даскалов¹³⁸ и Лиана. Стоим до късно, разговаряме за различни неща. Даскалов разказва, че тази сутрин са били на рецитала на Борис Михайлов¹³⁹ в Нар[одния] театър. Публиката реагира много живо на Шекспировите монолози и особено на Вазов. Даскалов говори с възхищение за Вазов. Патриотизмът му е основа, върху която се опира възторгът на читателите. Националното чувство и патриотизмът ще продължават винаги да играят много силна роля. Рецитациите на Смирненски прозвучали по-слабо – у Смирненски много външни украси, вербализъм, символистична образност – всичко това не хваща, чуждо е. Смирненски скоро ще представя интерес само за историята. Л. Стоянов и Грубешлиева мислят същото. Грубешлиева не харесва Ботев, Пенчо Славейков, Яворов. Възражаваме с Даскалов. (Лиана добавя, че дори Г. Найденова¹⁴⁰ не харесвала поезията на Яворов; казвала: „Какво има в „Калиопа“? – „Нищо“.) Продължаваме разговора за символизма и за недооценката на поезията на символистите. Черти на национален нихилизъм или по-добре – на сектантство. Нито французите, нито френските комунисти се отнасят така към Бодлер, към Верлен – никога не биха се отказали от тях като поезия.

Връщаме се заедно с Даскалови към 12 ч. по „Евлоги Георгиев“. Стоян ме пита за разказа „Йов“ на И. Волен¹⁴¹. Казал му много внимателно, че има известен упадък в езика му – публицистичност. Струва му се, че Волен му се разсърдил. Всъщност слаба е и втората част на разказа. Изобщо по-добра е първата – семинарията; тя е основана върху личните спомени на автора. Даскалов отбелязва: Ил. Волен си остава изобщо слабо популярен (Лиана добавя: само писателите го знаят). Липсва му динамичност, в разказите му (с изключение на „Божи хора“) има много статичност.

Смята, че Ем. Станев не е романист – не умее да подхване потока на събитията и да го води. Прибавям към това схематичността на образите от интелигенцията – срещу чудесното изображение на Джупуновците, особено Костадин, и сцените от живота на еснафите, селяните и природата. Погрешно е заглавието – веднага посочва към Иван Кондарев, който като образ все още не е достатъчно убедително нарисован.

¹³⁷ Отново същата безлична форма...

¹³⁸ Вероятно става дума за Ст. Ц. Даскалов.

¹³⁹ Бълг. актьор.

¹⁴⁰ Ганка Найденова – племенница на П. К. Яворов и съпруга на художника Васил Стоилов. Предава личните бележници на поета в БИА на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

¹⁴¹ Илия Волен – псевд. на бълг. писател Марин Стаменов.

София, 21.I.64, вторник

След обяд заседание на атестационната комисия. После отивам в Клуба на журналистите. На една маса стоят Л. Стоянов, Мери, Мишо Маринов. Людмил и Мери си отиват рано. При нас идва Владимир Соколов, съветският поет, женен някога за българка, която се самоуби в Москва. Млад (по-млад от годините си 36–37), обикновено лице, светли очи, държи се просто и естествено. Сега ми се струва по-слаб и по-нежен. Преди години бях го виждал – струваше ми се подпухнал от пиене. Между другото говорим и за новите стихове на Бож. Божилов¹⁴² в „Септември“, за стиховете на Далчев¹⁴³. Учудваме се, че Божидар може да бъде толкова зъл и лишен от всякакво чувство за достойнство, за да печата стихотворения с такива груби обиди за жена си, с която се е разделил. Някога Пушкин правеше от жените, които е познавал, божества, обаятелни същества, а Божидар ги унижава и опошлява.

От съседната маса ме вика П. Пондев¹⁴⁴. Там са Б. Райнов (отива си), Сп. Кралевски¹⁴⁵. Идва Ланков¹⁴⁶, след това Мартинов¹⁴⁷. Безинтересен разговор – за издателствата, за хонорарите.

Следва

¹⁴² Божидар Божилов – бълг. поет.

¹⁴³ Атанас Далчев – един от най-големите бълг. поети.

¹⁴⁴ Петър Пондев – бълг. литер. критик.

¹⁴⁵ Спас Кралевски – бълг. писател.

¹⁴⁶ Никола Ланков – бълг. поет, комунист, жесток обвинител в „народния съд“ по време на делото срещу интелектуалците след преврата на 9.IX.1944 г.

¹⁴⁷ Иван Мартинов – псевд. на бълг. писател Иван Георгиев.

IN MEMORIAM

Напусна ни **Юрий Дюгмеджиев** (21.03.1920–24.01.2014) – един от най-заслужилите представители на следвоенното поколение библиотекари. През втората половина на XX в., благодарение на комплектувания от него справочен фонд, сравняващ се по обхват и качество с най-добрите национални библиотеки в света, българската Народна библиотека „Кирил и Методий“ (НБКМ) се превърна в широко отворен прозорец към световната литература. Прецизно подбраното и поддържано от Юрий в продължение на три десетилетия ядро от най-меродавните чуждестранни периодични издания задоволяваше 70% от търсените от читателите статии.

Това бе периодът, през който НБКМ се превърна в динамична модерна институция. Създадена един век след европейските национални библиотеки, нашата Народна библиотека сякаш бе обречена вечно да ги гони и да не може да ги настигне. Юрий Дюгмеджиев допринесе да бъде преодоляно изоставането ни. Прецизно изграденият от него чуждестранен книжовен фонд бе с максимален коефициент полезност за обществото и бе един от факторите за европеизация на НБКМ.

С широката си обща култура и уникална библиографска ерудиция, с прословутия си работохолизъм и последователност, с истинския си патриотизъм и аристократизъм на духа, с реалните си постижения, Юрий Дюгмеджиев може да мери ръст единствено с академик Никола Михов, който в първото десетилетие на миналия век комплектува чуждестранния фонд на Народната библиотека и допринася за приближаването ѝ към Европа.

Юрий е една щастлива находка за библиотеката. Знаеше се, че е син на пенсиониран кадрови офицер. Едва преди няколко дни, във връзка с написването на тези редове, узнах от съпругата му интересни подробности за неговите корени.

Произхожда от стар възрожденски род на четирима братя шуменски търговци, достигнали завидно благосъстояние с европейските си търговски контакти. Къщата им в Шумен сега е Музей на възрожденския бит и архитектура.

Дюгмеджиев завършва с пълно отличие Юридическия факултет на СУ. Адвокатският стаж го отвращава от тази професия. Постъпва в НБКМ през 1950 г. като надничар в служба „Неорганизирани фондове“. През следвоенния период 50-те години са извънредно трудни, но и извънредно интересни. През 1952 г. Дюгмеджиев е машинописец в отдел „Набавяне“. По това време (декември 1952) се отварят за публиката читалните на още незавършената сграда на библиотеката. Студентите веднага нахлуват, а отдел „Набавяне“ им осигурява по 10 екземпляра от учебните помагала. Библиотеката отчита високи постижения по набавянето на нова литература и обслужването на читателите.

Но още през 1953 г. Министерството на културата задължава Народната библиотека от „студентска читалня“ да се превърне в научна библиотека, от каквато страната има необходимост. През 1954 г. на Ю. Дюгмеджиев се възлага да оглави новосъздадената комплексна служба „Периодичен печат“. Юрий е първопроходец – няма предшественик, от когото да получи практически съвети и теоретична

постановка. Удивително е как е успял толкова бързо да разработи принципните положения и методиката на подбора. Тези принципи са толкова солидни, че не се променят съществено в продължение на три десетилетия и имат характер на своеобразна формула, приложима във всяка друга страна на света с ограничени финансови възможности. Междувременно, в процеса на работата, Юрий създава справочен апарат, попълван с текущи библиографски източници за световната периодика, като споделя своя опит.

Дюгмеджиев е убеден поддръжник на разработената междувременно научна концепция за развитието на НБКМ. Заема се с практическото реализиране на идеята за превръщането ѝ в централна научна библиотека с универсални комплектувани книжовни фондове. Още от средата на 50-те години, успоредно с периодичната колекция, Дюгмеджиев започва да формира възможно най-пълнен универсален справочен фонд. Ежегодно в библиотеката се получават 1300 списания, съдържащи най-новата сигнална, регистрационна, референтна и оценъчна информация за издаваната по света книжнина. Тук се получават текущо всички референтни списания на всички големи информационни центрове в света, по всички отрасли на знанието.

Уникалните качества на Юрий като ерудиран библиограф, неговите заслуги за превръщането на НБКМ в добре комплектувана научна библиотека, се проявяват особено ярко при изграждането на периодичния ѝ фонд. Докато при доставянето на справочниците Дюгмеджиев се стреми към максимална пълнота, при комплектуването на чуждестранната научна периодика той спазва максимално строг и качествен подбор. С помощта на изградения от самия него справочен апарат, без да пести сили, той търси и намира най-ценните, най-необходимите за нашата страна чуждестранни списания с доказана научна меродавност. Всяко избрано заглавие снабдява с анотация. Сравнява правилността на своя избор с компетентността на световни експерти. Така например ако едно списание е включено в списъците на всички референтни списания от дадения отрасъл, това е сигурна гаранция за неговата стойност и меродавност.

С „духоморна“ библиографска работа в продължение на много години Юрий Дюгмеджиев създава ядрото от научни списания, необходими не само за читателите в НБКМ, но и за цялата страна. Дълги години лампата в служебното му помещение свети до късно през нощта, той изцяло се е отдал на поставената от самия него задача.

Удивително динамични са темповете, с които се изгражда по онова време научният периодичен фонд на НБКМ. Само за 5 години (1958–1963) той се обогатява ежегодно средно с над 1000 нови заглавия, а до началото на 70-те години с по 400 до 600. През 60-те години НБКМ вече разполага с над 10 000 текущо получавани периодични издания, балансирани по езиков и отраслов принцип.

Разбира се, българската национална библиотека не може да се мери с получаваните през 60-те години в Британската библиотека 40 000 текущи периодични издания, но тя набавя онези 8000 заглавия, от които най-често се поръчват статии по междубиблиотечната заемна служба на British Library Lending Division. По

обем и качество, нашият периодичен фонд вече мери ръст с този на Ленинската библиотека.

Налага се изрично да се подчертае, че за постиженията при комплектуване на чуждестранната литература са изразходвани смешно малки суми в сравнение с десетките милиони долари в бюджетите примерно на Конгресната или Британската библиотеки. И в най-добрите години, параграф 6 от бюджета на нашата библиотека не достига и до половин милион лева. За доставяните по търговски път западни списания, НБКМ отдели средно към 200 000 валутни лева годишно. За да компенсира недостига, Дюгмеджиев използва „до пръсване“ книгообменните връзки на библиотеката: 80% от чуждестранните книги и 54% от периодичните издания се доставят чрез международния книгообмен. За този случай важат думите на Иречек от 13 декември 1881 г.: „И сме направили толкова много, с толкова малко, за толкова дълго време, че вече сме се квалифицирали да правим всичко от нищо“.

Дюгмеджиев не стъпи в библиотеката, след като бе пенсиониран, но не се отчужди от проблемите ѝ. Неотдавна, хипотетично разсъждавахме как, вместо да се унищожава, би могло да се запази най-ценното от нейните чуждестранните книжовни фондове чрез надграждането им с дигитални пълнотекстови издания. Но тъй като информационните бази данни, включващи такива издания, са много скъпи, е необходим национален консорциум за доставянето им, както е например в Швеция (въпреки че България не е Швеция). Юрий заключи: „Не съжалявам за нищо. Най-щастливите години в живота ми бяха годините, прекарани в Народната библиотека. Тогава вярвах, че правя нещо полезно за страната си.“

Пред нашия Хидалго – ПОКЛЮН!

Константинка Калайджиева

ТАЛОН

ЗА АБОНАМЕНТ НА СПИСАНИЕ „БИБЛИОТЕКА“
НА НАЦИОНАЛНАТА БИБЛИОТЕКА
„СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ ЗА 2014 г.

Име. Презиме. Фамилия

Фирма (библиотека)

ИЗПРАЩАЙТЕ АБОНАМЕНТА НА АДРЕС:

Пощенски код. Град (село). Област

Улица. бл. вх. ет.

ап. тел.

Заплащам сумата от. лева за:

	Бр. кн.	Ед. цена	6 м.	12 м.
☐ Сп. „Библиотека“	6	4,00 лв.	☐ 12 лв.	☐ 24 лв.

ЗА КОНТАКТИ И ИНФОРМАЦИЯ:

Юлияна Павлова – Административно-стопански отдел, тел. 9183 152,
e-mail: yu.pavlova@nationallibrary.bg

МОЖЕТЕ ДА ИЗПРАЩАТЕ ТАЛОНИТЕ НА АДРЕС:

1037 София, бул. „Васил Левски“ 88.
НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Административно-стопански отдел, Юлияна Павлова

По сметка:

IBAN сметка: BG20UNCR76303100112993, BIC код:
UNCRBGSF, Уникредит Булбанк,
Бизнес център София Батенберг, 1000 София.

С пощенски запис:

1037 София, бул. „Васил Левски“ 88.
НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Административно-стопански отдел, Верка Димова

Прилагам към поръчката копие от платежния банков документ
или квитанция от изпратения пощенски запис.